

"Én, Forisek Péter teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült."

.....

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet szeretnék mondani témavezetőmnek Dr. Németh Györgynek, hogy elvállalta a dolgozat vezetését és hogy mindvégig figyelemmel kísérte és támogatta munkámat. Hasonlóképpen szeretnék köszönetet mondani Dr. Havas Lászlónak, Dr. Thomas Köves-Zulaufnak (Marburgi Egyetem) és Szűcs Gábornak hasznos tanácsaikért.

Külön szeretnék köszönetet mondani Dr. Gunst Péternek és Dr. Solymosi Lászlónak, hogy két évre befogadtak a történelmi doktori programba, valamint a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének, hogy segítséget nyújtott a disszertáció megírásához és támogatta külföldi ösztöndíjaimat.

Köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Javier Velazának is (Barcelonai Egyetem, Latin Tanszék), valamint Dr. Manfred Jatzlauknak (Rostocki Egyetem, Történelmi Intézet).

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

FORISEK PÉTER
CENSORINUS ÉS MŰVE A *DE DIE NATALI*
(PhD értekezés)

Debrecen
2003

TARTALOMJEGYZÉK

CENSORINUS ÉLETE	5
A MŰ DATÁLÁSA	13
TÖRTÉNETI HÁTTÉR	18
MŰFAJI KÉRDÉSEK	23
A MŰ SZERKEZETE	25
CENSORINUS FORRÁSAI	27
CENSORINUS ÉS A GÖRÖG NYELV	38
UTÓÉLET	43
CENSORINUS A SZÜLETÉS NAP (FORDÍTÁS)	47
SZEMÉLYMUTATÓ	82
HELYSÉGNÉVMUTATÓ	100
KOMMENTÁR	103
CENSORINUS TANULMÁNYOK	141
KRONOLÓGIA	142
A RÓMAI NAPTÁR	143
A TÍZ HÓNAPOS ÉV	143
A TIZENKÉT HÓNAPOS ÉV	146
AZ ÉVKEZDET ÉS A HÓNAPOK KITÜNTETT NAPJAI	149
AZ INTERCALATIO	152
A RÓMAI KRONOLÓGIA FORRÁSAI	154
FASTI	154
A SZINKRONIZMUS	158
AZ ANNALES	160
RÓMA ALAPÍTÁSA	161
A IULIANUS-NAPTÁR BEVEZETÉSE	165

A SAECULUMOK	168
A NEMZEDÉKEK (GENEA, GENERATIO) FOGALMA ÉS	
A NEMZEDÉKEK SZERINTI IDŐSZÁMÍTÁS	169
A SAECULUM FOGALMA	172
A LUDI SAECULARES	178
A SZÁZ ÉVES JÁTÉKOK HAGYOMÁNYA	180
A SZÁZTÍZ ÉVES JÁTÉKOK HAGYOMÁNYA	187
SAECULARIS JÁTÉKOK AUGUSTUS UTÁN	190
SZÁMMISZTIKA ÉS ORVOSLÁS. CENSORINUS ÉS AZ ANTIK	
ORVOSI ISKOLÁK	193
BIBLIOGRÁFIA	203
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	
ÁLTALÁNOS RÖVIDÍTÉSEK	218
SZÖVEGGYŰJTEMÉNYEK ÉS GYŰJTEMÉNYES KÖTETEK	218
ANTI-K SZERZŐK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE	219

CENSORINUS ÉLETE

Klasszikus-filológus számára egyáltalán nem szokatlan, ha nem sokat tud egy mű szerzőjének életéről: Hérodotosz, Suetonius, Iustinus - és sok más, a későbbi korok által nagyra tartott szerző - életéről csupán töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. Ha egy szerzőnek nem maradt ránk még az antikvitásban írt életrajza, akkor szórványos utalásokból kell összegyűjtenünk életrajzi adatait, hogy legalább azt a korszakot meghatározhassuk, amelyben a szerző alkotott. Hasonló a helyzet Censorinussal is, akinek életéről szinte semmit sem tudunk, csupán néhány adatot rekonstruálhatunk egyetlen fennmaradt művéből a *De die natali*-ből (*A születésnap*), valamint kortársai és későbbi szerzők utalásaiból.

Annyi bizonyos, hogy Censorinus a Kr. u. III. század közepén élő grammaticus volt.¹ Cassiodorus *Grammatica* c. művében említi, hogy Censorinus szerint a beszélt nyelv és a zenei hangok között összefüggés van², *De musica* c. művében pedig a grammatica tudományában igen tudós férfinak nevezi.³ Hasonlóképpen emlékezik meg róla a mauretaniai Caesareából származó Priscianus grammaticus⁴, és a költő Sidonius Apollinaris is.⁵ Ókori íróknál és a feliratos forrásokban a grammaticusokat *grammaticus*

¹ Censorinus életrajzi adatairól: Sallman 1988. 5-8; Schanz 1959, 219-222; Wissowa: Censorinus *RE* III, 1899. 1908-1910; Sallmann, K.: Censorinus. *NP* Bd. 2, 1997, 1058.

² "Censorinus quoque de accentibus voci nostrae adnecessariis subtiliter disputavit pertinere dicens ad musicam disciplinam, quem vobis inter ceteros transcriptum reliqui." (Cassiodorus, *Grammatica* VII. 214. 25).

³ "Censorinus doctissimus artis grammaticae" (Cassiod. *De musica*. p. 573, ed. Garzetti).

⁴ "Censorinus ... in grammaticis nobilius ... memoratur" (Priscianus *De grammatica Latina*. apud Keil II. 13, 19), ill. "sic I et V, quamvis unum nomen et unam habeant figuram tam vocales quam consonantes, tamen, quia diversum sonum et diversam vim habent in metris et in pronuntiatione syllabarum, non sunt in eisdem meo iudicio elementis accipiendae, quamvis et Censorino, doctissimo artis grammaticae, idem placuit." (uo.); további említések: "auctoritas quoque tam Varronis quam Macri teste Censorino nec K nec Q nec H in umero adhiet litterarum." (Prisc. I. 16, apud Keil II. 13. 9); "Censorinus vero plenissime de his docet in libro, quem de accentibus scripsit." (Prisc. XIV. 6, apud Keil III. 27. 23); "quod Censorinus quoque de accentibus approbat, sic dicens ..." (Prisc. XIV. 40-1, apud Keil III. 45. 25); "idem Censorinus haec etiam subiungit: 'post' praepositio, ..." (Prisc. XIV. 41, apud Keil III. 46. 7); "haec Censorinus ut supra dixi, de accentibus tractans" (Prisc. XIV. 41, apud Keil III. 47. 3).

⁵ Sidonius Apollinaris *Carmina* XIV praefatio p. 233, 7 (ed. Luetjohann); uő. egy levelében megerősíti

Graecus-nak, *grammaticus Latinus*-nak, vagy egyszerűen *grammaticus*-nak nevezik (ezen legutóbbi esetben mindenféle külön megjelölés nélkül).⁶ Azt nem tudjuk biztosan, hogy ez egy hármas felosztásra utal-e, azaz voltak latin, görög, illetve mindkét nyelvet egyformán tanító *grammaticus*ok, bár elképzelhető ez a tagolódás. A fentebb említett késő antik szerzők adatai alapján nyilvánvaló, hogy *Censorinus grammaticus* volt a szó eredeti értelmében, hiszen foglalkozott a *grammata*-val, vagyis az ABC betűivel⁷, és foglalkozott mindazzal, amivel egy *grammaticus*nak foglalkoznia kellett, vagyis filológiával, (tudjuk például, hogy *Censorinus* különbséget tett az *adverbium* és a *praepositio* között; a *De die natali*-ban részletesen foglalkozik a «*genius*»⁸ és a «*saeculum*»⁹ szavak etimológiájával), történelemmel és a későbbi középkori quadriviumot alkotó tudományokkal, a geometriával¹⁰, az aritmetikával¹¹, az asztronómiával¹² és a zenével.¹³ Freyburger szerint *Censorinus* művei tipikusan visszatükrözik mindazt a tudást, amit a Kr. u. III. századi iskolákban a tanulók elsajátíthattak.¹⁴

Szerzőnk két legjelentősebb műve a *De die natali* (*A születésnap*) és a *De accentibus* (*A hangsúlyról*) voltak, melyek közül csak előbbi munkája maradt ránk. A *De die natali*-t Kr. u. 238-ban írta az előkelő származású és gazdag római lovag, Q. Caerellius 49. születésnapjára. Művében az asztrológiát és az emberi életnek a csillagoktól való függését vizsgálja. Mindemellett *Censorinus* műve igen jelentős tudománytörténeti szempontból is, hiszen rövid, tömör összefoglalást ad kora tudományos ismereteinek az orvostudomány, csillagászat, matematika és kronológia tekintetében.

Censorinus szerzőségét: "*Censorinus, qui 'De die natali' volumen illustre confecit*" *Epist. ad Polemium* III. In: *MGH Auct. ant.* VIII. (ed. Luetjohann) Berlin 1887.

⁶ Kaimio 1979, 200-201.

⁷ Freyburger 1988, 149.

⁸ Cens. III. 1-5.

⁹ Cens. XVII (főleg 1-2 paragraphus)

¹⁰ Cens. X. 2 és 7, valamint XIII. 2.

¹¹ Cens. VII. 1.

¹² Cens. VIII, XI. 10-12, XII, a XIII. caputban a püthagoreus harmóniatant ismerteti, amely szerint a csillagok a zenei hangközök szerint vannak elrendezve.

¹³ Cens. X, XIII; Freyburger 1988, 150-1.

¹⁴ Freyburger 1988, 152.

Szerzőnk neve alapján hiába próbáljuk elhelyezni a római eliten belül. A Censorinus név a köztársaság korban viselőjének censori hivatalára utalt.¹⁵ Camón gondos proszopográfiai kutatást végzett a Censorinus névvel kapcsolatban¹⁶, amely néhány helyen kiegészítésre, illetve javításra szorul. *C. Marcius Rutilus* elsőként Kr. e. 357-ben Cn. Manlius Capitolinussal, másodszor Kr. e. 352-ben P. Valerius Publicolával volt consul. Második consulságát követően a plebsért tett erőfeszítése miatt kapta a Censorinus nevet. Harmadszor Kr. e. 344-ben T. Manlius Imperiosus-sal volt consul.¹⁷ Censorinus maga is említi *L. Marcius Censorinust*, aki Kr. e. 149-ben (a. U. c. 605) M'. Maniliussal közösen saecularis játékokat rendezett.¹⁸ Egy újabb *L. Marcius Censorinus* Kr. e. 39-ben volt consul C. Calvinus Sabinussal közösen.¹⁹ *C. Marcius Censorinus*, valószínűleg az előző Censorinus fia, Augustus korában élt, és Agrippa szárnysegédje volt. Kr. e. 20-ben *triumvir monetalis* volt, Kr. e. 14-13-ban Bithynia provincia kormányzója, Kr. e. 13-12-ben császári *legatus* Ásiában, majd Kr. e. 8-ban római consul. Kr. u. 1-2-ben Asia *proconsul*-a, valószínűleg Kr. u. 2-ben halt meg.²⁰ Censorinus őt is megemlíti, hiszen ezen Censorinus és C. Asinius Gallus consulsága idején, Kr. e. 8-ban nevezték át Augustusnak a sextilis hónapot.²¹ Mindenképpen meg kell említeni Horatius C. Marcius Censorinushoz írt carmenjét (Hor. *carm.* IV. 8), melynek gondolatmenete beépült Censorinus *De die natali*-jének kezdő caputjába. *Appius Claudius Censorinus* a *Historia Augusta* harminc tyrannusának egyike, római császár volt Kr. u. 269-ben.²² A *Historia Augusta* szerint tekintélyes családból származott, egyaránt viselt katonai és szenátori tisztségeket, betöltötte a *praefectus praetorio* tisztségét, kétszer volt consul, háromszor *praefectus urbi*, számos alkalommal

¹⁵ Camón 1996, 130.

¹⁶ Camón 1996, 137-143.

¹⁷ Cens. XVII. 10; *CAH* VII. 2. 640; Németh 2001, 478; Camón 1996, 137 összetéveszti apát és fiát, az ifjabb C. Marcius Rutilust a Kr. e. 310-es év consulát nevezi Censorinusnak.

¹⁸ Cens. XVII. 11; Camón 1996, 137-8; Németh 2001, 493; vö. Cic. *Brut.* XV. 61; Liv. *Per.* XLVII, XLIX; Mangeart 1843.

¹⁹ Camón 1996, 138; Németh 2001, 506.

²⁰ Camón 1996, 138-140; Németh 2001, 510; Remy, B.: *Les fastes senatoriaux des provinces romaines D'Anatolie an haut-Empire (31 aC-284 pC)* Paris 1988, 10, 54.

²¹ Cens. XXII. 16; vö. *RGdA* VIII. 3.

²² *SHA Trig. Tyr.* 31. 12.

különbéle provinciák helytartója, négyszer *aedilis* és háromszor *quaestor*.²³ A IV. században, Nagy Constantinus uralkodása idején *C. Censorinus consul suffectus* volt²⁴, *Caelius Censorinus* pedig Numidia helytartója volt valamikor 375-378 között.²⁵

Ezek alapján láthatjuk, hogy a Censorinus cognomen igen népszerű volt Rómában már a köztársaság korában is, a császárkorban pedig, a proszopográfiai kutatások alapján nyilvánvaló, hogy a birodalom egész nyugati felében igen elterjedt név volt. Az OPEL szerint a feliratos anyagban mintegy ötven Censorinus szerepel, a töredékesen fennmaradt nevek (Censor[...], Censorin[...], stb.), és a különféle névváltozatok, valamint az esetleges íráshibák, tévesztések, illetve névváltozatok (pl. Censorinianus, Censorinius, illetve Cesorin[...]) száma pedig még ennél is több.²⁶ Cognomenként különösen népszerű volt kelta nyelvterületen, Galliában (összesen 23 felirat, ebből 15 Gallia Belgica a két Germania provinciával együtt, 5 Gallia Narbonensis és 3 Gallia Lugdunensis) és Pannoniában (összesen 5 felirat).²⁷ A provinciák Censorinusai természetesen nem töltöttek be censori hivatalt, nevük nagy valószínűséggel valamilyen kelta szó latinizálásából ered.²⁸

Mangeart szerint elképzelhető, hogy Censorinus több fentebb említett személlyel is rokonságban volt: L. Marcius Censorinust, a Kr. e. 149-es év consulát; a két Marcius Censorinust (Cens. XVII. 11, ill. Liv. Per. CXVIII, CXXVII), valamint C. Marcius Censorinust a Kr. e. 8-as év consulát említi meg, mint lehetséges ősöket.²⁹ Egyáltalán nem bizonyítható azonban, hogy szerzőnk bármelyik fentebb említett - akár köztársaság kori, akár császárkori - személlyel rokonságban állt volna. A találgatásoknak azért sincs értelme, mert a kéziratokban nem maradt fent szerzőnk gentiliciuma és egyetlen későantik, vagy kora középkori auctor sem említi azt. Mócsy András és Lőrincz

²³ Vö. Camón 1996, 141-2.

²⁴ CIL X, 3732; Camón 1996, 142.

²⁵ CIL VIII, 2216; Symm. *epist.* VIII. 27, VI. 9; VI. 11; Camón 1996, 142.

²⁶ *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum (OPEL)* Vol. II. ex materia ab András Mócsy, Reinhardo Feldmann, Elisabetha Marton et Mária Szilágyi collecta composuit et correxit Barnabás Lőrincz. Wien 1999. 49-50.

²⁷ OPEL 49.

²⁸ Mócsy András: *A római név mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 49. Mócsy szerint a romanizáció során a nevek egy csoportja Italiából terjedt el a provinciákba és ott azonosították őket, valamely őslakos személynévvel. Pl. Censor - Censorinus; Victor - Victorinus.

²⁹ Mangeart 1843.

Barnabás proszopográfiai kutatásai egyértelműen bizonyítják, hogy a Censorinus név a Kr. u. III. században már igen elterjedt volt, ezért a cognomen hasonlósága semmiképpen sem számíthat érvnek. Ugyanakkor az is fontos ellenérv lehet szerzőnk és a fentebb említett személyek rokonságával szemben, hogy Censorinust a későbbi szerzők egyöntetűen *grammaticus*-nak nevezik, ami elképzelhetetlen foglalkozás lenne egy előkelő szenátori család sarja számára, még a Kr. u. III. század zavaros viszonyai között is.

Szerzőnk származásával (*origo*) kapcsolatban is csak találgathatunk. Manucio 1581-es kiadásában rómainak mondja: "*Censorinus Romanus fuit: ut ipse testatur ... haec dicens: «itaque, ut saecula ... a conditu Urbis Romae, patriae nostrae communis ...»*"³⁰ Manucio nyomán többen úgy vélték, hogy a fenti mondat alapján egyértelmű Censorinus római származása. Boujour szerint Sidonius Apollinaris hasonló értelemben használja a *patria* kifejezést.³¹ Szerzőnk rómaiságát valószínűsíti az is, hogy a Kr. e. 212-es Constitutio Antoniniana után alkotta művét, amely a birodalom valamennyi szabad lakójának megadta a római polgárjogot. Mindezek azonban közvetett bizonyítékok szerzőnk római polgárjogára. Az bizonyos, hogy ő maga nem volt előkelő származású, hanem nagy valószínűséggel Q. Caerellius *cliens*-e volt³², aki maga is homo novus volt a római vezető rétegben.

Quintus Caerelliusról (egy másik szöveghagyomány szerint Cerellius) még kevesebbet tudunk, mint Censorinusról. A Caerelliusokról tudjuk, hogy plebeius eredetűek voltak, akik az epigráfiai emlékek alapján komoly katonai és politikai tisztségeket töltöttek be a császárkor egyes szakaszaiban: a második triumviratus korában, Tiberius, Marcus Aurelius és Commodus, valamint Caracalla uralkodása idején.³³ Caerellius Priscus szenátor Marcus Aurelius uralkodása idején Britannia provincia helytartója volt.³⁴ C. Caerellius Sabinus legatus legionis volt Daciában Kr. u.

³⁰ *Censorini de die natali liber ad Q. Caerellium* ab Aldo Mannucio Paulli f. Aldi n. emendatus et notis illustratus. Venetiis apud Aldum 1581; az idézet helye: Cens. XVI. 7.

³¹ Boujour, M.: *La "patria" de Sidone Apollinaire*. pp. Mélanges P. Willeumier. Soc. d'édition. Paris 1980, 25-37.

³² Erre utal az egész mű szóhasználata, különösképpen III. 5-6. "... én évente ezen kultusz kettős szolgálatára vagyok kötelezve; ugyanis tőled és barátságodtól kapom a tiszteletet, a méltóságot, az ékességet, a védelmet és végül mindazt, ami értékessé teszi az életet ..."

³³ Stein, A.: Caerellius. *RE* Bd. III, 1899. 1283; Eck, Werner: Caerellius. *NP* Bd. 2, 1997. 907.

³⁴ CIL XIII 6806.

183-185 között, majd Raetia provincia praetori rangú legatusa.³⁵ C. Caerellius Fufidius Annius Ravus Pollittianus az előbbi fia, quaestor candidatus Caracalla császár uralkodása idején, Macedonia provincia proconsula Severus Alexander uralkodása alatt.³⁶ Q. Cerellius (!) Apollinaris a praetorianus gárda tribunusa, Kr. u. 212-ben *praefectus vigilum*, szenátor.³⁷ Az ünnepelt Q. Caerellius valószínűleg szintén ennek a családnak volt a tagja. Életkorával kapcsolatban két egymástól alapvetően eltérő elképzelés van a szakirodalomban. Sallmann szerint pontosan ismerjük a születési évét, mivel szerinte a mű Kr. u. 238-ban Caerellius 49. születésnapjára készült, így az ünnepelt Kr. u. 189-ben született³⁸, hasonlóképpen vélekedik Rapisarda is.³⁹ Cymburskij szerint viszont Caerellius 50 évesnél idősebb, de 63 évnél fiatalabb volt, sőt szerinte valószínűbb, hogy a 63. évhez járt közelebb a mű születésekor, ezért szükséges a 7 x 9 év veszélytelenségének a hangsúlyozása.⁴⁰ Véleményem szerint Sallmann megállapítása helyes, hiszen Censorinus egyértelműen fogalmaz: "*Quare, sanctissime Caerelli, cum istum annum, qui maxime fuerat corpori formidolosus, sine ullo incommodo transieris, ceteros, qui leviores sunt, climacteras minus tibi extimesco ...*" ("Ennélfogva, igen tiszteletreméltó Caerellius, minthogy minden baj nélkül átlépted azt a bizonyos évet [ti. a negyvenkilencediket FP], amely a leginkább félelmet keltő volt, kevésbé aggódom érted a többi klimakteriosz miatt, amelyek kevésbé veszélyesek.") (XV. 1) Ez a mondat inkább azt jelentheti, hogy Caerellius éppen betöltötte a 49. életévét.

Censorinustól magától tudjuk, hogy Caerellius fényes politikai karriert futott be: "... te azonban mégis, noha a városi tanácstagságot töltöd be (*officiis municipalibus functus*) és városod előkelői között papi tisztséged folytán tiszteletben állsz (*honore sacerdotii in principibus tuae civitatis conspicuus*) és a lovagrendi méltóság birtokában túlléptél a provinciabeliek rangján (*ordinis etiam equestris dignitate gradum provincialium supergressus*)..." (XV. 4.) A provincia határain átlépve Caerellius már Róma városának lakosságát kápráztatja el fantasztikus szónoki tehetségével: "*Hallgatok*

³⁵ PIR² C 161.

³⁶ PIR² C 157.

³⁷ CIL VI 1063 = ILS 2178; AE 1969/70, 193 (sír felirata)

³⁸ Sallmann 1985, 237; Sallmann 1988, 5.

³⁹ Rapisarda 1991, 109.

⁴⁰ Cymburskij 1986, 222.

az ékesszólásról is, amit provinciáink minden törvényszéke, minden elöljárója ismer, és végül Róma városa és tiszteletreméltó hallgatósága csodál (... *quam denique urbs Roma et auditoria sacra mirata sunt*).” (XV. 6.)⁴¹

A császárkorban a decuriók rendje a szenátori rend és a lovagrend mellett, a birodalmi elit részévé vált. A birodalmi városok vezetőrétege számára is gondosan szabályozott hivatali pályafutást (*cursus honorum*) alakítottak ki, melyben polgári és papi tisztségek épültek egymásra.⁴² Censorinus leírásából nyilvánvaló, hogy Q. Caerellius először városi tisztségeket töltött be, majd ezek révén kapta meg a provincia papjának (*sacerdos provinciae*) tisztségét, majd végül a lovagrendbe emelkedett. Ez a karrier természetesen nem annyira egyedülálló a III. században, mint ahogy azt Censorinus hangoztatja, hiszen ez az időszak a lovagrend politikai és katonai előretörésének időszaka, melynek két leglátványosabb példája Pertinax császársága (akit majd számos lovagrendű katonatiszt követ majd a császári trónon), illetve Valerius Maximianus, az első ismert pannoniai származású szenátor.⁴³ Amíg azonban ezen utóbbiak kivételes katonai tehetségüknek köszönhetően kerültek igen magas pozícióba, addig Censorinus - ismét nem egyedülálló módon - a jogi jártassága révén.⁴⁴

Érdekes adalék lehet esetleg a *dignitas* kifejezés használata Caerellius lovagrendi rangjával kapcsolatban: "*ordinis etiam equestris dignitate gradum provincialium supergressus...*" (Cens. XV. 4). Alföldy Géza egy tanulmányában részletesen foglalkozott a *Historia Augusta*-ban visszatükröződő római társadalmi renddel.⁴⁵ Ebben megállapította, hogy a mű szerzői a *dignitas* kifejezést kizárólag a szenátori renddel és az egyes szenátorokkal kapcsolatban használják⁴⁶, lovagrendű és még alacsonyabb társadalmi állású személyekkel kapcsolatban egyáltalán nem használják, csak olyan kivételes személynél, mint például Papinianus *praefectus praetorio*⁴⁷, vagy Carthago

⁴¹ A III. században felgyorsult a provinciális elit felemelkedése a szenátori rendbe. Alföldy 2000, 157.

⁴² Szabó Edit: Decurio. *RTK* 182-3.

⁴³ Alföldy 2000, 159-160.

⁴⁴ Alföldy i. h.

⁴⁵ Alföldy, Géza: Die Römische Sozialordnung in der Historia Augusta. In: Alföldy, Géza: *Die Römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1986. 434-484.

⁴⁶ Alföldy i. m. 462-464.

⁴⁷ *SHA Sept. Sev.* XXI. 8.

városi tanácsa.⁴⁸ Ha ez a szóhasználat már a Kr. u. III. századi római társadalomban is megvolt, és nemcsak a *Historia Augusta*-kori későrómai társadalom egyik sajátossága volt, akkor Censorinus ezzel a szóhasználattal is Caerellius hírnevét akarta növelni.

⁴⁸ *SHA Tac.* XVIII. 4.

A MŰ DATÁLÁSA

A *De die natali* valószínűleg a világirodalom egyik legpontosabban datálható alkotása, Censorinus ugyanis a XXI. caputban hét (!) különféle időszámítás szerint adja meg a mű keletkezésének évét.

"6. E szerint a számítás szerint - ha nem tévedek - ez az év, aminek mintegy megjelölt címezése az, hogy viri clarissimi Pius és Pontianus consuli éve, az első olümpiasz-tól az 1014. év, természetesen persze a nyári napoktól kezdve, amikor az olimpiai játékokat ünnepelték, Róma alapításától pedig a 991. év, mégpedig a Pariliától, ahonnan a Város éveit számolják. 7. Azon évek sorában, amelyeknek Iulianus a neve, a 283. év, mégpedig január Kalendae-jától, ahova Iulius Caesar az általa elrendelt év kezdetét tette. 8. Azoknak azonban, akik az Augustusokról nevezik el az éveket, ez a mostani a 265. év és éppen úgy január Kalendae-jától kezdődik, jóllehet február Kalendae-ja előtt tizenhat nappal L. Munatius Plancus javaslatára és a többi római polgár akaratából imperator Caesar divi filius-t a senatus Augustusnak nevezte el a maga hetedik és M. Vipsanius Agrippa harmadik conulsága idején. 9. Egyiptomban azonban, minthogy az két évvel azelőtt a római nép hatalma és fennhatósága alá került, az Augustusoknak ezt az évet 267-nek számolják. Ugyanis ahogy nálunk, ugyanúgy az egyiptomiaknál is bizonyos időszámítás van feljegyezve a hivatalos levelekben, amit Nabonaszarosz évének neveznek, mivelhogy az ő uralkodásának első évétől kezdődik. Ezek közül ez a mostani a 986. év. Ugyanígy Philipposz évétől kezdve, amit Nagy Sándor halálától számítanak, 562 év telt el eddig az időpontig."

Az egyes datálások a következő időtartamokat jelentik:⁴⁹

Az első olümpiasztól az 1014. év	(Ol. 254, 2) Kr. u. 238 nyara - 239 nyara
A Város alapításától (a.U.c.) a 991. év	Kr. u. 238 április 21 - 239 április 20.
A Iulianus évek sorában 283.	Kr. u. 238 január 1 - 238 december 31.
Az Augustusok évei sorában 265.	Kr. u. 238 január 1 - 238 december 31.
Augustus egyiptomi éveinek sorában a 267.	Kr. u. 237 augusztus 29 - 238 augusztus 28.
Nabonaszarosz érájának a 986. éve	Kr. u. 238 június 25 - 239 június 24.
Philipposz érájának az 562. éve	Kr. u. 238 június 25 - 239 június 24.

⁴⁹ Grafton - Swerdlow 1985, 454.

Ha a fenti adatokat összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a *De die natali* Kr. u. 238 június 25 és augusztus 28 között keletkezett.⁵⁰ Grafton és Swerdlow idézett munkája igen fontos hiszen az egyes érák számításait összevetve megállapították a helyes időpontot. Sallmann 1985-ös alapvető tanulmánya és 1988-ban a Teubnernél megjelent kétnyelvű kiadása egyaránt tévesen, 238 július 21. előttre datálja a művet.⁵¹

Az *ab Urbe condita* és a görög olümpiák szerinti időszámításról részletesen szól a kronológiai fejezetben.⁵² A különféle uralkodói évek szerinti időszámítás gyökerei az ókori keletre nyúlnak vissza.⁵³ Egyiptomban a fáraók uralkodása szerint tartották nyilván az éveket⁵⁴, Mezopotámiában az városállamok, illetve a különféle birodalmak uralkodóinak uralkodási évei szerint.⁵⁵ Ezzel az időszámítással kapcsolatban azonban többféle probléma merült fel. Egyrészt azok az évek, amelyek az egyik király uralkodásának a végét, illetve a következő király uralmának a kezdetét jelentették, azok mindkét király uralkodási éveinek számítottak, így máris egy év többlet keletkezett a kronológiában. Másrészt a társuralkodók uralmának a beszámítása szintén kronológiai anomáliákhoz vezethetett. Hahn István idézi Nabu-náid újbabiloni királyt (Kr. e. 555-538), aki a feljegyzések alapján kiszámította Narám-Szín akkád király (Kr. e. 2270 – 2234 k.?) és a saját kora közötti időtartamot és körülbelül 1000 évet (!) tévedett a tényleges időtartamhoz képest.⁵⁶

A különféle érákat a szabályos, folyamatos időszámítás iránti igény miatt hozták létre, hogy egy közismert kezdőponthoz viszonyítva pontosan meghatározhassák az éveket, s így rendet teremtsenek a király- és az *epónümosz*-listák zűrzavarában. Erre már az egyiptomi újbirodalomban is kísérletet tettek, a *whm mswt*-éra azonban csak rövid ideig maradt használatban I. Széthosz és XI. Ramszesz uralkodása idején.⁵⁷ Az

⁵⁰ Grafton-Swerdlow i. h.; a különféle érákhoz: Kubitschek, Wilhelm: *Aera. RE Bd. I*, 1894. 606-666 (főleg 622-3).

⁵¹ Sallmann 1985, 235. n. 9; Sallmann 1988, 6.

⁵² Vö. 161-164; 169-172. old.

⁵³ Hahn 1998, 101-102.

⁵⁴ von Beckerath, Jürgen: *Kalender. In: Ägyptologie* 1980, 297.

⁵⁵ *Assyriologie* 1976-1980, 297-298.

⁵⁶ Nabunáid lebontatta az Ēbarra-szentély falait, hogy megkeresse az alapító iratot, melyet az épület alapjában helyeztek el. Vö. *ÓKTCh* III. H 5; Hahn 1998, 102-103.

⁵⁷ Schmitz, Bettina: *Jahreszählung. In: Ägyptologie* 1980, 238-240.

éráknak többféle formája ismert: beszélhetünk történeti-politikai (pl. Philipposz-éra, az Augustusok érája, Szeleukosz-éra stb.), irodalmi (pl. olümpiai éra, ab Urbe condita érája, stb.), tudományos (Nabonassarosz-éra), vallási (pl. a világ teremtésének érája Kr. e. 5009. szeptember 1-től).⁵⁸ Az antikvitás egyik legelterjedtebb dinasztikus érája a Szeleukida-, vagy másnéven az *"okmányok"*-érája, melynek kezdőpontja I. Szeleukosz Nikatör egy pontosan meg nem határozható győzelmének időpontja, a Nagy Sándor halálát követő 12. évben. Az éra kezdőnapja a helyi naptáraktól függ, általában a helyi újév első napja volt az éra első évének a kezdőnapja. Ez ritkán esett egybe a iulianus év kezdőnapjával, január 1-vel, ezért kell egy-egy évnél két iulianus évet megadni. A Szeleukida-éra kezdőnapja a Szeleukida birodalom nyugati felében és a görög poliszokban Kr. e. 312 őszi évi esett (Tasritu hónap 1. napjára), vagyis ezeken a területeken az éra első éve a mi naptárunkra átszámítva 312 ősztől -311 ősziéig tartott, a birodalom keleti felében viszont Kr. e. 311 tavaszára (Niszannu hónap 1. napjára) esett, vagyis ezeken a területeken az éra első éve 311 tavaszától 310 tavaszáig tartott.⁵⁹ Ezt az időszámítás messze túlélte a Szeleukida birodalmat, átvették a párthusok (Arsakida-éra), valamint a bithüniai és a pontoszi királyság és más hellenisztikus államok is.⁶⁰

Nabonassarosz éráját a hellenisztikus korban dolgozták ki, valószínűleg egyiptomi csillagászok. Az volt az elképzelésük, hogy a számtalan egymással összeegyeztethetetlen keleti és görög kronológiai rendszerhez egy olyan sémát dolgozzanak ki, amellyel bármely ókori esemény könnyűszerrel meghatározható.⁶¹ Kezdőpontjának azt az egyiptomi Szóthisz évet választották, amelyen Nabonassarosz (Nabú-nászir) trónra lépett: Kr. e. 747. február 26. Ettől kezdve 365 napos szökőnapok nélküli évekkel számoltak és mindig azokról a királyokról nevezték el az éveket, akik éppen a leghatalmasabbak voltak az akkor ismert világban, így először a babiloni, majd a perzsa, makedón királyokról, végül pedig a római császárokról.⁶² A Nabonassarosz-éra 365 napot tekint uralkodási évnek a tényleges 365 és 1/4 naphoz képest, ezzel a naptár igen pontosná válik, s így minden korábbi eseményt könnyűszerrel

⁵⁸ Kubitschek, Wilhelm: *Aera. RE I.* 1894. 606-666; W. L.: *Ären. NP II.* Stuttgart, 1997. 192-196.

⁵⁹ Hahn 1998, 116-117.

⁶⁰ Hahn i. h.; W. L. *Ären.* 193.

⁶¹ Hahn 1998, 115; Grafton-Swerdlow 1985, 455-6; Ptolemaiosz például babiloni események meghatározásához használta az érákat: *Almagest III.* 7.

⁶² Hahn i. h.

meghatározhattak. Más kérdés persze, hogy ezt a naptárat csak csillagászati és történeti számításokhoz alkalmazták⁶³, hiszen nem tartott lépést az évszakokkal, így a mezőgazdasági és általában a polgári életben használhatatlan volt.

Hasonló megfontolásból keletkezett Philipposz-érája, amit Censorinus szerint III. Alexandrosz halálától számítanak. Ez az éra is szökőnapok nélküli 365 napos évekből állt, amelyet Censorinus állításával ellentétben Kr. e. 324 november 12-től számították⁶⁴. Mivel Alexandrosz halála 323 júniusában történt, ezért Sallmann szerint a más forrásban nem szereplő érat Alexandrosz alapította atyja, II. Philipposz tiszteletére.⁶⁵

A hellenisztikus államokban a római hódítást követően új időszámítást vezettek be, melyet többnyire a hódító római hadvezérről neveztek el. Kis-Ázsia egyes területein Sulla Mithridatész elleni hadjáratát követően (Kr. e. 85/84-ben) a Sulla-érát, Bithünia-Pontoszban Lucullus hadjáratát követően a Lucullus-érát (Kr. e. 71/70-től), Szíriában, Föníciában és Iudaeában Pompeius keleti hadjáratát követően a Pompeius-érát (Kr. e. 66/65-ben, más területeken 64/63-ban, 63/62-ben, valamint 61/60-ban). Caesar pharszaloszi győzelmét követően több anyaországi és kis-ázsiai görög városban bevezették a Caesar-érát (pl. A szíriai Antiokheia-ban Kr. e. 49/48-ban).⁶⁶

Octavianus actiumi győzelmét követően Makedóniában bevezették az actiumi-érát (Kr. e. 32-31-ben), amit hamarosan több anyaországi (Epidauros, Korinthosz, Messzéné, Pherai és Tegea Kr. e. 31/30-ban) és kis-ázsiai görög városállam (Lüdiában Apollónisz, Philadelphia, Szardeisz, Azanoi, Bageisz, Daldisz, Kharakenoi és Szamosz Kr. e. 31/30-ban), majd egyes keleti városok és államok (Szíriában Antiokheia, Apameia, Arethúza, Botrüs, Büblosz, Dolikhé, Gabala, Gadara, Laodikeia, Szeleukeia és Tripolisz Kr. e. 31/30-ban; Kommagené Kr. e. 31/30-ban; Afrikában Kürenaika Kr. e. 31/30-ban) is követték.⁶⁷

Az Augustusról elnevezett időszámítás kezdete Kr. e. 27. január 16. Ezen a napon szavazta meg a szenátus Octavianusnak (ekkor hivatalosan C. Iulius divi f.

⁶³ Grafton-Swerdlow 1985, 455.

⁶⁴ Grafton-Swerdlow i. h.

⁶⁵ Sallmann 1988, 135.

⁶⁶ W. L. Ären. 194.

⁶⁷ W. L. Ären. 194.

Caesarnak) az Augustus címet, melyet Octavianus ettől kezdve személynévként viselt.⁶⁸ Az első császár kísérletet tett arra, hogy a consulok szerinti időszámítást saját uralkodási éve szerinti számítással váltsa fel (vö. RgdA 35: "*tribuniciae potestatis XVIII consul XII*").⁶⁹ Augustus utódai hasonlóképpen tribunusi éveik számával jelölték uralkodásukat. Augustus Kr. e. 30. augusztus 1-én foglalja Alexandriát, Egyiptom fővárosát, augusztus 10-én szervezi meg Aegyptus provinciát, így Augustus egyiptomi időszámításának, az úgynevezett alexandriai érának a kezdete Kr. e. 30. augusztusa.⁷⁰ Augustus az alexandriai-érával együtt bevezette a iulianus évet is, elrendelte ugyanis, hogy minden negyedik évben öt *epagomena* nap helyett hatot csatoljanak az évhez, így megszüntette a Szóthisz-periódust.⁷¹

A számos időszámítási rendszer és éra kronológiai zűrzavart eredményezett, amit már a hellenisztikus kortól kezdve úgy próbáltak kiküszöbölni, hogy kronológiai táblázatokat és világkrónikákat készítettek, melyekben egymás mellett szerepeltek a görög, római és keleti kronológia elemei.⁷² Részleteket ismerünk Klaudiosz Ptolemaiosz *Baszileioi Kanónesz (Királyi táblák)* c. művéből, amely a babilóni, egyiptomi és perzsa királyok, valamint a római császárok névsorát tartalmazza, pontos uralkodási adatokkal. Ptolemaiosz nem történelmi táblázatot akart készíteni, hanem csillagászként a különféle csillagászati jelenségeket akarta egy mindenki számára érthető kronológiai rendszerbe foglalni, ezért választotta ezt a megoldást. Listáját később egészen Diocletianus császárig kiegészítették.⁷³

⁶⁸ RgdA 34.

⁶⁹ Gesztelyi - Havas 1999, 248-9.

⁷⁰ Kubitschek 1894, 640; W. L. Ären. 194.

⁷¹ von Beckerath, Jürgen: Kalender. In: *Ägyptologie* 1980, 297-299.

⁷² A Censorinus által is említett spártai Szószibiosz (Cens. XXI. 3.) például az olümpiaszok szerint készített egy kronológiai táblázatot (Sallmann 1988, 134. 6. lábjegyzet). Rómában a Cícero baráti köréhez tartozó Pomponius Atticus és Cornelius Nepos készítettek kronológiai táblázatokat, valamint a Kr. u. IV. században élt Kaiszareiai Euszebiosz és Szent Jeromos.

⁷³ Ziegler, K. - Lammert, F. - van der Waerden, S.: Ptolemaios 66. *RE* XXIII/2. Stuttgart, 1959 1788-1859.

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Amint már említettük a *De die natali* a világirodalom egyik legpontosabban datált alkotása, mivel szerzője 7 különféle kronológiai rendszer szerint határozta meg műve írásának időpontját, a Róma alapítását követő 991. évet, vagyis a keresztény kronológia szerint a Kr. u. 238-at.

Ez az időszak a római történelem legsötétebb időszakának, a katonacsászárok korának kezdete. Cassius Dio már a Severus-kort (Kr. u. 193-235) is a vas és a rozsdá korának tartotta, az Antoninus dinasztia aranykora után.⁷⁴ A történetíró Severus-ellenességének azonban jól ismerjük az indokait, a történeti kutatás pedig kimutatta, hogy a Severusok császársága a birodalom egyes részei számára nemhogy visszaesést, hanem általános gazdasági fellendülést hoztak.⁷⁵ Azt azonban Cassius Dio és a korszak másik nagy történetíró-egyénisége Héródianosz is világosan látta, hogy a Severusok hadseregpolitikája súlyos válságot idéz elő mind a hadsereg morális állapotában, mind a gazdaság helyzetében.⁷⁶ Septimius Severus párthus háborúi, valamint Oshroene és Mesopotamia provinciák megszervezése és védelme igen költséges vállalkozások voltak, melyek ráadásul nem hozták meg a várt gazdasági-katonai eredményt. Az új provinciák védelmét csak újabb legiók szervezésével lehetett biztosítani, ami hatalmas összegeket emésztett fel. Ehhez járult a hadsereg zsoldjának radikális növelése, Septimius Severus 375-ről 450 denariusra, Caracalla pedig (a hadsereg körében rendkívül népszerű öccse, Geta meggyilkolásának "fájdalomdíjaként") 450-ről 675 denariusra emelte. A katonák a zsold mellett évente többször is hatalmas donativumokat kaptak.⁷⁷ A zsoldemelésekhez és a donativumokhoz azonban nem voltak meg a gazdasági feltételek, hiszen a császárság bevételei nem növekedtek ezzel arányosan a III. sz. elején (a két új provincia nem jelentett többletbevételt, sőt a katonai megszállás anyagilag veszteséges tette a megtartásukat). A fokozódó nemesfém- és pénzhiány destabilizálta a hadsereget, amely bárkit készen állt követni, aki megígérte az elmaradt

⁷⁴ Cass. Dio LXXI. 36.

⁷⁵ Ez elsősorban a Duna-vidékre vonatkozik. Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 45-76.

⁷⁶ Cass. Dio LXXIV. 8; LXXVII. 9; Héródianosz III. 8. 6-7.

⁷⁷ Cassius Dio szerint Septimius Severus állítólag a következő szavakkal búcsúzott fiaitól: "*Legyetek egyetértők! Gondoskodjatok a katonák jólétéről, senki mással ne törődjete!*" (Cass. Dio LXXVI. 15) Grant 1996, 34-38 (a hadsereg és a Severusok kapcsolata).

zsold kifizetését, vagy hatalmas donativumokat helyezett kilátásba.⁷⁸

235 elején Severus Alexander germaniai kudarca miatt fellázadt a római hadsereg, a nyugati csapatok császárrá választották Maximinus Thraxot, a keleti csapatok pedig meggyilkolták Severust. Maximinus, akit a római vezető rétegek - a Historia Augusta tanúbizonysága szerint - mélyen megvetettek alacsony származása miatt⁷⁹, a germánok leverésére összpontosított, nem törődve a személye ellen irányuló nyílt gyűlölettel. A szenátus előbb Africa provincia kormányzóját, Gordianust és fiát (I. és II. Gordianus 238 március-április) ismerte el császárnak Maximinussal szemben, majd azok bukása után a szenátorok maguk közül neveztek ki két császárt, Pupienust (238 április-július) és Balbinust (238 április-július).⁸⁰

Maximinus parancsára Capellianus, Numidia helytartója legyőzte a két Gordianust, a császár pedig Italiába vonult, hogy ellenőrzése alá vonja Rómát, de 238 május 10-én saját katonái gyilkolták meg, mivel nem fizette ki a megígért donativumot és a zsoldjuk egy részét sem.⁸¹ Pupienus és Balbinus sem maradtak sokáig a trónon, a germán testőrségtől tartó praetorianus gárda fellázadt és brutális módon kivégezte mindkettőjüket.⁸² Még Pupienus és Balbinus caesari rangban társuralkodóikká tették I. Gordianus unokáját, a tizenhárom éves III. Gordianust (238-244), akit a császárok meggyilkolását követően a hadsereg azonnal trónra emelt.⁸³ A római császárság új korszakának véres nyitányaként, Kr. u. 238-ban hat császár uralkodott, akik közül öt még ugyanabban az évben erőszakos halállal végezte életét.

A rendkívüli korszak természetesen rendkívüli hatással volt az írókra, a korabeli művekre egyaránt egyfajta "világvége-hangulat" jellemző. Korábban már láthattuk, hogy Cassius Dio szerint a Severusok kora a vas és a rozsdá korát hozta el, az

⁷⁸ A III. századi válság okainak és válságjelenségeinek részletes bemutatása nem ezen dolgozat feladata. A kérdéshez: Alföldy Géza: *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge.* Stuttgart, 1989 (HABES 5); további irodalom bőségesen található Szabó 1999, 165-171.

⁷⁹ *SHA Maxim.* I és IX; Parke 1988, 24-5.

⁸⁰ *SHA Maxim.* XX; *SHA Max. et Balb.* I-II.

⁸¹ *SHA Maxim.* XXIII. A válság gazdasági, társadalmi, katonai hátteréhez vö. Parke 1988, 3-64; Alföldy 2000, 152-175.

⁸² *SHA Max. et Balb.* XIV.

⁸³ *SHA Gord.* XXII; Grant, Michael: *Róma császárai.* (Ford. Borhy László) Corvina, Budapest, 1993. 127-183; Szabó Edit i. m.

antoninusi aranykor után⁸⁴, Philippus Arabs korában egy szónok Rómát beteg és bomladozó testhez, valamint egy reménytelenül eltévedt süllyedő hajóhoz hasonlította. Ugyanebben a korban Szent Cyprianus már a világvégét látta közeledni.⁸⁵

A *De die natali*-ban jelentős szerepet töltenek be a különféle ciklikus időszakok, melyek a pusztulás mellett magukban hordozzák az újjászületés eszméjét is. A császárkori sztoikus kozmológia Hérakleitosz nyomán a világot állandóan változónak tekintették, amelyben a tűz alakítja a világot (*pür tekhnikon* = alkotó tűz).⁸⁶ Ugyanez az elképzelés jelenik meg az Arisztotelész-féle⁸⁷ és a káldeus "nagy év" elképzelésben is, melyek nagy hatással voltak a hellenisztikus és a római császárkori gondolkodásra. Ezen tanítás szerint bár a világegyetem örök, mégis bizonyos időszakonként elpusztul, majd ezt követően újjáalakul. Ha a hét bolygó együttáll a Rák csillagképben (ez az úgynevezett "nagy tél", melynek mélypontja a "□□□□□□□□□□"), akkor özönvíz pusztít, ha viszont a Bak csillagképben állnak együtt (ez az úgynevezett "nagy nyár", melynek mélypontja az "□□□□□□□□□□"), akkor az egész világegyetemet a tűz nyeli el.⁸⁸

A Censorinusnál kiemelt szerepet betöltő *saeculum*-ok (a "nagy év" speciális római változata) is a ciklikus újjászületés ünnepét jelentették, egy régi korszak végét, egy új boldogabb korszak kezdetét. A *saeculum*ok ezért fontos szerepet töltek be valamennyi *saecularis* játékokat rendező római császár propagandájában.⁸⁹ Censorinus, a tizedik *saeculum* születeként pontosan átérezte ennek a kerek évfordulónak a fontosságát (Cens. XVII. 15): *"Minthogy a rómaiak polgári saeculum a száz év elteltével fejeződik be, ezért tudható, hogy mind a születésed napja, mind ez a mostani születésnapod a tizedik saeculumban volt. Az, hogy még hány saeculum vár Róma városára, nem az én dolgom elmondani. De nem hallgatom el azt, amit Varrónál olvastam. Ő azt állítja a Régiségek (Antiquitates) XVIII. könyvében, hogy volt Rómában egy Vettius nevezetű ember, akinek igen nagy hírneve volt a madárjósásban, nagyon tehetséges volt, s bármely tudóssal felvette a versenyt a tudományos vitákban. Varro tőle hallotta azt, hogy ha valóban igaz az, amit a történetírók megírtak Romulusnak a*

⁸⁴ Cass. Dio LXXI. 36.

⁸⁵ Alföldy 2000, 152.

⁸⁶ Stead 2002, 57.

⁸⁷ Cens. XVIII. 11.

⁸⁸ Eliade 1998, 175-181, ill. 193-199.

⁸⁹ Vö. 187-192. old.

Város alapításával kapcsolatos madárjóslatáról és a tizenkét sasmadárról, akkor, mivel a római nép százhusz évet már sértetlenül megért, ezért ezerkétszáz évet fog összesen megélni."

Az sem lehet véletlen, hogy a Vettius-féle jóslatot még két másik olyan szerzőtől, Sidonius Apollinaristól és Claudius Claudianustól ismerjük, akik szintén rendkívül zűrzavaros korban éltek⁹⁰, amikor a birodalom válsága már nyilvánvalóvá tette a hanyatlást és a hamarosan bekövetkező pusztulást.

Censorinus és Caerellius viszonya jól illusztrálja ennek a válsággal küszködő korszaknak a társadalmát és egy újfajta társadalmi mentalitás kialakulását. Korábban már láthattuk, hogy sem Censorinusról, sem Quintus Caerelliusról nem tudunk további életrajzi adatokat, csupán annyit, amennyi a *De die natali*-ban szerepel. Caerellius a Kr. u. III. században szinte tipikusnak mondható lovagi karriert futott be, még az is elképzelhető, hogy Kr. u. 238-ban, a mű megjelenésekor, fontos szerepet töltött be a birodalmi adminisztrációban. Censorinus leírása alapján azonban úgy tűnhet, mintha az ünnepelt valami páratlan karriert futott volna be, amely szinte egyedülálló a római történelemben. Caerellius barátságát Róma egésze keresi a szenátoroktól az egyszerű köznépig.⁹¹

Kivételes személyiségét jól tükrözik azok a jelzők melyekkel Censorinus illeti: gazdag ("*dives*": I. 2; III. 6), művelt ("*sapientium disciplina formatus*": I. 2; "*cum tuo conlatu scirem me plura didicisse*": I. 8) és erényes ("*cum dona pretiosa neque tibi per animi virtutem desint*": I. 5).

A megváltozott korra jellemző az is, hogy szerzőnk egyenesen az isteni szférába emeli Caerelliust: "*Quare, sanctissime Caerelli, ...*" (Cens. XV. 1). A *sanctus* jelzőt eredetileg szent helyekre, istenekre és héroszokra használták. Az élő személyek közül csak uralkodókra, papokra, filozófusokra és költőkre használták⁹², ebben az esetben ezen személyes erényes életmódjára utalt a megtisztelő jelző.⁹³ Censorinus is a fent

⁹⁰ Sid. Apoll. *Carm.* VII. 55; Claudian. *bell. Goth.* 266.

⁹¹ Cens. XV. 5.

⁹² Link: *Sanctus. RE* (Zweite Reihe), 1. Bd. (1920) 2248-2250. Pl. Gell. *NA* XV. 18. 2: "*Cornelius quidam sacerdos et nobilis et sacerdotii religionibus venerandus et castitate vitae sanctus.*"; Liv. I. 20. 3: "*... iis, ut adsiduae templi antistites essent, stipendium de publico statuit virginitate aliisque caeremoniis venerabiles ac sanctas fecit.*"

⁹³ Vö. Liv.: "*M. Porcius Cato ..., sanctus et innocens, asperior tamen in faenore coercendo habitus.*"; Cic. Flacc. 71: "*Homines sunt tota ex Asia frugalissimi, sanctissimi, a Graecorum luxuria et levitate*

idézett helyen kívül még egy alkalommal, a filozófus Platónnal kapcsolatban használja ezt a jelzőt: "*Denique Plato ille veniat, veteris philosophiae sanctissimus, ...*" (Cens. XIV. 12). Rapisarda szerint a jelző a legnagyobb tisztelet kifejezésének eszköze, s ez ismét Caerellius kivételes tehetségének kifejezésére szolgál.⁹⁴ Hasonlóképpen vélekedik Sallmann, aki az udvari "adulatio" megjelenésének tartja a XV. caputot, amely világosan mutatja az anarchikus időszak társadalmi viszonyait.⁹⁵

remotissimi".

⁹⁴ Rapisarda 1991, 190.

⁹⁵ Sallmann 1983b, 237.

MŰFAJI KÉRDÉSEK

A klasszikus műfaji meghatározások alapján a *De die natali* műfajba sem sorolható be, hiszen több műfaj jellemvonásait ötvözi magába.⁹⁶ A római irodalomtörténeti összefoglalások közül egyesek iskolai tankönyvnek⁹⁷ tekintik a *De die natali*-t, míg mások a tudományos irodalom műfajába sorolják.⁹⁸ Sallmann mindkét elképzelést tévesnek tartja, mivel Censorinus műve nem ír le szisztematikusan egy tudományt, vagy tudományterületet, így nem tekinthető tankönyvnek, és szerzőnk arra sem törekszik, hogy részletesen bemutassa az általa megemlített tudományterületeket (pl. orvostudomány, csillagászat, kronológia), így a tudományos irodalom műfajába sem sorolható.⁹⁹ Ráadásul maga a szerző is azt írja a bevezetőben, hogy könyvét "*nem az okítás iránti vágytól, vagy a kinyilatkoztatás törekvésétől hajtva*" készítette, hanem a filológusok értekezéseiből válogatott ki néhány kérdést, ezeket fűzte egy könyvbe (Cens. I. 6-7). Ennek ellenére azonban felesleges próbálkozás lenne a művet más gyűjteményes munkával összevetni, hiszen a *De die natali* nem rendszertelenül ömlesztett adathalmaz, mint például Gellius műve, hanem tematikusan összeállított, egy önálló gondolatmenet mentén felépülő mű.¹⁰⁰ Ugyanígy a *panegyricus* műfajába sem sorolhatjuk Censorinus művét, hiszen vagy csak részben, vagy egyáltalán nem felel meg

⁹⁶ Sallmann 1983, 247-8.

⁹⁷ Rose, H. J.: *Handbook of Latin Literature*. London 1954. 417; Klotz, A.: *Geschichte der römischen Literatur*. Bielefeld 1930. 322; Fuhrmann, M.: Die lateinische Literatur der Spätantike. Ein literarhistorischer Beitrag zum Kontinuitätsproblem. *Antike und Abendland* 13, 1967, 56-79.

⁹⁸ Fuhrmann, M.: Römische Literatur. In: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. Frankfurt 1974. 192; Teuffel-Kroll, 1913⁶. § 379. Fuhrmann szerint a Kr. u. 235-284 (a Severus-kor vége és Diocletinus egyeduralkodása), illetve a 650-750 (a Meroving-kor) olyan időszak, amelyben nem keletkeztek jelentős - pogány római - irodalmi alkotások. Sallmann ezt elfogadva Censorinust a Severus -kor utolsó jelentős irodalmi alkotásának tekinti.

⁹⁹ Sallmann 1983, 244.

¹⁰⁰ Gelliushoz Adamik 1996. 53-55; Bár Censorinus saját, fentebb említett műfaji meghatározása nagyjából hasonlít Gellius "*szórakoztatva tanítani*" alapelveéhez, a különbség nyilvánvaló: Gellius rendszertelenül készítette jegyzeteit és rendszertelenül állította össze művét, így művében keverve olvashatunk grammatikai, logikai, geometriai, vagy jogi kérdésekről; Censorinus ugyanakkor Caerellius 49. születésnapját középpontba állítva orvosi-filozófiai-csillagászati érvekkel igyekszik meggyőzni az ünnepeltet arról, hogy élete már biztonságban van a kritikus 7 x 7-dik év elteltével.

ezen műfaj jellemzőinek.¹⁰¹ A születésnap-i köszöntő-jelleg és a központba helyezett *laudatio* ugyan megfelel a *panegyricus* legfőbb alapelvének, hiszen a szerző egy személyt, jelen esetben Quintus Caerelliust dicsőíti, mindazonáltal a XV. caput csupán a mű kis részét teszi ki, mintegy csúcspontját alkotja. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Censorinus egyes fordulatai még az ifjabb Plinius Traianus császárhoz intézett *Panegyricus*-án is tútesznek a "talpnyalásban".

A *panegyricus* műfajhoz hasonlóan a *doxográfiai* irodalomba sem sorolhatjuk be egyértelműen a *De die natali*, hiszen a mű nem mutat be szisztematikusan egy-egy filozófiai iskolát, nem szembesíti egymással a különféle filozófiai tanokat, sem azok tanításait a természettudományos tényekkel, még csak nem is kritizálja őket.¹⁰² Censorinus művének éppen az az egyik legfőbb hibája, hogy időnként teljesen képtelen történeteket vesz át mindenféle kritikai megjegyzés nélkül.¹⁰³ Sallmann szerint Censorinus, a római irodalom egyik nagy korszakának utolsó alkotójaként önálló műfajhozott létre, amely leginkább Varro *logistoricus*-aihoz hasonlítható stílusával egyedülálló a római irodalom történetében. Cymburskij, aki egyetért azzal, hogy a *De die natali* egyetlen klasszikus műfaji kategóriába sem sorolható be, a modern értelemben vett anthropológiai irodalmi műfaj egyetlen ókori példányának tekinti Censorinus művét, amely mindenféle előzmény nélkül született és a XIX-XX. századig nem is volt folytatása.¹⁰⁴

Számomra Sallmann elképzelése tűnik elfogadhatónak. Egyértelműen kimutatható ugyanis, hogy Varro volt Censorinus legfontosabb forrása, ráadásul a *logistorici* közül kettőt, az *Atticus*-t és a *Tuberó*-t név szerint is említi.¹⁰⁵ A *logistorici*-hez hasonlóan a *De die natali* is egy "filozófiai" problémát jár körbe, nevezetesen az emberi élet és a számok közötti összefüggést. A kozmológiai, biológiai, számmisztikai és kronológiai fejtegetéseket egy születésnap-i üdvözlő beszéd formai jegyeivel ruházza fel.

¹⁰¹ Hoffmann Zsuzsanna *Utószó Plinius Panegyricus-hoz*. JATE Kiadó, Szeged, 1990. 114-115.

¹⁰² Cymburskij 1986, 225; a doxográfiai irodalom jellemzőihez: Lázár György: *Doxográfia. VI* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993⁴. 841.

¹⁰³ Sallmann 1983, 242-244: Sallmann a saeculumok leírását találja zavarosnak, és rendszertelennek, valamint kiemeli az alexandriai halottbalzsamozók megfigyelésének képtelenségét. (mindkettő a XVII. caputban), hasonlóképpen Cymburskij 1986, 225-226, ill. 229.

¹⁰⁴ Cymburskij 1986, 229-230.

¹⁰⁵ Cens. II. 2; IX. 1. Vö. A *Censorinus forrásai* c. alfejezet 28. old.

A MŰ SZERKEZETE

Bevezetés I-III.

I. caput: Bevezető, a mű célja

II-III. caput: A geniusok (jóindulatú római védőszellemek), különféle ókori szerzők elképzelései a geniusok szerepéről

Orvosi-antropológiai nézetek és vélemények a születésről IV-XIII.

IV. caput: Az emberiség őseredete. Elméletek az ember keletkezéséről (többek közt Püthagorasz, Xenokratész, Arisztotelész, Anaximandrosz, Empedoklész, Parmenidész, Démokritosz, Zénón).

V-VIII. A gyermek születése. Antik orvosi iskolák tanítása a nemzésről, a magzat fejlődéséről és a gyermek születéséről.

V. A nemzés.

VI. A fogantatás.

VII. Embryologia, a magzat kifejlődése (különféle orvosi iskolák tanítása arról, hogy hány hónap után jön világra a gyermek).

VIII. A khaldeusok tanítása a csillagok és a gyermek születése közötti összefüggésekről.

IX-XIV. Püthagoreusok tanítása a magzat fejlődéséről, az emberi élet egyes szakaszairól a gyermekkortól az öregségig.

IX, XI. A terhesség hossza.

X, XII. A zenei hangközök és a terhesség egyes szakaszai közötti összefüggések.

XIII. A világ felépítésének harmóniája.

XIV. Az emberi élet kritikus fordulópontjai.

A mű központja, Q. Caerellius laudatiója: XV. caput

Ókori kronológiai rendszerek: XVI-XXIV. caput

XVI. caput: Nagyobb időegységek különféle kronológiai rendszerekben: lustrum (ötéves periódusok a római történelemben), aevum (korszak, ami a legnagyobb egység).

XVII. caput: A saeculomok és az úgynevezett ludi saeculares (százados játékok). A saeculumok kérdése központi jelentőséget kap Censorinus munkájában hiszen Róma nem sokkal a mű megjelenését követően ünnepelte fennállásának ezeréves évfordulóját (Kr. u. 248).

XVIII. caput: A különféle "nagy év"-ek.

XIX. caput: A természetes év (vertens) a görögöknél és az egyiptomiaknál.

XX-XXI. caput: A római természetes év fejlődése a királyság korától Iulius Caesar naptárreformjáig. Censorinus hét különféle időszámítási rendszer (római consuli év, a görög olümpiaszok-szerinti időszámítás, Róma alapításának érája, a iulianus-naptár, Augustus császár actiumi érája, a babiloni Nabonassarosz éra és a makedón Philipposz-éra) szerint datálja művét.¹⁰⁶

XXII. caput: A római hónapok.

XXIII. caput: A római naptár napjai.

XXIV. caput: A római napszakok.

¹⁰⁶Vö. A mű datálása c. alfejezettel (13-17. old.)

Censorinus forrásai

Amint a műfaj kérdésének vizsgálatánál már láthattuk, a régebbi kutatás Censorinus eredetiségét kétségbe vonva a *De die natali*-t inkább egy igen sikeres kompilációnak tartotta, mintsem önálló koncepcióval rendelkező alkotásnak, amely annak köszönhette fennmaradását, hogy "monumentális" forrásaival (Varro, Plinius, stb.) szemben igen rövid, szórakoztató leírást adott a klasszikus antikvitás tudományos ismereteiről.¹⁰⁷ A 19-20. században több forrástani munka is született: a 20. század elején két teljes disszertáció foglalkozott a témával, de sem Hahn, sem Reeh munkája nem került kiadásra.¹⁰⁸ A 20. század második felében aztán több részlettanulmány is született: Franceschi Varro, Sallmann Plinius és Varro, Cymburskij Varro, Camón adatgazdag disszertációja Varro és Plinius, illetve Camón legutóbb megjelent tanulmánya a sztoikus filozófia, elsősorban az idősebb Seneca hatását vizsgálta.¹⁰⁹ Sallmann érinti Censorinus görögségét is, erre a problémára később még visszatérünk.¹¹⁰

Censorinus összesen 180 nevet említ művében: történelmi személyeket, isteneket, illetve mitológiai alakokat.¹¹¹ Legtöbbször filozófusokat említ meg (103 alkalommal említi 37 filozófus nevét), őket szaktudósok követik (61 alkalommal említi 32 tudóst). Ennél lényegesen kevesebbszer említ isteneket és mitológiai alakokat (mindösszesen 34 esetben) műben, ezért ókori viszonylatokban a *De die natali*-t akár tudományos szakmunkának is nevezhetnénk. A két leggyakrabban idézett tekintély, az augustus-kori római régiségbúvár és természettudós Terentius Varro (13 említés), illetve a Kr. e. VI. századi Dél-Itáliában tevékenykedő filozófus, Püthagorasz (12 említés). Őket követik, némileg a mezőnytől "leszakadva" Arisztotelész (9 említés), Empedoklész és Hippón (8-8 említés), Anaxagorasz (7 említés) és Démokritosz,

¹⁰⁷ Legutóbb Rocca-Serra is azt hangoztatta, hogy Censorinus műve valójában egy jó érzékkel készített összeállított munka, melyben a szerző szinte semmit sem tett hozzá a korábbi tudományos eredményekhez (Rocca-Serra 1980, V-XI).

¹⁰⁸ Hahn, A.: *De Censorini fontibus*. (Dissertatio) Jena, 1905; Reeh, R.: *De Varrone et Suetonio quaestiones Ausoniana*. (Dissertatio) Halle, 1916.

¹⁰⁹ Franceschi 1954; Sallmann 1983, Sallmann 1988; Cymburskij 1986; Camón 1996; Camón 1999.

¹¹⁰ Sallmann 1983, 239-240.

¹¹¹ A konkordancia készítéséhez az IntraText Digital Library Censorinus oldalát használtam:

<http://www.intratext.com/y/LAT0197.HTM>

valamint Iulius Caesar (egyaránt 6-6 említés). Caesart természetesen nem mint kiváló szaktudóst említi, hanem mint a Iulianus naptár alkotóját (XX. 8, 10, 11). Meglepő módon a néven nevezett szerzők közül hiányzik Plinius, akit Censorinus egyáltalán nem említ meg, valamint Gellius, akit pedig egyetlen egyszer említ (XVII. 11.), pedig műveiket bizonyíthatóan használta a *De die natali*-ban.

Censorinus cím szerint a következőket említi: Varro négy művét (*Atticus. De numeris* Cens. II. 2; *Tubero. De origine humana* Cens. IX. 1; *De scaenicis originibus* Cens. XVII. 8 és *Antiquitates Rerum Humanarum* Cens. XVII. 15), Granius Flaccus Augustus-kori antiquarius *De indigitamentis* c. művét (III. 2.), valamint Lucilius *Satyráit* (III. 3). Varro első két műve (az *Atticus* és a *Tubero*) egy-egy filozófiai tanulmány volt a *Logistorici* c. gyűjteményes munkán belül, amely 76 könyvből állt és a populáris filozófia nézeteit fejtette ki előadások, dialógusok, esszék formájában.¹¹² A kettős címekben a főcím Varro egy-egy kortársának a neve (Pl. T. Pomponius Atticus római lovag, Cicero és Cornelius Nepos barátja, aki kronológiával is foglalkozott. L. Aelius Tubero szintén Cicero barátja, aki történetírással foglalkozott), az alcím pedig egy-egy velük kapcsolatos téma. Az *Atticus*-ból és a *Tubero*-ból csupán néhány rövid töredéket ismerünk, az előbbiből fennmaradt egy hosszabb részlet Gelliusnál, melyben Varro a hetes szám fontosságáról értekezik.¹¹³ Ez különösen értékes, mivel a hetes szám - amint majd később látjuk - igen fontos szerepet tölt be Censorinusnál. Az *Antiquitates rerum humanarum* mellett Censorinus biztosan használta az *Antiquitates rerum divinarum*ot is. Franceschi elmélete szerint Censorinus a *De die natali* második nagyobb egységének (kronológia) megírásához elsősorban Varro *Antiquitates Rerum Humanarum*át használta.¹¹⁴

A természettudományi ismereteket tárgyaló caputokban Varrón kívül Censorinus biztosan forrásként használta az idősebb Plinius enciklopédikus művét a *Naturalis Historiát*. A hatalmas alkotás az antik természettudományos ismeretek legnagyobb összefoglalása volt, több mint négyszáz szerző kétezer munkájának feldolgozásával készült.¹¹⁵ Censorinus elsősorban a II. könyvet (Kozmológia, a világmindenség

¹¹² Adamik 1994, 111; Albrecht 2003, 445.

¹¹³ Gell. *NA* III. 10; A szöveg értelmezéséhez legutóbb vö. Holford-Strevens 1993, 475-479.

¹¹⁴ Franceschi 1954, 393.

¹¹⁵ Albrecht 1992, 1004; Adamik 2002, 90; Gesztelyi 2001, 371. Plinius egyfajta thesaurusnak, a tudás kincsesházának szánta művét: "*thesaurus oportet esse non libros*" (Praef. 17.)

keletkezésének és rendszerének bemutatása), a VII. könyvet (Az anthropologia és fiziológia), a VIII-XI. könyveket (Zoológia), valamint a XX-XXXII. könyv orvoslással foglalkozó részeit (elsősorban XXIX. könyv) használta. Plinius ezen könyvei a görög és római szaktudomány eredményeit rendszerezte. A II. könyvben Poszeidóniosz, Fabianus, Nigidius Figulus, Nekhepszó-Petoszirisz, Epigenész és Thraszüllosz műveinek a felhasználásávk készült. A VII. könyvhöz Varro fentebb már említett művei dolgozta fel, valamint az Arisztotelészt kivonatoló Pompeius Trogust. A VIII-XI. könyvekben szintén Trogus és Varro volt a fő forrás, mellettük még néhány kevésbé ismert szerzőt említ meg Plinius. Az orvosi könyvek (XX-XXVII.) főként Sextius Niger, Dioszkoridész, Celsus, Theophrasztosz, valamint Varro művei alapján (bár Plinius név szerint nem hivatkozik rá, de az utalásokból egyértelmű a varrói munkák használata) készültek.¹¹⁶ A következő felsorolás a Plinius, Varro, Censorinus szöveghelyeket vizsgálja. Az összeállításnál nem törekedtem a teljességre, csupán a legjellegzetesebb részeket választottam ki.

Censorinus – Varro – Plinius szöveghelyek

Az egyiptomi halottbalzsamozók.

Cens. XVII. 14: "Praeterea fieri potest quod refert Varro, quod Dioscorides astrologus scripsit, Alexandriae inter eos, qui mortuos sallunt, constare hominem plus centum annos vivere non posse, idque cor humanum declarare eorum, qui integri perierunt sine corporis tabe, ideo quod multis annis perdendo cor omnis aetatis incrementa et deminutiones conseruerunt: et anniculi pendere duas dragmas, bimi quattuor, et sic in annos singulos usque ad quinquaginta accedere binas; ab iis centum dragmis adque <ab> anno quinquagesimo item decedere in unoquoque binas; ex quo perspicuum sit centesimo anno <cor> redire ad anni primi pondus nec longius vitam posse producere."

Plin. NH XI. 184-185: "... augeri id per singulos annos in homine et binas drachmas ponderi ad quinquagesimum annum accedere, ab eo detrahi tantundem, et ideo non vivere hominem ultra centensimum annum defectu cordis Aegyptii existimant, quibus mos est cadavera adservare medicata."

Eredetileg az *Antiquitates Rerum Humanarum*-ban szerepel az egyiptomi

¹¹⁶ Albrecht 1992, 1004-5.

halottbalzsamozókról szóló részlet, melyet Varro is idéz az egyébként ismeretlen Dioszkoridész csillagásztól (ld. a személynévmutatót).¹¹⁷ Teljesen meglepő, hogy Censorinus és még forrása Varro is elfogadta ezt a nyilvánvaló tévedést, melynek természetesen voltak bizonyos vallási gyökerei.¹¹⁸ Ráadásul a szív kivétele egyáltalán nem szerepel az egyiptomi balzsamozási technikát tökéletesen megörökítő Hérodotosz leírásában (Hér. II. 86), és a régészeti leletek többsége is azt támasztja alá, hogy a mumifikált holttestek többségéből nem vették ki a szívet.¹¹⁹ Ebben az esetben pedig elképzelhetetlen számunkra, hogy milyen módon mérték meg a szívet, ha nem vették ki a holttestből.

Az egyiptomiak egy hónapos éve

Cens. XIX. 4: "Et in Aegypto quidem antiquissimum ferunt annum unimenstrem fuisse ..."

Plin. NH VII. 155: "... quae omnia inscitia temporum acciderunt. Annum enim alii aestate determinabant et alterum hieme, alii quadripertitis temporibus, sicut Arcades, quorum anni trimenstres fuere, quidam lunae senio, ut Aegyptii."

Az egyiptomiak egyhónapos évről már Eudoxosz és Diodórosz¹²⁰ is írtak, tőlük vette át Varro.¹²¹ Plutarkhosz Numa életrajza szerint¹²² az egyiptomiak a hónapokat számolják az évek helyett, ezért tűnt a görög és római szerzők számára "ősibb"-nek az egyiptomi történelem sajátjuknál. Az egy hónapos év történetileg nem igazolható.

Censorinus – Varro szöveghelyek

Vettius jóslata.

Cens. XVII. 15: "Sed quid apud Varronem legerim, non tacebo. Qui libro antiquitatum duodevicensimo ait fuisse Vettium Romae in augurio non ignobilem, ingenio magno, cuivis docto in disceptando parem; eum se audisse dicentem, si ita esset, ut traderent

¹¹⁷ Cens. XVII. 14; *Ant. Rer. Hum.* XV. könyv (frg. 15, 2 Mirsch)

¹¹⁸ Vö. *Kommentár* 301. lábjegyzet; Rapisarda 1991, 213.

¹¹⁹ Kákosy 1993, 357-9.

¹²⁰ Diod. I. 26. 3.

¹²¹ *Ant. rer. div.* XIV. könyv (frg. 3 Mirsch)

¹²² Plut. *Num.* 18. 7.

historici de Romuli urbis condendae auguriis ac XII vulturis, quoniam CXX annos incolumis praeterisset populus Romanus, ad mille et ducentos perventurum."

Az *Ant. rer. hum.* XVIII. könyvéből származik a híres Vettius-féle jóslat, melyben az etruszk Vettius megjósolja, hogy mivel Romulus tizenkét sasmadarat látott Róma alapításakor, ezért a Város összesen 1200 évig fog fennállni.¹²³ Vettiust Varrón és Censorinuson kívül még Sidonius Apollinaris és Claudianus említik meg¹²⁴, ami érthető is, hiszen éppen az ő korukban Kr. u. 447-ben telt le az 1200 év, ha a varrói Kr. e. 753-as alapítási dátumot számítjuk kiindulópontnak.

Az aevum

Cens. XVI. 3-4: "*Ceterum de aevo, quod est tempus unum et maximum, non multum est quod in praesentia dicatur. Est enim inmensum, sine origine, sine fine, quod eodem modo semper fuit et semper futurum est, neque ad quemquam hominum magis quam ad alterum pertinet. Hoc in tria dividitur tempora: praeteritum, praesens, futurum. E quibus praeteritum initio caret, exitu futurum; praesens autem, quod medium est, adeo exiguum et inconprehensibile est, ut nullam recipiat longitudinem, neque aliud esse videatur, quam transacti futuriue coniunctio, adeo porro instabile, ut ibidem sit numquam, et, quidquid transcurrit, a futuro decerpit et adponit praeterito.*"

Varro *ling. lat.* 6.11: "*Aevum ab aetate omnium annorum (hinc aeviternum, quod factum est aeternum): quod Graeci aiōn id ait Chrysippus esse «aei ón». Ab eo Plautus «non omnis aetas ad perdiscendum est satis», hinc poetae «aeterna templa caeli [celi]».*"

Varro szerint a latin *aeuum* a görög *aiōn* megfelelője, amely Khrüszipposz szerint a mindig létező ("*aei ón*") időt jelenti.¹²⁵

A tíz hónapos év a rómaiaknál.

XX. 2: "Annum vertentem Romae Licinius quidem Macer et postea Fenestella statim ab initio duodecim mensum fuisse scripserunt. Sed magis Iunio Gracchano et Fulvio et Varroni et Suetonio aliisque credendum, qui decem mensum putarunt fuisse, ut tunc Albanis erat, unde orti Romani."

¹²³ A tizenkét sasmadár történetét Livius örökítette meg: *Liv. I. 7.* A madárjóslással kapcsolatban vö. Rapisarda 1991, 215.

¹²⁴ *Sid. Apoll. Carm. VII. 55*; *Claudian. bell. Goth. 266.*

¹²⁵ Vö. *Kommentár 285-286.* lábjegyzet, Borhy 2001, 42-47.

Censorinus négy forrást nevez meg: Iunius Gracchanus, Fulvius Nobilius, Varrót és Suetoniust. Varro Iuniusra és Fulviusra hivatkozik forrásként (ling. Lat. VI. 33) a római hónapok nevének etimologizálásakor.¹²⁶ Iunius Gracchanus De potestatibus címmel írt egy antiquarius művet a Kr. e. II. század végén¹²⁷, Fulvius Nobilius az aitol háború győztes hadvezére nyilvánosságra hozta az általa összeállított fastit.¹²⁸ Censorinus csak Varrón keresztül ismerhette műveiket, hiszen azok már elvesztek a Kr. u. III. században. A tíz hónapos évhez ld. a kronológiai fejezet 143-146. old.

A történeti idő (hisztorikon)

Cens. XXI. 1: "*Nunc vero id intervallum temporis tractabo, quod «hisztorikon» Varro appellat.*"

Varro a *De gente populi Romani* négy könyvében írta meg a római nép történetét, mely a mitikus múlttól saját koráig tárgyalta az eseményeket.¹²⁹

Varro tökéletesítette a kronológiát

XXI. 5: "Sed hoc quodcumque caliginis Varro discussit, et pro cetera sua sagacitate nunc diversarum civitatum conferens tempora, nunc defectus eorumque intervalla retro dinumerans eruit verum lucemque ostendit, per quam numerus certus non annorum modo, sed et dierum perspicere possit."

Már a kortárs Cicero is nagyra értékelte Varro kronológiai munkásságát¹³⁰, aki pontos rendszerbe foglalta az egyes görög-római események sorrendjét. Varro korában még két jelentős kronológiai munka született, Atticus Annalese és Cornelius Nepos Chronikája, melyek azonban nem maradtak ránk, csak más szerzők utalásaiból ismerjük őket.¹³¹

¹²⁶ Rapisarda 1991, 240.

¹²⁷ Plin. *NH* XXXIII. 36; *Dig.* I. 13. 1.

¹²⁸ Rapisarda 1991, 241.

¹²⁹ *HRR* 2 frg. 3 Peter; vö. *Ant. rer. Hum.* 19 frg. 1 Mirsch; A *De gente populi Romani*-ról megemlékezik Arnob. V. 8; *August. civ. Dei* XVIII. 2, XVIII. 13, XXI. 8, XXII. 28; Rapisarda 1991, 251; Albrecht 2003, 447;

¹³⁰ Cic. *Acad.* I. 3. 9, *Brut.* 60; Salmann 1988, 134. no. 10; Albrecht 2003, 400.

¹³¹ Adamik 1994, 125.

Censorinus - Plinius szöveghelyek

Az egyes égitestek távolságának, illetve a zenei hangközök Püthagoreus összefüggéseinek leírásában a Hold és a Nap távolságát, illetve az egyes csillagok távolsága.

Cens. XIII. 3: *"Igitur ab terra ad lunam Pythagoras putavit esse stadiorum circiter centum viginti sex milia, idque esse toni intervallum; a luna autem ad Mercuri stellam, quae stilbon vocatur, dimidium eius, velut hemitonion; hinc ad phosphoron, quae est Veneris stella, fere tantundem, hoc est aliud hemitonion; inde porro ad solem tertantum, quasi tonum et dimidium ..."*

Plin. NH II. 83: *"Pythagoras vero, vir sagacis animi, a terra ad lunam CXXXVI stadiorum esse collegit, ad solem ab ea duplum, inde ad duodecim signa triplicatum, in qua sententia et Gallus Sulpicius fuit noster."*

Plin. NH II. 84: *"... absit a terra luna, ab ea ad Mercurium dimidium spatii et ab eo ad Veneris, a quo ad solem sescuplum, a sole ad Martem tonum [id est quantum ad lunam a terra]."*

A sztadion, mint mértékegység

Cens. XIII. 2: *"Stadium autem in hac mundi mensura id potissimum intellegendum est, quod Italicum vocant, pedum sescentum viginti quinque ..."*

Plin. NH II. 21: *"Stadium XXV nostros efficit passus, hoc est pedes DCXXV."*

Plinius és Censorinus itáliai sztadionban adják meg Püthagorasz és Eratoszthenész számításait, és megemlítik, hogy a az itáliai sztadion 625 láb. A mértékegység meghatározására azért volt szükség, mivel a görög poliszokban eltérő mértékegységeket alkalmaztak. A delphoi láb 29,7 cm, az olümpiai 32 cm, az itáliai pedig 29,62 cm volt, a sztadion hosszúsága ennek megfelelően változott.¹³²

A mag hőmérséklete

Cens. VI. 7. *"si par calor in parentum seminibus fuit, patri similem marem procreari; si frigus, feminam matri similem."*

Plin. NH X. 145: *"in quo nihil candidi. avium ova ex calore fragilia, serpentium ex"*

¹³² Maróti Egon: *Delphoi és a Pythia sportversenyei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 29-33 (főként 30-31).

frigore len<t>a ..."

Empedoklész nevéhez fűződik a négy őselem (a tűz, a víz, a föld és a levegő) tanítása, melyek ciklikus keveredése és szétválása jelenti a létezés alapját. A négy őselemhez négy különböző minőség kapcsolódik a meleg (tűz), a nedves (víz), a száraz (föld) és a hideg (levegő). Az elemek mozgását két egymással ellentétes erő, a szeretet és a gyűlölet irányítja. A születés és a halál tehát Empedoklész szerint a külömféle elemek keveredésének, illetve szétválásának az eredménye, az utód nemét pedig elméletének leírása, amely szerint az utód nemének kialakulását a férfi és a női mag hőmérséklete befolyásolja.¹³³

A terhesség ideje.

Cens. VII. 6; VII. 7: *"Contra eum ferme omnes Epicharmum secuti octavo mense nasci negaverunt; Diocles tamen Carystius et Aristoteles Stagirites aliter senserunt. Nono autem et decimo mense cum Chaldaei plurimi et idem supra mihi nominatus Aristoteles edi posse partum putaverint, neque Epigenes Byzantius non fieri posse contendit, nec Hippocrates Cous decimo; ceterum undecimum mensem Aristoteles solus recipit, ceteri universi improbarunt."*

Plin. NH VII. 38-40: *"Ceteris animantibus statum et pariendi et partus gerendi tempus est; homo toto anno et incerto gignitur spatio, alius septimo mense, alius octavo et usque ad initia undecimi. ante septimum mensem haut umquam vitalis est. septimo non nisi pridie posterove pleniluni die aut interlunio concepti nascuntur. Tralaticium in Aegypto est et octavo gigni, iam quidem et in Italia tales partus esse vitales, contra priscorum opiniones. Variant haec pluribus modis. Vistilia, Gleti ac postea Pomponi atque Orfiti clarissimorum civium coniunx, ex <i>is quattuor partus enixa septimo semper mense, genuit Suillum Rufum undecimo, Corbulone<m> septimo, utrumque consulem, postea Caesoniam, Gai principis coniugem, octavo. In quo mensum numero genitis intra quadragensimum diem maximus labor, gravidis autem quarto et octavo mense, letalesque in iis abortus. Masurius auctor est L. Pap<i>rium praetorem secundo herede lege agente bonorum possessionem contra eum dedisse, cum mater partum se tredecim mensibus diceret tulisse, quoniam nullum certum tempus pariendi statutum videretur."*

A terhesség ideje az egyes orvosi iskolák tanítása szerint. Censorinus a VII. könyvben

¹³³ Kirk - Raven - Schofield 2002, 415-426; Lesky 1950; Benedek 1990, 33.

fejt ki a görög iskolák elképzeléseit, majd a VIII. könyvben a káldeusok tanítását mutatja be a gyermek születésével kapcsolatban.¹³⁴

Hérophilosz a vénák és az artériák megkülönböztetéséről.

Cens. XII. 4: "*Herophilus autem, artis eiusdem professor, venarum pulsus rhythmis musicis ait moveri.*"

Plin. NH XI. 219: "*... arteriarum pulsus in cacumine maxime membrorum evidens, index fere morborum, in modulus certos legesque metricas per aetates- stabilis aut citatus aut tardus-discriptus ab Herophilo medicinae vate miranda arte; nimiam propter suptilitatem desertus, observatione tamen crebri aut languidi ictus gubernacula vitae temperat.*"

Plin. NH XXIX. 5-6: "*Alia factio ab experimentis se cognominans empiricen coepit in Sicilia, Acrone Agragantino Empedoclis physici auctoritate commendato, dissederuntque hae scholae, et omnes eas damnavit Herophilus in musicos pedes venarum pulsu discripto per aetatum gradus.*"

Gell. NA III. 10. 13: "*Venas etiam in hominibus, vel potius arterias, medicos musicos dicere ait numero moveri septenario, quod ipsi appellant «tén dia tesszarón szümphonian», quae fit in collatione quaternii <et ternarii> numeri.*"

A zene és a lélek kapcsolatát elsőként az orphicában és a püthagoreusoknál tűnk fel.¹³⁵

A püthagoreus *szümphóniá*-k közül Gellius a *dia tesszarónt* (quart 3 : 4) említi meg a pulzus ritmusaként. Censorinus is megemlíti, hogy Püthagorasz zenével nyugtatta magát elalvás előtt és közvetlenül ébredés után (Cens. XII. 4). A görög orvostudományban elsőként a kósi Praxagorasz (Kr. e. IV-III. sz.), Hérophilosz mestere foglalkozott a vér ritmusával. A hippokratészi nedvkörtán átvette és továbbfejlesztette, de ő hippokratészi négy helyett tizenegy testnedvet különböztetett meg, melyek közül a vért tartotta a legfontosabbnak. Valószínűleg nevéhez fűződik az a XVI. századig fenntartott tévképzet, hogy a vér csak a vénákban folyik, az artériákban pedig a mozgást és a lelki tevékenységet irányító *pneuma*.¹³⁶ Hérophilosz mestere tanítását követve elsősorban az ideg- és érrendszert vizsgálta. A pulzus mérésére ő vezette be a klepszüdra használatát.

¹³⁴ A problémához vö. a Censorinus és az antik orvosi iskolákról szóló fejezetet, különösen a 199. oldalon szereplő táblázatot.

¹³⁵ West, M. L.: *Ancient Greek Music*. Oxford, 1992. 244.

¹³⁶ Benedek 1990, 42.

A pulzus négy jellemzőjét írta le, erősség, hosszúság, sebesség és ritmus.¹³⁷

Az arkadiaiak éve eredetileg három hónapos volt.

Cens. XIX. 5: *"Item in Achaia Arcades trimestrem annum primo habuisse dicuntur, et ob id proselenoe appellati, non, ut quidam putant, quod ante sint nati quam lunae astrum caelo esset, sed quod prius habuerit annum, quam is in Graecia ad lunae cursum constitueretur."*

Plin. NH VII. 155: *"Annum enim alii aestate determinabant et alterum hieme, alii quadripertitis temporibus, sicut Arcades, quorum anni trimenstres fuere, quidam lunae scenio, ut Aegyptii. itaque apud eos et singula milia annorum vixisse produntur."*

Az idősebb Pliniuson és Censorinuson kívül Macrobius is utal az arkadiaiak három hónapos évére (Plin. NH VII. 155, Macr. Sat. I. 12. 2), Plutarkhosz a Numa életrajzban viszont négy hónapos évről beszél (Plut. Num. 18. 6). Történetileg sem a három, sem a négy hónapos év nem igazolható.

Egy nap hosszúsága és a bruma

Cens. XXIII. 3: *"Huius modi dies ab astrologis et civitatibus quattuor modis definitur. Babylonii quidem quidem a solis exortu ad exortum eiusdem astri diem statuerunt, at in Umbria plerique a meridie ad meridiem, Athenienses autem an occasu solis ad occasum; ceterum Romani a media nocte ad mediam noctem diem esse existimarunt ..."*

Plin. NH II. 188: *"Ipsam diem alii aliter observavere: Babylonii inter duos solis exortus, Athenienses inter duos occasus, Umbria a meridie ad meridiem, vulgus omne a luce ad tenebras, sacerdotes Romani et qui diem finire civilem, item Aegyptii et Hipparchus a media nocte in mediam. ..."*

Cens. XXI. 13: *"idcirco aliis a novo sole, id est a bruma ..."*

Cens. XVI. 6: *"... haec enim ad aetatem infinitam non sunt brumalis unius instar horae."*

Plin. NH II. 52: *"... cur enim partitis vicibus anni brumalis abscedit aut noctium opacitate terras reficit?"*

Plin. NH II. 138: *"Etruria erumpere terra quoque arbitratur, quae infera appellat,*

¹³⁷ von Staden, Heinrich: Herophilus: *The Art of Medicine in Early Alexandria*. CUP, Cambridge, 1989. 276-284.

brumali tempore facta saeva maxime et exsecrabilia ..."

Plin. *NH* II. 151: "*bruma vero [id est brevissimis] frequenter, iidem sublimes humili sole humilesque sublimi ..."*

Vö. még Gell. *NA* III. 2. 1-11; Macr. *Sat.* I. 3. 2-3.

Valószínűleg az eredeti forrás Varro volt, akire Gellius hivatkozik is. A babiloni napról Lydus is megemlíti (*mens.* II. 2), hogy napkeltétől napkeltéig tartott, szemben az egyiptomi és zsidó nappal, amely napnyugtától napnyugtáig tartott. Az egyiptomi napnál Lydus téved, mivel ott is napkeltétől napkeltéig tartott a nap (Sallmann 1988, 137). Az esti, illetve éjszakai napkezdet a hold szerinti időszámítással magyarázható, hiszen a korai naptárakban a főbb ünnepek a hold egyes fázisaihoz, illetve a holdhónapokhoz kötődtek (Hahn 1998, 25).

Az antikvitásban különféle elképzelések és számítások voltak a nap hosszúságára. A ptolemaioszi geocentrikus világbép szerint egy csillagászati nap addig tart, amíg a Nap egy teljes kört tesz a Föld körül.¹³⁸ Egy nap a rómaiaknál éjfél-től éjfélig tartott¹³⁹, a napkeltétől napnyugtáig tartó nappalt eredetileg az év hosszától függetlenül tizenkét egyenlő órára osztották. A nyári napfordulótól a téli napfordulóig tartó időszakban így egyre rövidebb lett egy-egy óra időtartama. A hora brumalis a téli napforduló napján, december 21-én a legrövidebb órát jelentette.¹⁴⁰ Ez később megszűnt és a nappal kezdete, az évszaktól függetlenül reggel hat óra lett.¹⁴¹

¹³⁸ Cens. XXIII. 2; Plin. *NH* II. 77, 79; Varro *re rust.* I. 28; Macr. *Sat.* I. 23.

¹³⁹ Cens. XXIII. 3;

¹⁴⁰ Vö. még Vitruv. IX. 6.

¹⁴¹ Az etruszkoknál és Alba Longában is reggel hatkor kezdődött a nappal. Vö. Serv. *comm. ad. Aen.* V. 738.

Censorinus és a görög nyelv

A rómaiak és a görög nyelv viszonyáról több munka is született az elmúlt évtizedekben, melyek egy része általánosságban vizsgálta a problémát, másik része pedig egy-egy római szerző és a görög nyelv kapcsolatát mutatta be.¹⁴² A kutatások egyértelműen megállapították, hogy miután a Kr. e. II. század folyamán a görög világ magát Róma városát is hellenizálta¹⁴³, a Kr. e. I - Kr. u. I. században egy sajátosan kétnyelvű kultúra alakult ki, ahol a latin lett a politika, a görög pedig a kultúra és a tudományok nyelve.¹⁴⁴ Bár a Kr. e. I. század aranykorának írói kísérletet tettek arra, hogy valamennyi műfajt latin nyelven is megszólaltassanak (pl. Cicero a filozófia, Varro a természettudományok, stb.), mégis a fenti kettős felosztás szilárdult meg a császárkor első évszázadában. Dubuisson megfogalmazásában: *"A görög és a latin együttélése Rómában valójában társadalmi, kulturális, sőt politikai jelenség, amelynek megannyi velejárója van."*¹⁴⁵ A Kr. u. II. századtól megélenkül a görög irodalom és egyre több görög nyelvű munka születik, amelyet egyrészt a császárok (pl. Hadrianus, Marcus Aurelius) philhellénizmusával magyaráznak¹⁴⁶, másrészt pedig a birodalom súlypontjának a hellénizált keletre való tolódásával.¹⁴⁷

Censorinus grammaticusként nyilván kiválóan ismerte a görög nyelvet¹⁴⁸, erre több bizonyítékot is felsorolhatunk. A műben számos görög név és kifejezés szerepel, melyek egy része görög írással is szerepel a kéziratos hagyományban. A középkori

¹⁴² Petrochilos, N. K.: *Roman Attitudes to the Greeks*. Athén 1974; Kaimio 1979; Cicero görögségét alapos vizsgálat alá vette az 1995-ben Debrecenben tartott Cicero-konferencia két előadása. Dubuisson, Michel: Cicero és a görög-latin kétnyelvűség. In: *Cicero öröksége*. Szerk. Havas László. Debrecen 1995 (AGATHA I.) 165-172; ill. Tegye Imre: Cicero és a görög nyelv. In. uo. 173-184. Mindkét tanulmány bőséges irodalmat közöl a témához.

¹⁴³ Veyne találó megfogalmazását "második hellénizáció" idézi Dubuisson 1995, 165.

¹⁴⁴ Kaimio 1979, 267. Dubuisson hasonlóképpen foglal állást: a latin a hatalom, a görög a kultúra nyelve volt (Dubuisson i. h.)

¹⁴⁵ Dubuisson 1995, 165.

¹⁴⁶ Kaimio 1979, 138-143 (részletesen bemutatva az egyes császárok hellénbarát politikáját Hadrianustól a katonacsászárokig).

¹⁴⁷ Kaimio 1979, 266-7; Tegye 1995, 180.

¹⁴⁸ Vö. 6. lábjegyzet

másolók a görög szövegeket vagy átírták latin betűkre¹⁴⁹, vagy vegyesen görög-latin betűkkel írták le a görög szavakat¹⁵⁰, vagy az ismert *litteras Graecas (litt. G.)* írták a görög szöveg helyére, vagy egyszerűen egy 'G' betűvel jelölték.¹⁵¹ A görög szavak mind ragozott formában szerepelnek, ami világosan mutatja, hogy szerzőnk tökéletesen ismerte a görög nyelvet. Néhány példa: A varrói időkategóriáknál (XXI. 1.) a jelzők singularis neutrumban szerepelnek a tempus főnév mellett (*tempus hisztorikon* (□□□□□□□□□□), *adélon* (□□□□□□), *müthikon* (□□□□□□□□)). A *tón meszón* (□□□, □□□□□□ I. 2.) praedicativ helyzetben használt genitivus partitivus, amely egyenértékű a latin *media* praedicativával. A kritikus évek kifejezésére: *klimaktérikoi anni* (□□□□□□□□□□□□□□ pluraris nominativusban; XIV. 1).

Görög szerzőkre többször hivatkozik, mint latinokra (30 görög szerzőre hivatkozik 90 helyen és 21 rómaina, valamint törvényekre, feliratokra 38 helyen).¹⁵² Amint a forrásokról szóló alfejezetben láthattuk az egyetlen Varrót leszámítva a görög filozófusok fordulnak elő a legtöbbször, Püthagorasz (12 alkalommal), Arisztotelész (9 alkalommal), Empedoklész és Hippón (8-8 alkalommal), valamint Anaxagorasz és Démokritosz (7-7 alkalommal). Kérdés persze, hogy Censorinus eredetiben olvasta-e ezen szerzők munkáit, vagy csak kivonatokból, esetleg római szerzők (elsősorban Varro és Plinius) munkáiból ismerte-e őket. Az bizonyos, hogy Xenophón *Memorabiliá*-ját ismerte, hiszen a *De die natali* I. caputjában szereplő idézet egy ott szereplő gondolat kivonata¹⁵³, amely ráadásul ebben a formában vált ismertté a kora-középkori Európában.

Bár a szövegben számos görög tudós és filozófus szerepel, a kéziratban egyedül a babiloni Nabonaszarosz neve (XXI. 9) szerepel görög betűkkel. A többi görög szó mind szakkifejezés. Ezeknek többnyire nincs latin megfelelője, de latinos formában már elterjedtek Rómában, pl. *kataklüszmosz*, amely görögös (□□□□□□□□□□□□ XVIII. 11) és latinos (*cataclysmus* XXI. 1, 2) formában is szerepel. Vannak olyan görög

¹⁴⁹ PL *dia tesszarón* (X. 6); *dialleima* tévesen *de allima*-nak átírva (X. 7.); *epitriton* (X. 8); *Hémiolion* tévesen *hemiolion*-nak, *hemilion*-nak, *hemelion*-nak, *hemihon*-nak, *emiolion*-nak, *emilion*-nak átírva. Vö. Sallmann 1983a, 16-17.

¹⁵⁰ Pl. *teleion telion*-nak írva, a latin 'l' helyett görög *lambdá*-val (XI. 4.) Sallmann 1983a, 19.

¹⁵¹ Pl. *kata hexagónon* (VIII. 6.) vö. Sallmann 1983a, 14; *kriszimoí* (XIV. 9.) vö. Sallmann 1983a, 28.

¹⁵² Sallmann 1983b, 240.

¹⁵³ Sallmann 1983b, 238.

szakkifejezések, amelyeknek van latin megfelelője és Censorinus mindkettőt használja. Pl. *heptaménoi* (ἑπταμήνοιοι VIII. 13) és latin megfelelője a *septemestrus* (VIII. 10; XI. 2); *dekaménoi* (δεκάμηνοιοι VIII. 13) és latin megfelelője a *decemmenstris* (XI. 2). Az egyiptomi isten éve görögösen *theou eniautosz* (θεοῦ ἐνιαυτοῦ XVIII. 10), latinosan *dei annus* (XXI. 11). A hangközök kifejezésére a görög *diasztéma* (διαστήματα), valamint a latin *intervallum* (X. 3, 4). A különféle csillagászati aspektusok megnevezései: görög *kata tetragonon* (κατὰ τετραγώνον) és a latin *visio tetragoni*, valamint a görög *kata trigonon* (κατὰ τρίγωνον) és a latin *visio trigoni* (valamennyi VIII. 9-ben). A latin *annus* (évet) görögül *hórosz*-nak, az *annales*-t (évkönyveket) pedig *hóroi*-nak (ἡρόιοι XIX. 6). Speciális esetet jelentenek a gör. *epitritosz* (ἐπιτρίτος) – lat. *supertertius* (X. 8) és a gör. *hémiosz* (ἡμιόσιος) – lat. *sescuplum* (X. 9) párosításai. Censorinus szerint ezek egymás fordításai, Gellius viszont – valószínűleg Varro alapján - tagadja, hogy a görög *epitritosz*-nak, ill. *hémiosz*-nak lenne latin megfelelője (Gell. NA XVIII. 14), pedig már Cicero is ismerte ezen szavak hasonlóságát.¹⁵⁴

Görög szavak listája

- adélon* (ἀδέλων) . tempus XXI. 1.
genea (γένεα) XVII. 2.
dekaenneaetérisz (δεκαεννεαετήριος) XVIII. 8.
dekaménoi (δεκάμηνοιοι) VIII. 13.
dia paszón (διὰ πασῶν) X. 6, 9, 11, XI. 3, XIII. 5.
dia pente (διὰ πέντε) X. 6, 9, 11, XI. 3, XIII. 4.
dia tesszarón (διὰ τεσσαρῶν) X. 6, 8, 11, XI. 3, XIII. 4, 5.
dialleima (διὰ λέιμα) X. 7.
diametrosz (διὰ μέτρον) VIII. 13.
diasztéma (διαστήματα) X. 3, 6, 11.
diplaszión logosz (διπλασίονος λόγος) X. 10.
dódekaetérisz (δέκαετήριος) XVIII. 6.
ekpürószisz (ἐκπύροσις) XVIII. 11.

¹⁵⁴ Cic. Tim. 22-23; Holford-Strevens 1993, 478.

ekrüsizisz (□□□□□□□□) XI. 10.
ektrószmosz (□□□□□□□□□□) XI. 11.
enarmoniosz (□□□□□□□□□□) *mundus* XIII. 5.
eniautosz, theou (□□□□. □□□□□□□□: *az isten éve*) XVIII. 10.
enneadekaetérisz (□□□□□□□□□□□□□□□□) XVIII. 8.
enneaménoi (□□□□□□□□□□) VIII. 13.
enrűthmosz (□□□□□□□□□) *motus* XIII. 1.
exephébosz (□□□□□□□□□) XIV. 8.
epitritosz (□□□□□□□□□□) X. 8.
(h)eptaménoi (□□□□□□□□□□) VIII. 13.
(h)eptakhordon (□□□□□□□□□□□□) *organum* XIII. 5.
ephébosz (□□□□□□□) XIV. 8.
zódiakosz (□□□□□□□□□) VIII. 4.
héliakosz (□□□□□□□□) *annus* XVIII. 10.
hémioliosz (□□□□□□□□□□) *symphonia* X. 9.
hémitonion (□□□□□□□□□□) X. 4, 7.
thóuthi (□□□□□□: *szóthisz*) XVIII. 10.
(h)isztorikon (□□□□□□□□□□□□) *tempus* XXI. 1.
kata diametrón (□□□□□. □□□□□□□□□□□□) VIII. 13.
kata hexagónon (□□□□□. □□□□□□□□□□□□) VIII. 6, VIII. 13.
kata tetragónon (□□□□□. □□□□□□□□□□□□□□) VIII. 8, 12, 13.
kata trigónon (□□□□□. □□□□□□□□□□□□) VIII. 9, 12, 13.
kataklüszmosz (□□□□□□□□□□□□□□) XVIII. 11.
klimaktér (□□□□□□□□□□□) XIV. 14, XV. 1.
klimaktérikoi (□□□□□□□□□□□□□□□□) *anni* XIV. 1.
kriszimosz (□□□□□□□□□□) XI. 6, XIV. 9.
künnikosz (□□□□□□□□□) *annus* XVIII. 10.
mellephébosz (□□□□□□□□□□□□) XIV. 8.
tón meszón (□□□□. □□□□□□) I. 2.
moirai (□□□□□□□□) VIII. 5: Szakkifejezés, a latin *particulae* megfelelője (Vö. Manil. Asztr. II. 307-310).
müthikon (□□□□□□□□□□) *tempus* XXI. 1.

Nabonassarou (□□□□□□□□□□) XXI. 9.
oktaetérisz (□□□□□□□□□□) XVIII. 4, 5.
olimpiasz (□□□□□□□□) XVIII. 12.
pathé (□□□□) XIV. 14.
paisz (□□□□) XIV. 8.
pentaetérisz (□□□□□□□□□□) XVIII. 3, 12, XIX. 6.
proszelénoi (□□□□□□□□□□) XIX. 5: az arkadiaiak megnevezése.
sztadiodromoi (□□□□□□□□□□□□) XIV. 5.
szümphónoi (□□□□□□□□) *voces* IX. 3.
teleiosz (□□□□□□□□) *numerus* XI. 4.
tesszerakoszté hémera (□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□) XI. 7
tetraetérisz (□□□□□□□□□□□□) XVIII. 3.
tonosz (□□□□□□) X. 4.
tragizein (□□□□□□□□□□) XIV. 7.
trietérisz (□□□□□□□□□□) XVIII. 2.
phthongosz (□□□□□□□□) X. 3.
(h)óra (□□□□) XIX. 6.
(h)orographosz (□□□□□□□□□□) XIX. 6.
(h)órosz (□□□□□) XIX. 6.
(h)óroi (□□□□□) XIX. 6.

Utóélet

Censorinus műve a kora középkortól kezdve igen népszerű volt, amit jól mutat a számos fennmaradt kézirat is. A legrégebbi kézirat a VII. vagy VIII. századból származik és Kölnben őrzik a Dómkönyvtárban 166 (D) jelzet alatt.¹⁵⁵ Ezt a kódexet valamikor a IX. század elején Lorschban (lat. Laureshamen) lemásolták, ebből származik a *Vaticanus Latinus Palatinus* 1588.¹⁵⁶ Ugyanekkor valószínűleg még egy kézirat készült, amely nem maradt ránk, viszont ebből az elveszett kódexből készítette Auxerre-i Heiric 860 körül a legfontosabb kéziratot: *Vaticanus Latinus* 4929 (V).¹⁵⁷ Az első két kódexben késő antik rhétorok műveit gyűjtötték össze, Censorinus *De die natali*-ja mellett Marius Victorinus és Augustinus rhétorikai munkája szerepel.¹⁵⁸ Thomson szerint mindhárom kézirat egy olyan archaetypusra megy vissza, amelyből hiányzott a mű vége, és amelyben Censorinus művét egy másik enciklopédikus mű követte, melyről már Cassiodorus is tévesen úgy vélte, hogy valójában Censorinus *De die natali*-jának a része.¹⁵⁹ Ezek az úgynevezett *Fragmentum Censorini* mellyel jelen disszertáció keretei között nem foglalkozunk.¹⁶⁰

A IX. században Hadoard Corbie bencés apátságának könyvtárosa összeállított egy florilegiumot (*Vat. Reg. Lat.* 1762) Cicero filozófiai műveiből, Macrobius *Saturnalia*-jából, Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et Philologiae*-jából és Publilius Syrus *Sententiae*-jéből. Valamennyi mű igen nagy népszerűségnek örvendett végig a középkor folyamán hiszen a sokszor bonyolult és nehezen érthető tudományos

¹⁵⁵ Lowe, E. A.: *Codices Latini Antiquiores*. Oxford, 1934-71. 8. no. 1160; Sallmann 1983a, V-X; Rapisarda 1991, XII-XIV.

¹⁵⁶ Bischoff, B.: *Lorsch im Spiegel seiner Handschriften*. München 1974. 30, 66; Lagorio, V.: 'A Text of Cassiodorus' *De Rhetorica* in *Codex Pal. lat.* 1588. *Scriptorium* 30, 1976, 43-45; Sallmann 1983a, X-XI; Rapisarda 1991, XIV-XV.

¹⁵⁷ Billanovich, G.: *Dall antica Ravenna alle Biblioteche Umanistiche. Università del Sacro Cuoro, Annuario per gli Anni Accademici 1955-57*. Milan 1958. 95.; Billanovich, G.: *Il Petrarca e i Retori Latini Minori. Italia Medievale e Umanistica* 5, 1962, 107-8; Sallmann 1983a, XI; Rapisarda 1991, XV.

¹⁵⁸ A kézirat legutóbbi vizsgálata: Guista, M.: *Osservazioni sul testo del De die natali di Censorino. Atti acc. sc. Torino II (sc. Mor. Stor. E fil.)* 110, 1976, 181-209; Sallmann 1983b, 234.

¹⁵⁹ Thomson 1980, 177; *Cass. Inst.* 2. 5. 1.

¹⁶⁰ Az úgynevezett *Fragmentum Censorini*-hez: Wissowa 1898; Sallmann 1983a, 61-85; Sallmann 1983b (főleg 236); Freyburger 1988.

műveket kivonatolták (elsősorban Varrót és Pliniust) és így alapját képezték a középkori műveltséget magába foglaló *septem artes liberales*-nek. Hadoard a kötet bevezetőjében egy kis versecskét helyezett el, melyben szokás szerint meghatározta műve célját, felsorolta a kötetben szereplő szerzőket, végül a következőkkel zárta:

*"Censorinus et ipse, auctor mixtus, tamen inde
Pauca hinc eloquitur, unde supra illa monent."*

Ezeket sorokat Hadoard nyilván Publilius Syrus *Sententiae*-jére értette, melyekről azt hitte, hogy Censorinus írta.

Censorinus műve olyan praktikus tudnivalókat tartalmazott, melyek miatt a Karoling-kori Európában elsőrangú szakmunkának számított, hiszen ekkorra már a nagy klasszikus szerzők munkáiból – jobb esetben - csupán néhány kézirat létezett a kolostori könyvtárakban, a görög szerzők munkái pedig teljesen ismeretlenek voltak. A keresztés háborúk korától, a XII-XIII. századtól a *De die natali* veszített népszerűségéből, mivel arab közvetítéssel hozzáférhetővé vált az antik tudásanyag nagy része.¹⁶¹ A reneszánsz korában Censorinus a humanisták kedvencévé vált, amit jól mutat, hogy a XIV-XV. századból tizenegy (!) kéziratot ismerünk.

Rossianus Latinus 1050, XV. sz.

Ottobonianus Latinus 1170, 1470-ből

Berolinensis Latinus oct. 197, XV. sz.

Vaticanus Latinus 5190, 1467-ből

Iesuiticus 344, XV. vagy XVI. sz.

Gorlicensis 144, XV. sz.

Leidensis Vossianus Latinus 11, XV. sz.

Vaticanus Latinus 4498, XV. sz.

Burneianus Londiniensis 134, XV. sz.

Wellcome Londiniensis 127, XV. sz.

Harleianus Londiniensis 3969, XIV. sz.¹⁶²

Az *editio princeps* is viszonylag korán 1497-ben jelent meg¹⁶³, majd ezt hamarosan

¹⁶¹ Thomson 1980, 180. Ebből a korszakból csupán néhány florilegiumot ismerünk, melyben 1-2 caputot idéztek a *De die natali*ből. Vö. Rapisarda 1991, XIII.

¹⁶² Rapisarda 1991, XII-XIII.

¹⁶³ Censorinus *De die natali. Tabula Cebeis. Dialogus Luciani. Enchiridion* Epicteti. Basilius.

számos újabb kiadás követte.¹⁶⁴ A kiadások többféleképpen osztották fel a szöveget, az 1503-as Aldina kiadásban 19¹⁶⁵, az 1581-es újabb Aldina kiadásban 12 caputra osztották.¹⁶⁶ Carrio 1583-as kiadásában jelent meg először a ma is használt 24 caputra történő felosztás.¹⁶⁷

Népszerűségét elsősorban annak köszönhető, hogy Censorinus az emberi létezését állítva műve középpontjába a humanizmus emberközpontú világnézetével hasonló nézetet hirdetett. Kopernikusz, az új csillagászati világnézet megteremtője többször is hivatkozik rá az égitestek mozgásáról szóló forradalmi művében¹⁶⁸, 1628-ban Németalföldön tankönyvként adták ki.¹⁶⁹

Az első kommentált kiadás Lindenbrogius nevéhez fűződik 1614-ből, melyet később több alkalommal is kiadtak.¹⁷⁰ A XIX. században négy alkalommal is kiadták¹⁷¹, a XX. században két modern szövegkritikai kiadás jelent meg, Sallmanné és Rapisardáé.¹⁷² Sallmann kiadását vegyes érzelmekkel fogadta az ókortudomány. A

Plutarchus *De invidia et odio*. Fol. Bonon., Benedict. Hectoris 1497, 4 Idus Mai.

¹⁶⁴ Sallmann 1983, XII-XIII.

¹⁶⁵ Censorini de die natali liber aureus, olim mutilatus, nunc adiectis quatuor integris capitibus innumeris paene clausulis antiquae lectionis restitutus. Nervae Traianique et Adriani Caes. vitae ex Dione In Lat. versae a Georg. Merula interpr. Item Vesaeui montis conflagratio ex eodem Merula interpr. Cebetis tabula. Plutarchi libellus de differentia inter odium et individiam. Basilii oratio de invidia. Basilii epistola e vita solitaria. s. l. et a. [inest epistula Tristan. Calchi Mediolanensis ad Stephanum Pocherium episcopum Parisinum, Mediolani 1503; signum typhothetae: Jo. Giacomo c. frat. de Legnano]

¹⁶⁶ Censorini de die natali liber ad Q. Caerellium ab Aldo Mannucio Paulli f. Aldi n. Emendatus et notis illustratus. Venetiis apud Aldum 1581 [insunt notae ad Censorinum de die natali Aldi Mannucci Paulli f. Aldi n. cum Cauchii emendationibus. Accedunt tractatus duo: 1. De Metonis anno ad Guilelmum Sirletum; 2. De spatio graviditatis]

¹⁶⁷ Censorinus de die natali. Nova editio Lud. Carrione recensente, augente et pristino ordini suo restituente. Eiusdem argumenti fragmentum incerti scriptoris antea cum eodem Censorini de die natali libro continenter impressum, nunc vero ab eodem Lud. Carrionem separatum, correctiusque et capitibus aliquot ex veteris libro additis auctius editum. Lutetiae, Aegidius Beysius 1583; Sallmann 1983b, 237.

¹⁶⁸ Copernicus, Nicolaus: *De revolutionibus libri sex*. 4. 4. 101a; 3. 1. 63a; 3. 11. 76b.

¹⁶⁹ Censorinus de die natali liber. Doctrinae rarioris thesaurus, ab E[rycio] Puteano Bamelrodio publicae explicandus. Lovanii, typis Philippi Dormalii 1628; Sallmann 1988b, 235. Nr. 14.

¹⁷⁰ Censorinus de die natali. Hr. Lindenbrogius recensuit et notis illustravit. Hamburgi, in bibliopolio Heringiano 1614 (további kiadások 1642, 1695, 1743, 1767).

¹⁷¹ Jahn 1845; Rondelet 1846; Hultsch 1867; Chlodoniak 1889.

¹⁷² Sallmann 1983a (Sallmann 1988 bilinguis kiadás a Fragmentum Censorini nélkül), Rapisarda 1991.

szokványos említések és az általános ismertetések mellett¹⁷³, különösen hasznos Grafton szenvedélyes hangú recenziója¹⁷⁴, amely Sallmann néhány szövegkritikai tévedésére (bár Grafton szerint Sallmann szövegkiadása gyakorlatilag semmi újat nem hozott a XIX. századi kiadásokhoz képest), valamint ennél súlyosabb kronológiai hibára és tévedésre hívja fel a figyelmet. Rapisarda kiadása ennél jelentősebb lanyhább fogadtatást kapott.

A *De die natali*-t szinte valamennyi nagyobb európai nyelvre lefordították a XIX-XX. században. Franciául Mangeart 1843-as fordítása után 1980-ban jelent meg Rocca-Serra igen pozitív visszhangot kiváltó fordítása, bőséges kommentárral kiegészítve.¹⁷⁵ Németül Sallmann kétnyelvű kiadásában jelent 1988-ban, oroszul Cymburskij jelentette meg egy bőséges tanulmány kíséretében a *Vestnik Drevnyej Isztorii* 1986-os számában. Bár az angol szakirodalomban Censorinus igen kedvelt szerző, ennek ellenére Maude 1900-as (!) csonka fordítását (csak a XII-XXIV. caputok) a mai napig nem követte a teljes mű fordítása.

¹⁷³ Cristante L. *Mus. Patav.* 3, 1985, 428-429; Dubuisson, M. *Ant. Class.* 54, 1985, 404; Fontanella, V. *Latomus* 45, 1986, 212; Flobert, M. *Rev. De Philol.* 59, 1985, 143; Giusta, M. *Gnomon* 57, 1985, 559-561; Le Boeuffle, A. *REL* 62, 1984, 444; Polara, G. *Vichiana* 14, 1985, 197-199; Roccaro, C. *Schede Mediev.* 6-7, 1984, 209-210; Römer, Fr. *Wiener St.* 20, 1986, 299-300; Serbat, G. *Bull. Ass. G. Bud.* 1985, 326-327. (Camón 1996 felhasználásával)

¹⁷⁴ Grafton 1985b.

¹⁷⁵ Recenziók: Joly, R. *Latomus* 40, 1981, 862; Winterbottom, M. *Class. Rev.* 31, 1981, 296; Solignac, A. *Arch. De Philos.* 46, 1983, 133; Mansfeld, J. *Mnemosyne* 38, 1985, 234-236.

CENSORINUS A SZÜLETÉS NAP

(fordítás)

I. 1. Az aranytól, vagy ezüsttől fénylő ajándékokat inkább a vésnök munkája, mintsem anyaguk teszi értékessé: ezekre az anyagukra és minden más gazdagságukra vágyik mohón az, akit a köznyelvben gazdagnak nevezünk.¹⁷⁶ Ami azonban téged illet, Quintus Caerellius, kinek erkölcsössége nem kevesebb, mint a jómódot teremtő pénze, azaz, aki igazán gazdag vagy, ellenállsz az ilyesfajta csábításoknak. 2. Nem mintha, te nem vetted volna meg ilyen dolgok birtoklását vagy akár használatát, de átfogó és mély műveltségnek hála, elég világosan felismerted, hogy az efféle gyarlóságok önmaguktól nem jók, és nem is rosszak, hanem közömbösek, azaz mintegy köztes értékek jó és rossz között. 3. Amint Terentius a komédiáiról mondja: *"Való különben, attól függ becsök, minő a birtokos természete: ha jól használja üdv; másként csapás."*¹⁷⁷ 4. Mivel tehát valaki nem attól tehetősebb, minél többet birtokol, hanem attól, hogy minél kevesebb kívánsága van, ezért számodra a szellemi javak többet érnek, mégpedig nemcsak azok, amelyek átlépi az emberi nem javait, hanem azok is, amelyek szorosán hozzájárulnak a halhatatlan istenek örökkévalóságához. Amint a Szókratész tanítvány Xenophón mondja: *"Nem érezni szükségét semmire, ez az istenek sajátja; a lehető legkevesebb hiányt szenvedni, ez áll a legszorosabb kapcsolatban az isteni természettel."*¹⁷⁸ 5. Mivel neked lelki erényeid miatt nem hiányoznak az értékes ajándékok, nekem pedig az anyagi javak szűkös volta miatt nem állnak rendelkezésemre, ezért mintegy "nyilvános" ajándékként átadom neked mindazt, amit ebben a könyvben képességeim szerint megvalósíthatok.¹⁷⁹ 6. Ebben könyvben, a szokásokkal ellentétben, nem fogok kölcsönvenni a boldog életről szóló tanításokat az etikából, ami a filozófia tudományának egy része, hogy megírdam neked azt, és nem fogom utánozni a rhétorok könyveiből átvett helyeket, hogy hírnevedet dicsérjem - te magad ugyanis a tökéletesség oly magas fokára jutottál el, hogy ételleddel messze magad mögött hagyod mindazokat, akik bölcsen figyelmeztetnek, vagy ékesszólásukkal dicsérnek -, hanem filológiai értekezésekből válogattam ki néhány kérdést, melyek összegyűjtve egy kisebb könyvet adnak ki. 7. Azt már jóelőre leszögezem, hogy könyvemet nem az okítás iránti vágytól, vagy a kinyilatkoztatás törekvéséről hajtva készítettem, nehogy jogosan mondhasssa bárki rám azt, amit a régi mondás tart: *"a disznó tanítja Minervát!"*¹⁸⁰ 8. S ez valóban így van, mivel tudom, hogy én magam többet tanultam a veled való beszélgetésekből, és mivel nem akarom, hogy úgy tűnjön, mintha hálátlan lennék jótéteményeidért, ezért őseink példáját követem, akik igen tiszteletreméltó, feddhetetlen emberek voltak. 9. Nekik ugyanis az volt a véleményük, hogy a táplálékuk, a hazájuk, a napfény, s végül saját maguk léte is az istenek ajándéka,

ezért az volt a szokásuk, hogy mindenükből egy kis részt az isteneknek áldoztak fel, sőt még inkább többet, hogy bizonyítsák hálájukat, nehogy azt higgyék az istenek, hogy hiányt szenvednek a hálában. 10. Ezért a termény betakarítását követően egy kis részét az isteneknek áldozták fel, mielőtt még ettek volna belőle, és hasonlóképpen amikor földjeiket és városukat az isteneknek bemutatott áldozaton keresztül birtokolták, egy bizonyos részt felajánlottak a szentélyeknek és az áldozati helyeknek, ahol az isteneket tisztelték. Sőt, némelyek általános testi egészségükre való tekintettel még a hajukat is áldozatként mutatták be az isteneknek.¹⁸¹ 11. Én is így adom át neked ezt a csekélyke áldozatot, melynek nagy részét írásba is foglaltam.

II. 1. Most pedig, minthogy ezt a könyvet a születésnapról írom, ezért a jókívánásokkal kell kezdenünk. *"Ezt a napot - amint Persius mondja - egy jobb kavicsal számold."* És azt kívánom neked, hogy még gyakrabban tedd azt, amit ugyanez a költő még hozzátesz: *"loccsants színbort a Genius tiszteletére !"*¹⁸² 2. Itt valaki talán megkérdezhetné, mi oka annak, hogy Persius azt gondolja, hogy színbort kell loccsantani a Geniusnak, nem pedig áldozatot bemutatni. Tudniillik azért - amint Varro is tanúsítja abban a könyvében, aminek *Atticus* a címe és a számokról szól¹⁸³ -, mivel őseinknek az volt a szokása és hagyománya, hogy amikor a születésnapjukon lerótták szokásos évi kötelezettségüket a Geniusnak, akkor távol tartották kezüket az öléstől és a vértől, nehogy azon a napon, amelyen ők maguk meglátták a napvilágot, mástól elvegyék azt. 3. Végezetül - Timaios tanúbizonysága szerint¹⁸⁴ - a déloszi Apollón Genitor oltáránál senki sem öl le áldozati állatot. Azt is megfigyelhetjük ezen a napon, hogy senkinek sem szabad a Geniusnak bemutatott áldozatot az előtt megkóstolni, aki bemutatta. Úgy tűnik azonban, hogy azt is meg kell válaszolnom, amit egyesek igen gyakran kérdeznek, hogy tulajdonképpen ki is a Genius és miért éppen őt tiszteli ki-ki a maga születésnapján.

III. 1. A Genius az az isten, akinek a védelme alatt áll valaki, mihelyt megszületik. Bizonyosan a nemzésről nevezik Geniusnak, vagy azért, mert ő gondoskodik arról, hogy nemzésünk megtörténjen, vagy mert együtt születik velünk, vagy mert mint megfogantakat védelmébe vesz minket és oltalmaz.¹⁸⁵ 2. Számos régi szerző - köztük Granius Flaccus is, abban a könyvében, amelyet Caesarhoz írt *De indigitamentis*¹⁸⁶ címmel - azt hagyományozta ránk, hogy a Genius és a Lar¹⁸⁷ ugyanaz. Úgy hitték, hogy ez az istenség birtokolja a legnagyobb, sőt inkább minden hatalmat fölöttünk. 3.

Némelyek úgy vélték, hogy két Geniust kell tisztelni, legalábbis a házukban, és hogy ezek ketten házastársak. A Szókratész tanítvány Eukleidész pedig azt mondja, hogy mindenképpen két Genius van mindannyiunk mellé rendelve: ezt Luciliusnál a *Szatirák* huszonhatodik könyvében lehet megtudni. Tehát egész életünkben, minden évben leginkább Geniusnak mutatunk be áldozatot, 4. noha nemcsak ez az isten, hanem emellett sok más isten segíti az emberi életet, ki-ki a maga területén. Ha valaki ezeket az isteneket meg akarja ismerni az indigitamentáról szóló könyvek eléggé tájékoztatják erről. Ezek az istenek azonban minden egyes embernél csak egyszer érvényesítik isteni erejüket, és ennél fogva nem az élet teljes időtartamában vannak megidézve az évenkénti szertartásokon. 5. A Genius azonban úgy van mellénk rendelve állandó védelmezőnek, hogy még egy pillanatnyi időre se távozzon el; attól kezdve, hogy az anyaméhből átvesz minket, az élet utolsó napjáig kísér. Amíg azonban egyesek csupán a maguk születésnapját ünneplik, én évente ezen kultusz kettős szolgálatára vagyok kötelezve;¹⁸⁸ 6. ugyanis tőled és barátságodtól kapom a tiszteletet, a méltóságot, az ékességet, a védelmet és végül mindazt, ami értékessé teszi az életet, s ezért nem szabad úgy vélnem, hogy hanyagabbul ünnepelhetem meg a te születésnapodat - amely világra hozott nekem téged - a magam születésnapjánál. Ez utóbbi ugyanis az életet szerezte meg számomra, az előbbi pedig az élet gyümölcsét és díszét.

IV. 1. Minthogy az élet a születéstől veszi kezdetét és ez előtt a nap előtt is számos dolog létezik, amelyek az ember létrejöttéhez tartoznak, ezért helyénvaló előbb azon dolgokról beszélni, amelyek a természettől fogva megelőzik azt. Most pedig röviden bemutatok néhány dolgot abból, hogy milyen nézetek voltak a régi szerzőknél az ember létrejöttével kapcsolatban. 2. Mivel nyilvánvaló, hogy minden egyes ember a szülei magjából jön létre és sok évszázadon keresztül az utódlás révén továbbzaporodik, ezért ez volt az első és általános kérdés, ami e tudomány régi kutatóit foglalkoztatta. Egyesek úgy vélték, hogy mindig is léteztek emberek és mindig csak emberektől születtek, anélkül, hogy nekik kezdete és eredete lett volna, és nem létezett sem eredet, sem kezdet. Mások szerint valóban volt olyan idő, amikor nem léteztek emberek, és ezért a természettől részük kellett, hogy legyen valamiféle ősnemzésben és kezdetben.¹⁸⁹ 3. Az előbbi nézet képviselői - amely szerint mindig volt emberi faj -, a szamoszi Püthagorasz, Ocellus Lucanus, a tarentumi Arkhüasz és alapjában véve valamennyi püthagoreus¹⁹⁰, de nyilvánvaló, hogy az athéni Platón¹⁹¹, Xenokratész¹⁹², a messzénéi Dikaiarkhosz¹⁹³ és ugyanígy a régi Akadémia filozófusai sem gondolták másként. A

sztageirai Arisztotelész¹⁹⁴ is, valamint Theophrasztosz¹⁹⁵ és sok más ismert peripatetikus is ugyanígy írta meg. Példának azt mondják, hogy egészében véve nem lehet kideríteni, hogy a madár, vagy a tojás keletkezett-e előbb, mivel a tojás madár nélkül, a madár pedig tojás nélkül nem születhet meg.¹⁹⁶ 4. Ezért azt mondják, hogy így semminek, ami ezen az örökkön való világon mindig volt és mindig lesz is, nem volt kezdete, hanem a nemzésnek és a születésnek egy ilyesfajta körforgása létezett. Úgy tűnik, hogy ebben a körforgásban minden egyes született lénynek egyszerre van kezdete és vége. 5. Azok is sokan voltak, akik úgy hitték, hogy az isteni erő, vagy a természet teremtett valamiféle "ősembereket", de mindegyikük másként magyarázza ezt az elméletet. 6. Mert, hogy elhagyjam, amit a költők mesés történetei adnak elő, hogy az első embereket vagy Prométheusz formálta puha sárból, vagy Deukalión és Pürrha kemény szikláiból jöttek létre, még a tudósok közül is néhányan talán még különösebb, de biztosan nem kevésbé hihetetlen elképzeléseket adnak elő elméletük keretében.¹⁹⁷ 7. A milétoszi Anaximandrosz szerint a felmelegedett vízből és földből halak vagy halakhoz hasonló állatok keletkeztek: ezekben jöttek létre az emberek, és belül a magzatok megerősödtek ifjú korukig, akkor végül szétpukkadtak, és férfiak, valamint nők jöttek elő, akik már képesek voltak magukat táplálni.¹⁹⁸ Empedoklész pedig kiváló költeményében - amit Lucretius ily módon dicséret: "*Mintha nem is lett volna halandó ember az atyja*"¹⁹⁹ - valami ilyesfélével erősíti meg ezt: 8. először az egyes végtagok teremtek a mintegy "terhes" földből mindenfelé, azután egyesültek és tűzből és nedvességből keveredve szilárd emberi alakot hoztak létre.²⁰⁰ De miért kellene előadni a többit is, amelyeknek nem sok köze van a valósághoz? Ugyanez volt a tanítása az eleai Parmenidésznek is, kissé eltérve Empedoklész véleményétől. 9. Az abdéri Démokritosz nézete szerint elsősorban vízből és sárból jöttek létre az emberek.²⁰¹ Epikurosz sem vélekedik sokkal másként. Ő ugyanis úgy hitte, hogy a felmelegedett sárban először anyaméhszerű képződmények keletkeztek, melyek gyökerekkel a földhöz kapcsolódtak, és a belőlük kinőtt gyermekeket az önmagukból származó tejes folyadékkal táplálták. Ezek így felnevelkedve és felserdülve szaporították tovább az emberi fajt. 10. A kitioni Zénón, a sztoikus iskola megalapítója úgy gondolta, hogy az emberi faj kezdete egy új világ keletkezéséből származik és az első emberek egyedül az isteni tűz segítségével, azaz isteni gondviselés által jöttek létre.²⁰² 11. Végül ahogy a közhiedelem tartja, s amint a legtöbb eredetkutató tudósít, egyes népeknél, melyek nem valamely külföldről érkezett törzsből erednek, az első embereket földből jövőeknek tartják, ahogy Attikában, Arkádiában és Thesszaliában is, s ezeket földből

származóknak (*autochthones*) nevezik.²⁰³ A régiek műveletlen hiszékenysége könnyen elfogadta, hogy Itáliában az őslakos nümphák és faunok bizonyos ligetekben laktak. 12. S valóban a költői szabadság kicsapongása már odáig ment, hogy olyan dolgokat találnak ki, melyeknek még a meghallgatása is nehezen viselhető el: azt, hogy az emberi emlékezet kezdete után, amikor már létrejöttek a népek és megalapították a városokat, akkor különféle módon emberek jöttek elő a földből: ahogy Attikában mesélik például, hogy Erekhtheusz Vulcanus magjából született a földből, és mint Kolkhiszban, vagy Boiótiában, hogy elvetett sárkányfogakból felfegyverzett harcosok jöttek létre, akik közül a hagyomány szerint egymás kölcsönös legyilkolása után csak kevesen maradtak, s ezek Kadmosz segítségére voltak Thébai alapításában.²⁰⁴ 13. Nemkülönben beszélnek azt is, hogy Tarquinia vidékén isteni rendelésből egy Tages nevű fiút szántottak ki a földből, aki a béljósítás tudományát versben kinyilatkoztatta, s ezt a tanítást a lucumók, Etruria akkori urai lejegyezték.²⁰⁵

V. 1. Ennyit az emberiség őseredetéről. A továbbiakban arról fogok beszélni, ami a mi jelenlegi születésünket és annak kezdetét érinti, oly röviden amennyire csak képes vagyok. 2. Abban tehát nincs egyetértés a tudósok között, hogy honnan is származik a mag. Parmenidész úgy gondolta, hogy egyszer a test jobb, másszor a bal feléről jön.²⁰⁶ A metapontioni - vagy ahogy Arisztoksenosz állítja a szamoszi - Hippón szerint azonban a mag a gerincvelőből ömlik ki, és ezt azzal bizonyítja, hogy ha valaki párzás után megöli a hím állatot, nem talál benne gerincvelőt, mivel kiürült. 3. Néhányan azonban cáfolják ezt a véleményt, mint például Anaxagorasz, Démokritosz és a krotóni Alkmaión.²⁰⁷ Ők ugyanis azt válaszolják erre, hogy az állatok megerőltetése után nemcsak velő, hanem zsír és sok hús is elemésződik. 4. Abban a kérdésben is ellentmondó vélemények vannak a szerzők között, hogy az újszülött vajon csak az atya magjából születik-e, amint azt a sztoikus Diogenész és Hippón írta, vagy az anya magjából is, amint az Anaxagorasz, Alkmaión és nem kevésbé Parmenidész, Empedoklész és Epikurosz nézete. 5. Alkmaión elismerte, hogy nincs határozott véleménye a magzat formájáról: úgy véli, senki sem tudja megismerni, hogy mi fejlődik ki elsőként a gyermeknél.

VI. 1. Empedoklész, akit ezen véleményében Arisztotelész is követ, úgy ítélte meg, hogy mindenekelőtt a szív kezd el növekedni, ami az emberi élet fő forrása; Hippón szerint azonban a fej, melyben a lélek székhelye van²⁰⁸; Démokritosz szerint a hasüreg a

fejjel, mivel ezek foglalják el a legnagyobb részt a testből; Anaxagorasz szerint az agy, ahonnan minden érzékelés származik. Az apollóniai Diogenész úgy vélte, hogy a nedvességből először hús lesz, majd a húsból csontok, idegek és a többi testrész jön létre. 2. A sztoikusok azonban azt mondták, hogy az egész gyermek egyszerre alakul ki²⁰⁹, ugyanúgy mint ahogy egyként születik meg és növekszik fel. Vannak aztán, akik úgy vélik, hogy magából a természetből lesz, miként például Arisztotelész és Epikurosz; vannak akik szerint a magot kísérő lélek erejéből, mint például csaknem valamennyi sztoikus. Vannak, akik Anaxagoraszt követve úgy gondolják, hogy a magban lévő aether melege az, ami a végtagok kialakulását szabályozza. 3. Akárhogy is alakul ki a gyermek, kétféle vélemény létezik azt illetően, hogy mi táplálja az anyaméhben.²¹⁰ Anaxagorasz és a legtöbb tudós nézete szerint a köldökzsinóron keresztül kapja a táplálékot.²¹¹ Diogenész és Hippón azonban úgy vélték, hogy a hasüregben van egy bizonyos nyúlvány, amit a gyermek a szájába vesz és ebből táplálékot szív magába, ugyanúgy mint születése után az anyja melléből. 4. Továbbá ugyanezen a filozófusok különféleképpen adják elő, mi az oka annak, hogy hím-, vagy nőneműnek születik valaki.²¹² Alkmaion azt mondta, hogy a szülők közül annak a neme érvényesül, amelyiknek a magja nagyobb tömegű. Ezzel szemben Hippón azt állítja, hogy a vékonyabb magvakból nőneműek, a vastagabbakból pedig hímneműek lesznek. 5. Démokritosz úgy adta elő, hogy annak a szülőnek a neme tér vissza, amelyiknek a nemzőanyaga hamarabb foglalja el a megfelelő helyet. *"A női és a férfi principium harcot folytat egymással, és amelyikük megszerzi a győzelmet, az adja az utód nemét"* - mondja Parmenidész. 6. Anaxagorasz és Empedoklész egyetértenek abban, hogy a test jobb feléből kiömlő magokból hímneműek születnek, a bal oldaliakból viszont nőneműek. Ahogy e kérdésben megegyeznek a nézeteik, úgy térnek el a gyermekek hasonlóságának átszármaztatását illetően.²¹³ Empedoklész ennek módjáról értekezve a következő megállapításokat adja elő: 7. *"Ha mindkét szülő magja ugyanolyan mértékben meleg, atyjához hasonló fiú fogan, ha pedig ugyanolyan hideg, anyjához hasonló lány. Ha azonban az atya magja melegebb, az anyáé pedig hidegebb, akkor olyan fiúgyermek lesz, aki az anya vonásait adja vissza, ha azonban az anyáé melegebb, az atyáé viszont hidegebb, akkor leánygyermek lesz, aki atyjához lesz hasonlatos."* 8. Anaxagorasz viszont úgy ítélte meg, hogy a gyermekek annak a szülőnek a megjelenését adják vissza, amelyikük nagyobb tömegű magot adott. Továbbá Parmenidésznek az a véleménye, hogy amikor a magok a test jobb oldaláról jönnek, akkor az atyához hasonló fiúk születnek, amikor a bal oldalról, akkor az anyához

hasonlók. 9. Hátravannak még az ikrek. Hippón véleménye szerint a mag mennyisége az oka annak, hogy olykor ilyen gyermekek születnek, amikor ugyanis ez több, mint ami egy magzathoz elegendő, akkor kétfelé osztódik. 10. Úgy tűnik, hogy csaknem ugyanezt gondolta Empedoklész is, ő ugyanis nem okolta meg azt, hogy miért osztódik ketté a mag, csupán azt mondja, hogy kétfelé osztódik, és ha mindkettő egyformán meleg helyet foglal el, akkor mindkettő hímnemű lesz, ha pedig egyformán hideget, akkor mindkettő nőnemű. Ha azonban egyikük melegebbet, másikuk hidegebbet, különféle nemű gyermekek fognak születni.²¹⁴

VII. 1. Hátravan még, hogy arról az időpontról beszéljünk, amikor a magzat rendszerint érett a születésre. Ezt a helyet azért kell még nagyobb figyelemmel tárgyalnom, mivel valamennyire érintenem kell az asztrológiát, a zenét és az aritmetikát is. 2. Már az első kérdésben, hogy általában a fogantatás utáni hányadik hónapban születik meg a gyermek, noha a régiek ezt igen sokszor, újra és újra megtárgyalták, mégsem jött létre egyetértés. A metapontioni Hippón úgy ítéli meg, hogy a hetedik és a tizedik hónap között szülehet meg a gyermek, a magzat ugyanis már a hetedik hónapban érett²¹⁵, valamint azért, mivel a hetes szám számít a legtöbbet mindenben, amennyiben hét hónap alatt alakul ki a testünk, további hetet hozzáadva elkezdünk felegyenesedni, aztán hét hónap után kinőnek fogaink, majd ugyancsak hét év után kihullanak, tizennégy éves korunkban pedig szokás szerint férfiasodni kezdünk.²¹⁶ 3. De ez a hetedik hónaptól kezdődő kifejltség azért nyúlik el egészen a tizedik hónapig – gondolja Hippón – mivel minden más esetben ugyanez a jelenség lép fel, amint például hét hónaphoz, vagy évhez három hónap vagy év járul, hogy a teljesség meglegyen. 4. Mert például a fogak egy héthónapos gyermeknél kezdenek el növekedni és többnyire a tizedik hónapban mindegyik kinő, a hetedik évben hullanak ki a fogak közül az elsők, a tizedikben az utolsók²¹⁷; némelyek a tizennegyedik életévük után, de a tizenhetedikig már mindenki férfivá érik. Ezt a véleményt egyesek részben vitatják, részben egyetértenek vele. 5. Azt ugyanis a legtöbben megerősítik, hogy az asszony képes már a hetedik hónapban világra hozni gyermekét²¹⁸, mint például a püthagoreus Theanó²¹⁹, a peripatetikus Arisztotelész²²⁰, Euénór, Sztratón, Empedoklész, Epigenész és még sokan mások. Mindezeknek az egyetértése sem tántorította el a knidoszi Eurüphont attól, hogy teljes mértékben tagadja ezt. 6. Vele szemben csaknem minden tudós Epikharosz véleményét követve tagadta, hogy a nyolcadik hónapban lehetséges a szülés. A karüosztoszi Dioklész és a sztageirai Arisztotelész azonban mégis másként vélekedtek.²²¹

Míg a legtöbb káldeus²²² és ugyanígy az általam fentebb megnevezett Arisztotelész úgy gondolták, hogy a magzatot a kilencedik és még a tizedik hónapban is meg lehet szülni, addig a büzantioni Epigenész nem fogadta el, hogy a kilencedik hónapban lehetséges a szülés, a kószai Hippokratész pedig, hogy a tizedikben.²²³ 7. Továbbá a tizenegyedik hónapot egyedül Arisztotelész fogadta el, a többiek valamennyien elutasították.²²⁴

VIII. 1. Most röviden a káldeusok tanítását kell tárgyalnom, és azt kell kifejtennem, miért vélik úgy, hogy az emberek csak a hetedik, kilencedik és tizedik hónapban szülehetnek.²²⁵ 2. Mindenekelőtt azt mondják, hogy cselekedeteink és életünk a bolygó- és az állócsillagok alá vannak rendelve és ezen csillagok egymástól eltérő és igen változatos pályája kormányozza az emberi fajt, de mozgásukat, együttállásukat és hatásukat a Nap gyakran megváltoztatja. Az ugyanis a nap hatalmától van, hogy az egyik csillag lenyugszik, egy másik pedig álló helyzetben van, és hogy mindnyájunkra hatással vannak eltérő hőmérsékletükkel.²²⁶ 3. Így ez az, ami mozgatja magukat a csillagokat, amelyek pedig minket mozgatnak, s nekünk adják a lelket, ami irányít minket. A legnagyobb hatalma a Napnak van fölöttünk, ez szabályozza azt az időt is, amikor a fogantatás után világra jövünk. Ez három aspektus szerint fejt ki hatását. Hogy mit is jelent az aspektus és hogy milyen fajtái vannak, azt most előljáróban röviden előadom a tisztánlátás végett.²²⁷ 4. Az állatöv (*circulus*) - amint mondják - az a csillagöv, amit a görögök *zodiakosz*-nak neveznek, amelyben a Nap, a Hold és a többi bolygócsillag kering.²²⁸ Ez tizenkét egyenlő részre van felosztva, melyeket hasonló számú csillagkép jellemez. A Nap egyévi pályája során járja be a *zodiakosz*-t, így minden egyes csillagképben körülbelül egy hónapot időzik.²²⁹ Minden egyes csillagjegy kölcsönös aspektusban áll a többivel, de nem egyformán mindegyikkel, egyesekkel ugyanis erősebben, másokkal viszont gyengébben. A magzat fogantatásának időpontjában tehát a Nap szükségszerűen valamelyik csillagjegyben áll, mégpedig annak egy meghatározott pontján, amit szaknyelven fogantatási pontnak neveznek. 5. Minden egyes csillagképben harminc-harminc ilyen pont (*particula*) van, a teljes *zodiakosz*-ban tehát a számuk 360. Görögül ezeket *moirák*-nak nevezik, tudniillik azért, mivel a végzet istennőit is *Moirák*-nak nevezik, és mivel azon pontok mintegy meghatározzák számunkra a végzetet.²³⁰ Az a legfontosabb ugyanis, hogy a Nap melyik jegyben kel fel, amikor megszületünk. 6. Amikor tehát a Nap éppen a következő csillagjegybe lép át, akkor a fogantatás pontja vagy gyengén, vagy egyáltalán nem látszik. Többen azt állítják ugyanis, hogy a szomszédos csillagképek kölcsönösen nem

látják egymást. Amikor azonban a Nap már a harmadik csillagképben áll, azaz egy csillagkép helyezkedik el a kettő között, akkor - azt mondják - a harmadik látja azt az első helyet, ahonnan elindult, de csak oldalról érkező, s nagyon gyenge fényben. Ezt az aspektust *hexagonalis*-nak (*kata hexagonon*) nevezzük, mivel a Nap a *zodiakosz* egyhatod részét fogja át, ha ugyanis valaki az első csillagképtől a harmadikig egy vonalat húzna, s ugyanígy a harmadiktól az ötödikig, innen tovább a hetedikig és így tovább sorban, akkor egy egyenlő oldalú hatszög alakját rajzolhatná az állatövbe. 7. Ezt a *hexagonalis* aspektust nem mindenki fogadja el, mivel ez nyilvánvalóan igen kevésbé járul hozzá a magzat fejlődéséhez.²³¹ 8. Amikor aztán a Nap a negyedik csillagjegybe ér és két csillagjegy van közrezárva, akkor *tetragonalis*-nak (*kata tetragonon*) látszik, minthogy az a vonal, amelyen áthalad, a kör egynegyed részét metszi le. 9. Amikor az ötödik csillagjegyben van, úgy hogy három csillagjegy fekszik közöttük, akkor *trigonalis* (*kata trigonon*); ugyanis a vonal a *zodiakosz* egyharmad részét vágja le. Mindkét aspektus, a *tetragonalis* és a *trigonalis* is nagyon hathatósak és jelentősen elősegítik a magzat növekedését. 10. A hatodik helytől kezdve aztán az aspektus minden hatását elveszíti, mert az ott húzott vonal semmiféle sokszöget sem alkot. A hetedik azonban, amely éppen a (kezdőponttal) szemben fekvő csillagjegy²³², a legteljesebb és a legnagyobb erővel bíró aspektus, amely kivezeti a már érett gyermekeket, akiket hét hónapos magzatnak neveznek, mivel a hetedik hónapban születnek. 11. Ha azonban ezen időszakason belül a méh nem képes növekedni, akkor a nő nem képes a nyolcadik hónapban szülni - a nyolcadik csillagjegyben ugyanis ugyanolyan hatástalan az együttállás, mint a hatodikban -, hanem csak a kilencedikben, vagy a tizedikben: 12. a Nap ugyanis a kilencedik csillagjegytől a fogantatási pontokat visszafelé látja, először ismét *trigonalis*-an (*kata trigonon*), majd a tizedikben *tetragonalis*-an (*kata tetragonon*), mely aspektusok, amint fentebb már elmondtuk, igen hathatósak.²³³ 13. Továbbá a káldeusok úgy gondolják, hogy a tizenegyedik hónapban nem születhet gyermek, mivel a Nap a gyenge fényt bágyadt fénysugárral küldi, *hexagonalis*-an. Még kevésbé a tizenkettedikben, ahonnan semmiféle aspektus sem lehetséges.²³⁴ Így a káldeusok elképzelése szerint hét hónapra született gyermekek diametrális állásban születnek, a kilenc hónapra születettek *trigonalis* állásban, a tíz hónapra születettek pedig *tetragonalis* állásban.

IX. 1. A káldeusok ezen nézetének kifejtése után most rátérek a püthagoreusok véleményére, amit Varro tárgyal a *Tubero* című könyvében, melynek alcíme *Az emberi*

természetről. 2. Ez az elmélet valóban elfogadható, mivel úgy tűnik, hogy nagyon közel jár az igazsághoz. Sokan mások ugyanis azt adják elő, hogy noha nem minden magzat jut el egy időben az érettséghez, mégis egy és ugyanazon ideig tart minden magzat kifejlődése²³⁵; például az apollóniai Diogenész szerint is, aki azt mondja, hogy a férfiak teste négy hónap alatt alakul ki, a nők pedig öt hónap alatt; vagy Hippón, aki azt írja, hogy a magzat teste hatvan nap alatt alakul ki, a negyedik hónapban összesűrűsödik a hús, az ötödikben kinőnek a körmök és a haj, a hetedikben pedig már teljessé válik az ember. 3. Püthagorasz²³⁶ azonban azt állítja, - ami hihetőbb is volt - hogy a magzatnak két fajtája van, az egyik hét hónapos, a másik tíz, de más számú napok alkotják az elsőt és más számúak a másodikat. S valóban azok a számok, amelyek egy meghatározott születésben a változást okozzák, míg a mag vérré, vagy a vér hússá, vagy a hús ember formájává alakul át, ugyanabban a viszonyban állnak egymással, mint amit a zenében *szümphóniá*-nak (összhang) neveznek.²³⁷

X. 1. Hogy ezen tanítás érthetőbb legyen, témám szükségessé teszi, hogy először is néhány szót ejtsek a zenei törvényszerűségekről, s annál szükségesebb, hogy néhány dolgot mondjak, mivel ezek még maguk a zenészek előtt is ismeretlenek. 2. A zenészek ugyanis tudományos értekezést készítettek a hangzásról (*sonus*), s megfelelő módon osztályozták őket, ami viszont a különféle hangok ütemét és hosszúságát illeti, az inkább egy *mathematicus*-ra tartozik, mintsem egy zenészre.²³⁸ 3. A zene tehát a hangok megfelelő elrendezésének tudománya.²³⁹ Ez azonban már a hangok területét érinti. Egy hang egyszer mélyebben, másszor magasabban szól. Az egymástól elszigetelt és valamilyen módon kibocsátott hangokat *phthongosz*-nak (hangzás) nevezzük.²⁴⁰ A *diasztéma* (hangköz) az a különbség, amely egy magasabb és egy mélyebb *phthongosz* között áll fenn. 4. A legmélyebb és a legmagasabb *phthongosz* között sokféle *diasztéma* lehetséges, melyek közül egyesek nagyobbak, mások kisebbek, s mindezek egy rendszert építenek fel. Van például az, amit *tonosz*-nak (egész *phthongosz*) nevezünk, ennél kisebb a *hémitonion* (fél *phthongosz*), s így tovább egy, kettő, három, vagy tetszés szerinti egész *phthongosz* közötti távolság. A hangokat azonban nem lehet önkényesen összekapcsolni, hogy egy dallamban kellemes összcsengés jöjjön létre. 5. Mert, amint az ábécénél is, ha valaki véletlenszerűen, mindenféle rend nélkül kapcsolja össze az egyes betűket, soha nem lesz belőlük sem szó, sem szótag, ugyanígy a zenében is csak néhány *diasztéma* van, amely *szümphóniá*-t hoz létre.²⁴¹ 6. A *szümphónia* két különböző hang összekapcsolásával létrejövő kellemes összhangzás (*concentus*). Három egyszerű

alap-szümphónia van, melyekből az összes többi is származik: az első egy olyan diasztéma, ami két és fél *phthongosz*-ból áll, s amit *quartnak* (*diatesszarón*) nevezünk, a második, ami három és fél *phthongosz*-ból áll, s amit *quintnek* (*diapente*) nevezünk, a harmadik diasztéma az *oktáv* (*diapaszón*), ami a két előzőt foglalja magába. 7. Az *oktáv szümphóniá*-ban hat teljes *phthongosz* van Arisztoksenosz és a zenetudósok állítása szerint, vagy öt teljes és két fél *phthongosz*, amint azt Püthagorasz és a *mathematicus*-ok bizonyítják, akik szerint a két fél *phthongosz* nem alkot együtt egy egész hangot.²⁴² Ezért helytelen, hogy Platón *hémitonion*-nak (fél *phthongosz*) nevezi ezt a *diasztémá*-t, mivel valójában annak *dialeimma* (köztes *phthongosz*) a neve.²⁴³ 8. Most pedig azon csodálatos tételről számolok be, mely a *phthongosz*-ok mérését tisztázza, hiszen ezeket nem mérhetjük sem a szemünkkel, sem az érintésünkkel. Püthagorasz ugyanis a természet titkainak feltárásával rájött arra, hogy a zenei *phthongosz*-ok összhangba hozhatók a számok rendszerével.²⁴⁴ Két azonos vastagságú és hosszúságú kötelet feszített ki különböző súlyokat használva. A húrokat állandóan pengetve, folyamatosan változtatta a súlyokat addig, míg csak a (kötél rezgése által kiadott) *phthongosz*-ok egy *szümphóniá*-t nem hoztak létre. Ezen eljárás gyakori ismételtetésével végül rájött, hogy a két kötélen akkor hoz létre egy *quartot*, amikor a feszítősúlyok 3:4 arányban viszonyulnak egymáshoz. Ezt a *phthongosz*-t a görög *arithmeticus*-ok *epitritosz*-nak (egy és egyharmadnyi), a latinok pedig *supertertius*-nak nevezik.²⁴⁵ 9. Azt a *szümphóniá*-t pedig, amit *quintnek* neveznek, Püthagorasz ott találta meg, ahol a súlyok különbsége másfélszeres, azaz 2:3 arány áll fenn közöttük, amit görögül *hémioliosz*-nak neveznek. Amikor pedig az egyik kötélen kétszer nehezebb súllyal van kifizítve a másikonál, azaz *diaplaszió* *logosz*-ban vannak, akkor az *oktáv szümphónia* szól. 10. Püthagorasz nádsípokkal is megismételte ezt, és ezzel is hasonló eredményre jutott. Négy azonos átmérőjű, de eltérő hosszúságú nádsípot készített ugyanis: az első, példának okáért, hat ujj hosszúságú volt, a második ennél egyharmad hosszúsággal több, azaz nyolc ujj hosszúságú lett, a harmadik kilenc ujj hosszúságú, másfélszer hosszabb, mint az első, a negyedik pedig tizenkét ujj hosszúságú, ami az elsőnek a kétszerese.²⁴⁶ 11. Ezután mindegyikbe belefűjt és kettőt-kettőt összepárosítva az öt hallgató zenészeknek bemutatta, hogy az első és a második síp azt az összhangot adja, amit *quart szümphóniá*-nak nevezünk, mivel itt a 3:4 arány áll fenn. Az első és a harmadik síp között, ahol 2:3 arány áll fenn, a *quint szümphónia* szól, az a köz pedig, ami az első és a negyedik síp között áll fenn, s amelynek kétszeres a hosszúsága, egy *oktáv szümphóniá*-t hoz létre. 12. A síp és a kötélen közöti különbség abban áll, hogy a síp a hosszúságának

növelésével egyre mélyebben szól, ezzel szemben a hús a nehezekek növelésével egyre magasabban. Mindazonáltal mindkét esetben ugyanaz az arány áll fenn.

XI. 1. Ennek kifejtése után, ami talán nehezen volt érthető, de annyira világosan adtam elő, amennyire csak képes voltam, visszatérek művem tárgyához, hogy bemutassam azt, amit Püthagorasz a terhesség napjainak számáról gondolt.²⁴⁷ 2. Elsőként, amint fentebb már általánosságban megemlítettem, Püthagorasz azt mondta, hogy alapvetően kétféle terhesség létezik, a rövidebb, amit hét hónaposnak nevezett, s amelynél a fogantatást követő 210. napon hagyja el a gyermek az anyaméhet, a másik pedig a hosszabb, amit tíz hónaposnak nevezett, s amelynél a gyermek a 274. nap után jön világra. Ezek közül az elsőnél, vagyis a rövidebbnél, leginkább a hatos szám játszik szerepet. 3. A püthagoreus tanítás szerint ugyanis a magból az első hat nap elteltével tejes folyadék lesz, majd a következő nyolc napon vér: ez a nyolc az előző hattal összeadva az első *szümphóniá*-t adja, a *quartot*. A harmadik szakaszban még kilenc nap járul ehhez, mely alatt már a hús alakul ki. Ezek azzal az előző hattal összeadva másfélszeres számot adnak ki, és a második *szümphóniá*-t, a *quintet*. Majd ezt követően tizenkét nap elteltével már kialakul a test alakja. Ha ehhez azt az első hat napot szintén hozzáadjuk, akkor ez - ha megkettőzzük - a harmadik *szümphóniá*-t adja, az *oktávot*. 4. Ez a négy szám, a $6+8+9+12$, összeadva 35 napot tesz ki.²⁴⁸ A hatos szám tehát nem méltatlanul a létezés alapja: a görögök ugyanis *teleiosz*-nak, mi pedig tökéletesnek (*perfectus*) nevezzük, mivelhogy ezen szám három része, a hatod, a harmad és a fél, vagyis az egy, a kettő és a három, melyek magát a hatos számot alkotják.²⁴⁹ 5. De ugyanazon a módon, amint az eredeti mag és a fogantatásnak az a tejszerű alapanyaga kezdettől fogva a hatos szám szerint fejlődik, ugyanúgy ez érvényes az emberi test kialakulásának erre a kezdeti szakaszára is, mintegy az érési folyamat második szakaszában, vagyis a következő harmincöt napos egységben. Ezt a harmincötöt hattal megszorozva a kétszáztizedik naphoz jutunk, amikor az érett magzat megszületik.²⁵⁰ 6. Ami a terhesség másik, hosszabb fajtáját illeti, ezt egy nagyobb szám határozza meg, tudniillik a hetes, ami az emberi élet minden fontos korszakában előfordul, amint azt Szolón írta.²⁵¹ De a zsidók is a hetes számhoz igazodtak naptárjuk összeállításánál, és harmadsorban az etruszkok szent könyvei is világosan utalnak erre.²⁵² Hippokratész és más orvosok sem jutnak más eredményre a test betegségeiről szóló tanításokban, minden hetedik napot ugyanis kritikusnak (*kriszimosz*) figyelték meg.²⁵³ 7. Ugyanígy először a fogantatásnál, a kezdőszakasz hat nappól áll, ami után a mag vérré alakul át, úgy ennél ez hét nap; és

amint ott harmincöt nap elteltével kialakulnak a gyermek végtagjai, úgy itt is részarányosan csaknem negyven nap után. Ezért kitüntetettek Hellaszban a negyvenedik napok. S ezért az állapotos nő a negyvenedik nap előtt nem lép szentélybe, és a szülés után negyven napon keresztül a legtöbb gyermekágyas nő még eléggé megviselt és néha még a vért sem tudja magában tartani. Az újszülöttek ezt követően gyengék és betegesek, nem nevetnek és nem veszélytelen az életük. Ezen okból, amikor a negyvenedik nap elmúlik, egy ünnepséget tartanak, és azt az időszakaszt *tesszarakosztaiosz*-nak nevezik. 8. Ez a negyven nap tehát azzal a kezdeti héttel beszorozva, kétszáznyolcvan napot tesz ki, azaz negyven hétnapos időszakaszt. Minthogy azonban az utolsó hétnapos időszakasznak az első napján történik a szülés, ezért hat napot levonnak, és így a kétszázhetvennegyedik naphoz jutunk el. A napok ezen száma pontosan megfelel a káldeusok *tetragonalis* aspektusának.²⁵⁴ 9. Mivel ugyanis a Nap 365 nap és néhány óra alatt járja végig az állatövet, ezért szükséges ebből egy negyedét, azaz kilencvenegy napot és néhány órát levenni, a három maradék negyeden pedig nem teljesen 274 nap alatt fut keresztül, míg csak el nem ér ahhoz a helyhez, ahonnan a fogantatás kezdetét egy négyzet formájában nem látja. 10. Senki sem csodálkozhat azon, hogy az emberi szellem honnan tudja a változás ama bizonyos napjait megfigyelni és a természet titkait kifürkészni. Az orvosok ugyanis gyakori tapasztalás révén jutottak el ehhez az ismerethez. Megfigyelték ugyanis, hogy számos nő nem tudja visszatartani magában a megtermékenyített magot, s így arra a megállapításra jutottak, hogy ha hat, vagy hét napon belül lökődik ki, akkor tejszerű a váladék, és ezt *ekrüszisz*-nek nevezik, ha viszont azon napok után, akkor véres a váladék, és ezt *ektrószmosz*-nak nevezik. 11. Az a tény, hogy mindkét fogantatás páros számú naphoz áll, Püthagorasz viszont a páratlan számokat dicsőíti, nem mond ellent ezen tanításnak. Ez azt mondja ugyanis, hogy mindkét páratlan szám, a 209 és a 273 nap is teljességgel eleget tesz ennek, és még ezeknek az összehasonlításához az ezt követő napok egy része jön, anélkül mégis, hogy egy teljes napot hozzáadnánk. 12. Ezen példán látjuk, hogy ugyanannyira szolgálja a természetet az év hosszúsága, mint a hónapé, mivel az év 365 napjának páratlan száma megnagyobbodott egy bizonyos töredékkel, és a holdhónapnál a 29 naphoz, még valamit hozzátesz.²⁵⁵

XII. 1. És valóban nem hihetetlen az, hogy a zenének van némi köze születésünkhöz. A zene ugyanis, vagy csak hangból áll, amint Szókratész mondja, vagy hangból és a test mozdulataiból, amint Arisztósz állítja, vagy az előbbiekből, és ezeken felül még a

lélek mozgásából is, ahogy Theophrasztosz gondolja. A zenében kétségkívül fellelhetők az istenség jellemvonásai, és nagyban képes arra, hogy megérintse a lelkeket. 2. Ha ugyanis nem lenne oly kellemes a halhatatlan isteneknek, akiknek a lelke biztosan isteni, akkor alkothattunk volna-e színpadi játékokat, hogy megbékítsük őket? Használhatnánk-e egy fuvolást a templomokban minden hozzájuk intézett kérés helyett? Láthatnánk-e fuvolást diadalmeneteket vezetni? Adhatnánk-e valaha jelképként Apollónnak kitharát, a Múzsáknak fuvolát, vagy más hasonló hangszert? Megengednénk-e, hogy a fuvolajátékosok, akik játékkal megnyugtatják az isteneket, fellépjenek a nyilvános játékokon és a Capitoliumon étkezzenek; valamint lehetővé tennénk-e, hogy a kis Quinquatrison, azaz június *Idus*-án, álarcban és alkohalmámorban végigjárják a feldíszített várost, ahogy csak kedvük diktálja?²⁵⁶ 3. Az emberi lélek, amely - bár Epikurosz tagadja - szintén isteni eredetű, az ének által ismeri meg saját természetét. Végezetül könnyebb a munkát elvégezni, ha például a hajó mozgásánál a kormányos összehangolja a hajósok énekét. A csatasorban küzdő legiők is harci trombitával üzik el a halálfélelmet.²⁵⁷ 4. Ezért Püthagorasz, hogy lelkét mindig isteni bölcsességgel töltsse meg, azt mondják, hogy mindig kitharázott, mielőtt álomba merült volna, és mihelyt felkelt. Az orvos Aszklépiadész is, amikor zavart lelkeket kellett lecsillapítania, gyakran a *szimphónia* felhasználásával térítette vissza őket normális állapotukhoz. Hérophilosz pedig, aki ugyanezt a művészetet gyakorolta, a maga részéről azt állítja, hogy a vérerek a zenei ritmus szabályai szerint lüktetnek.²⁵⁸ 5. Ha tehát a test és a lélek mozdulataiban harmónia van, akkor minden kétséget kizáróan elmondhatjuk, hogy a zene lényegében nem áll távol a születésünktől.

XIII. 1. Ehhez járul még az, amit Püthagorasz mondott, hogy az egész világ a zene törvényszerűségei alapján van elrendezve²⁵⁹, és hogy a halandók nemzedékét szabályozó²⁶⁰, az ég és a Föld közötti hét bolygócsillag harmónikus mozgásában fellépő távolságok egybevágnak a zenei hangközökkel²⁶¹, továbbá saját magasságuknak megfelelő, egymástól eltérő hangokat bocsátanak ki, melyek olyan szabályosak, hogy egy csodálatos melódiát eredményeznek, azt viszont nem érzékeljük a fülünkkel, mert ezek túl gyengék ahhoz, hogy elbírják egy ilyen koncert fenséges nagyságát. 2. Amint ugyanis Eratoszthenész geometriai számításokkal bebizonyította, hogy a Föld legnagyobb kerülete 252.000 sztadion, ugyanúgy Püthagorasz is kimutatta, hogy hány sztadionnyi távolság van a Föld és az egyes csillagok között. Sztadion alatt, amiről itt ebben a világmérésben szó van, azt értjük, amit itáliainak neveznek, ami 625 láb.

Emellett ugyanis több más, különböző hosszúságú sztadion van, mint például az olümpiai, amely 600 láb, s ugyanígy a püthiai, amely 1.000.²⁶² 3. Püthagorasz tehát úgy gondolta, hogy a Földtől a Holdig körülbelül 126.000 sztadion a távolság, ami egy *tonosz* hangközzel azonos²⁶³; a Holdtól Mercurius csillagáig, amelyet (görögül) *Szilbón*-nak mondanak, ennek a fele, azaz fél *tonosz* (*hémitonion*); innen a *Phószphorosz*-nak nevezett Venus csillagig körülbelül ugyanennyi, azaz ismét fél *tonosz*, attól a helytől tovább a Napig ennek háromszorosa, vagyis másfél *tonosz*. 4. Így a Nap három és fél *tonosz*-ra van a Földtől, vagyis a *quintnek* nevezett hangközre, a Holdtól pedig két és fél *tonosz* a távolság, amit *quartnak* neveznek. A Naptól Mars csillagáig, aminek *Püroisz* a görög neve, ugyanakkora a távolság, mint a Föld és a Hold között, azaz egy *tonosz*; a Marstól a *Phaetón*-nak nevezett Jupiterig ennek a fele, ami egy fél *tonosz*-t tesz ki; ugyanennyi a Jupitertől Saturnus csillagáig, amelynek *Phaenón* a neve, vagyis még egyszer fél *tonosz*. Ettől az égbolt legfelső pontjáig, ahol a csillagjegyek vannak, ugyanúgy fél *tonosz*. 5. Így tehát az égbolt legfelső pontjától a Napig terjedő *diasztéma* a *quartot* teszi ki, azaz két és fél *tonosz*-t; az égbolt legmagasabb pontjától a Föld felszínéig pedig hat *tonosz*-t, ami az *oktáv szümphónia* távolsága. Püthagorasz emellett még a zenei művészet sok más szabályát is kapcsolatba hozta más csillagokkal, és bebizonyította, hogy az egész világ egy harmonikus rendszer szerint épül fel. Ezért írta Dorülaosz, hogy a világ az istenség hangszere; mások pedig még azt is hozzátették, hogy az egész világ egy héthúrú hárfá, mivel hét bolygócsillag van, amelyektől az egész rendszer mozgásban van.²⁶⁴ 6. Ez a hely azonban nem alkalmas arra, hogy mindezt megtárgyaljuk. Még akkor is nehéz helyzetben lennék, ha mindezt egy önálló kötetbe akarnám összegyűjteni. Most inkább visszatérek eredeti témámhoz, mivel a zene édessége már hosszasan elragadott ettől.

XIV. 1. Miután tehát kifejtettem azon dolgokat, amelyek a születés napja előtt vannak, most a *klimaktériosz* éveket vizsgálom meg, ami alatt az emberi életkorok szakaszait értjük. 2. Varro úgy vélte²⁶⁵, hogy az élet öt egymással azonos hosszúságú szakaszra bomlik, és hogy az utolsó kivételével mindegyik szakasz egyformán tizenöt évből áll. Az első szakaszt, amely tizenöt éves korig tart, gyermekkorok mondják (*puer*), mivel a gyermekek tiszták, vagyis még serdületlenek.²⁶⁶ A második szakaszt, harmincéves korig, fiatakkornak nevezik (*adulescens*) a növekedésről (*alescendum*).²⁶⁷ A harmadik szakaszt, amely negyvenöt éves korig tart, ifjúkornak (*iuvenes*) nevezik, mert ezek az emberek segíthetnek az államnak katonai ügyekben.²⁶⁸ A negyedik szakaszt pedig,

amely a hatvanadik életévig tart, öregkornak nevezik (*seniores*), minthogy akkor kezd öregedni a test. Ez időtől kezdve kinek-kinek élete végéig tart az ötödik szakasz, és azt, aki ebben a korban van, aggnak (*senex*) nevezik, mivel ettől kezdve a test már elaggul a gyengeségtől.²⁶⁹ 3. Az orvos Hippokratész hét szakaszra osztotta az életet.²⁷⁰ Az első szakasz végének a hetedik életévet gondolta, a másodiknak a tizennegyediket, a harmadiknak a huszonnyolcadikat, a negyediknek a harmincötödiket, az ötödiknek a negyvenkettődiket, a hatodiknak az ötvenhatodikot, a hetediknek az emberi életkor legutolsó évét. 4. Szolón azonban tíz részt hozott létre²⁷¹, Hippokratész harmadik, hatodik és hetedik szakaszát két részre osztván úgy, hogy mindegyik korszak egyaránt hét-hét évből álljon. 5. A peripatetikus Sztaszeasz Szolón ezen tíz szakaszához még két további hétéves időszakot illesztett, és azt állította, hogy egy teljes emberi élet hossza 84 év, és ha valaki átlép ezen a határon, akkor az ugyanúgy jár, mint a sztadionfutók és a kocsihajtók teszik, amikor túlfutnak a célvonalon. 6. Az etruszk jóskönyvekben (*libri fatales*)²⁷² is azt írták - amint Varro megemlékezik róla -, hogy az emberi élet tizenkét hétéves szakaszra oszlik. Amíg kilencszer hét év az istenektől egyénileg kapott csodajelekkel megérhető, és néhányan még tízszer hét évre is kitolhatják végzetüket az istenekhez fohászkodva és áldozatokat bemutatva, addig a hetvenedik évtől már semmiféle haladék nem szerezhető, és nem lehet megnyerni az isteneket. Továbbá a nyolcvannegyedik életév után az embereket elhagyja a szellemi erő és többé már nem kapnak isteni jeleket. 7. Mindezekből is világosan látható, hogy az a természetes, amikor az emberi életet hétéves szakaszokban mérjük. Mert éppen minden hetedik évben vannak a fordulópontok (az emberi életben), és ezeknél a természet mindig valami újat juttat nekünk, amint ezt bárki megtudhatja Szolón egyik elégiájából.²⁷³ Ő ugyanis azt mondja, hogy az első hétéves korszak alatt nőnek ki a gyermek tejfogai, a másodikban kezdődik a serdülőkor, a harmadikban kinő a szakáll, a negyedikben megerősödik a férfi, az ötödikben alakul ki az érettség a fajfenntartáshoz, a hatodikban a vágyak mérséklésének képessége, a hetedikben a bölcsesség és a helyes beszéd ismeretének képessége, a nyolcadikban ezek a képességek változatlanul megmaradnak - egyesek azt mondják, hogy ebben a korszakban romlik el a látásunk -, a kilencedikben minden tevékenység egyre lankasztóbb lesz, s a tizedikben az ember már készen áll a halálra. <Az első hétéves szakasz: a gyermekkor>.²⁷⁴ Mégis a második hétéves szakaszban, vagy a harmadik kezdetén az ember hangja erősebb és egyenlőtlenebb lesz, amit Arisztotelész *tragizein*-nek (bégetésnek) nevez²⁷⁵; őseink pedig *irquitallire*-nek (kecskebak módjára bögni) mondták, és úgy vélték, hogy a gyermekeiket azért nevezték

irquitalli-nek, mert azok teste a kecskéhez hasonló szagot árasztott.²⁷⁶ 8. A harmadik életkorszakoson, azaz a fiatalkoron, belül a görögök három kisebb szakaszt különböztetnek meg, mielőtt a férfikor elkezdődik: a tizennégy éveseket *paisz*-nak (gyermek) nevezik, a tizenöt éveseket *mellephébon*-nak (ifjabb ephébosz), a tizenhat éveseket *ephébosz*-nak, a tizenhét éveseket pedig már *ex ephébón*-nak (volt ephébosz) nevezik.²⁷⁷ 9. Ezeken kívül is számos más dolog van még a hétéves korszakokról, amelyeket orvosok és filozófusok hagyományoztak ránk a műveikben, s melyekből nyilvánvaló, hogy a betegségekben mindig a hetedik napok adnak okot gyanúra és ezért ezeket kritikusnak (*kriszimosz*) mondják; ugyanígy egész életünk folyamán minden hetedik év veszélyt hordoz és egyszersmind kritikus is, ezért *climactericus*-nak nevezzük.²⁷⁸ 10. Az eredetkutatók (*genethliaci*) azt állították²⁷⁹, hogy ezekből a klimaktériosz évekből egyesek súlyosabbak a többinél. Némelyek úgy vélik, hogy különösen ügyelni kell azokra, amelyek háromszor hét évet töltenek ki, vagyis a huszonegyedikre, a negyvenkettedikre, a hatvanharmadikra, és végül a nyolcvanegyedikre, amely évben Sztaszasz az emberi élet végső határát rögzítette. 11. Mások, mégpedig nem is kevesen, azt állítják, hogy mindannyi klimaktériosz év közül egy igen súlyos, mégpedig a negyvenkilencedik, amit hétszer hét év tölt ki. A többség egyetértése ezen véleményhez hajlik, a négyzetszámok ugyanis különösen befolyásosnak számítanak.²⁸⁰ 12. És végül az a bizonyos Plátón, a régi filozófusok közül a legtisztelteméltóbb személyiség is ugyanerre a következtetésre jutott. Ő is úgy vélte, hogy az emberi élet a négyzetszámú éveknél éri el végét, mégpedig a kilences számnál, ami nyolcvanegy évet tölt ki. Voltak olyanok is, akik mindkét számot, a negyvenkilencet és a nyolcvanegyediket is elfogadták, a kisebb számot az éjszaka, a nagyobbat a nappal születetteknél. 13. A legtöbben azt állapították meg, hogy ez a két szám kölcsönösen felcserélhető, azt állítva, hogy a hetes szám a testre, a kilences pedig a lélekre vonatkozik. Az előbbi a test orvoslásának és Apollónnak van alárendelve, az utóbbi pedig a Múzsáknak, mivelhogy a lelketegségeket, amelyeket *pathé*-nak neveznek, zenével szokták enyhíteni és orvosolni. 14. És ezért úgy adják elő, hogy az első *klimaktériosz* év a negyvenkilencedik, az utolsó ellenben a nyolcvanegyedik, s ezek között helyezkedik el, e két szám szorzataként, a hatvanharmadik év, ami vagy kilenc hétéves, vagy hét kilencéves időszakból tevődik össze. 15. Egyesek ezt mondják a legveszélyesebbnek, mivel egyaránt érinti a testet és a lelket is, én azonban mégis gyengébbnek tartom a másik kettőnél. Ez ugyanis mindkét fentebb említett számot tartalmazza, de nem négyzetszám, és mivel egyiküktől sem²⁸¹ idegen, ezért kettejük

közül egyikre sincs befolyása. És valóban jónéhány embert, akiknek nevét az utókor dicsőségben hagyta ránk, ez az év ragadott el. 16. Például a sztageirai Arisztotelészről is ezt derítettem ki. De azt mondják, hogy ő a veleszületett gyomorbetegségét, valamint beteges testének gyakori bajait egyaránt oly sokáig elviselte lelkierejével, hogy inkább az a csodálatra méltó, hogy megélt hatvanhárom évet, mintsem az, hogy nem haladta meg azt.

XV. 1. Ennélfogva, igen tiszteletreméltó Caerellius, minthogy minden baj nélkül átlépted azt a bizonyos évet, amely a leginkább félelmet keltő volt, kevésbé aggódom érted a többi klimaktériosz miatt, amelyek kevésbé veszélyesek. Kiváltképpen mivel tudom, hogy benned inkább a szellemi, mintsem a testi természet az uralkodó, és azok a férfiak, akik ilyenek voltak, nem hagyták el előbb az életet, míg csak ahhoz a bizonyos nyolcvanegyedik évhez nem érkeztek, amelyet Platón az élet törvényszerű végének tartott és neki magának is ez volt az utolsó éve.²⁸² 2. Ugyanezen életkorban a hérakleiai Diogenész is tartózkodott az étkezéstől, hogy befejezze életét, a cinikus Diogenész pedig, az ételtől szerzett gyomorrontás miatt kolerában halt meg. Eratoszthenész, aki megmérte a földkerekséget és a Platón tanítvány Xenokratész, a régi Akadémia vezetője szintén addig az életkorig élt. 3. Jó néhányan lelkierejükkel legyőzván a testi nyűgöket, ezt a korhatárt is átlépték, mint például Karneadész, a harmadik, újnak nevezett Akadémia alapítója, aki kilencven éves koráig élt, vagy Kleanthész, aki egy híján száz évet élt. A kolophóni Xenokratésztől pedig azt állítják, hogy száz évnél is többet élt. Azt mondják, hogy az abdéri Démokritosz és a szónok Iszokratész is közel addig élt, mint a leontinoi Gorgiasz, akiről köztudott, hogy a régi kor emberei közül a leghosszabb életkort élte meg, százyolc évet. 4. Ha tehát a filozófia művelőinek, akár lelkierejük miatt, akár a sors rendeléséből hosszantartó élet jutott osztályrészül, nem kételkedem, hogy rád ne várna hosszú öregség, aki testben és lélekben régóta erős vagy. Azon régebbiek közül ugyanis, akiket most emlékezetünkben őrzünk, melyikről mondjuk, hogy felülmúl téged akár bölcsességben, akár önuralomban, akár igazságosságban, akár bátorságban? Ha élnének, ki lenne közülük az, aki nem neked tulajdonítaná minden erény dicsőségét? Ki szégyenkezne, ha mögéd szorulna dicsőségben? Nekem azonban egészen biztosan dicséretre méltónak tűnik az a körülmény, hogy miközben szinte senki másnak sem sikerült harag és az életre veszélyes gyűlölködés nélkül eltölteni életét - még a legbölcsebbeknek sem, és akkor sem, amikor távol tartották magukat az államügyektől, te azonban mégis, noha a városi tanácstagságot töltöd be és városod

előkelői között papi tisztséged folytán igen nagy tiszteletben állsz, és a lovagrendi méltóság birtokában túlléptél a provinciabeliek rangján, nem csupán mindig kívül álltál a gáncsoskodáson és az irigységen, hanem általánosan mindenki szeretetét elnyerted igen nagy dicsőséggel. 5. Ki ne kereste volna az ismeretségedet a senatus igen magas rendjéből, vagy ne óhajtotta volna az egyszerűbb köznépből? Ki lenne az a halandók közül, aki anélkül látott téged, vagy anélkül hallott a nevedről, hogy ne szeretne úgy, mint vér szerinti testvérét és ne tisztelne atyjaként? Ki ne tudná, hogy a kimagasló becsületesség, a legnagyobb hűség, a szinte hihetetlen jólelkűség, az egyedülálló önmérséklet és tartózkodás és a többi emberi erény mind benned egyesül? S ki ne tudná, hogy ezen erények sokkal nagyobbak annál, mintsem, hogy bárki is képes lenne méltó módon dicsérni ezeket? 6. Ezért aztán én is eltekintek attól, hogy a továbbiakban emlegetsem őket. Hallgatok az ékesszólásról is, amit provinciáink minden törvényszéke, minden elöljárója ismer, és végül Róma városa és tiszteletreméltó hallgatósága²⁸³ csodál. Ékesszólásod önön magát teszi elég híressé a jelenben és az elkövetkezendő évszázadokban is.²⁸⁴

XVI. 1. Most azonban mivel a születésnapról írok, nekikészülök, hogy teljesítem feladatomat, és a lehető legeggyértelműbben, amennyire csak képes vagyok, meghatározom ezt a mostani időpontot, amelyre életed ezen nevezetes csúcspontja esik, s amelyből a te igen jeles születésnapod biztosan megismerhető. 2. Idő alatt most azonban nem csupán a természetes napot, hónapot, vagy évet értem, hanem azt is, amit némelyek *lustrum*-nak, vagy nagy évnak hívnak, és amit *saeculum*-nak neveznek.²⁸⁵ 3. Az *aevum*-ról, az egyedüli és határtalan időről, nem sokat tudok mondani a következőkben. Ez ugyanis végtelen, nincs kezdete és nincs vége, mivel ugyanazon a módon mindig is volt és mindig is lesz, és egyik emberre sincs nagyobb befolyása, mint a másokra.²⁸⁶ 4. Az *aevum*-ot három időszakaszra osztják: múlt, jelen és jövő. Ezek közül a múltnak nincs kezdete, a jövőnek pedig nincs vége, a jelen pedig, mivel középen helyezkedik el, annyira rövid és megfoghatatlan, hogy nincs semmiféle kiterjedése és nem látszik másnak, mint az elmúlt és az eljövendő összekötőjének. Ez azonban annyira múlandó, hogy soha sincs ugyanazon a helyen és amin csak áthalad, azt leválasztja a jövőről és a múlthoz kapcsolja. 5. Az idő mindkét fentebb említett oldala: az elmúlt és az eljövendő, nem egyenlő egymással és nem foghatók fel úgy, hogy az egyik hosszabb, vagy rövidebb a másiknál; aminek ugyanis nincs vége, az kivonja magát a méréssel való összehasonlítás alól. 6. Ezért nem is törekszem arra,

hogy az *aevum*-ot az évek, vagy a *saeculum*-ok számával mérjem, sem valamiféle időtartam szabályos imétlődésével. Ezek az időegységek ugyanis a végtelen időhöz hasonlítva még csak a téli napforduló rövid óráival sem érnek fel.²⁸⁷ 7. És hogy érinthessem a *saeculum*-okat, és meghatározhassam ezen mostani korunkat, ezért mellőzöm az arany, ezüst és más efféle költői korszakokat, és közös hazánk, Róma alapításától kezdem.

XVII. 1. Minthogy a *saeculum*-ok vagy természetesek, vagy polgáriak, ezért először a természetes *saeculum*-ról fogok beszélni.²⁸⁸ 2. A *saeculum* az emberi élet leghosszabb időtartama, melyet a születés és a halál határol. Ezért úgy tűnik számomra, hogy nagyot tévednek azok, akiknek véleménye szerint a *saeculum* harminc évből áll. Ezt az időtartamot ugyanis Hérakleitosz nemzedéknek (*genea*) nevezi, mivel egy teljes emberi élet ekkora időtartamot tölt ki.²⁸⁹ Az életkor teljességének pedig azt nevezi, amennyi idő alatt az ember külső megjelenése a mag állapotából ismét mag állapotba alakul vissza. Egy generáció időtartamát azonban mindenki másféleképpen határozza meg: Hérodiosz azt írja²⁹⁰, hogy huszonöt év egy generáció (időtartama), Zénón szerint pedig harminc.²⁹¹ 3. De, hogy mennyi ideig is tart egy *saeculum*, azt tudomásom szerint, egészen eddig, még senki sem vizsgálta meg pontosan. A költők ugyanis mindenféle hihetetlen dolgokat írtak erről, nem kevésbé a görög történetírók, jóllehet nem volt megengedett számukra, hogy eltávolodjanak a valóságtól: ott van például Hérodotosz, akinél azt olvassuk, hogy Arganthóniosz a tartésszosziak királya 150 éves volt²⁹², vagy Ephorosz, aki azt írta, hogy az arkadiaiak azt állítják, hogy néhány régi királyuk 300 évet is élt.²⁹³ 4. Nos ezeket mellőzöm, mivel mesés történetek. De még a csillagászok sem tudtak megegyezésre jutni, akik mégiscsak a csillagokkal és a csillagképekkel kapcsolatos számításokat folytatnak. Epigenész 112 évben határozta meg a leghosszabb életet, Bérosszosz pedig 116-ban.²⁹⁴ Egyesek úgy vélték, hogy az élet 120 évre is kinyújtható, mások szerint pedig még ezen túl is.²⁹⁵ Voltak akik úgy vélték, hogy nem ugyanaz figyelhető meg minden helyen, hanem a különféle területeken más és más, attól függően, hogy egy-egy helyen milyen az ég görbülete, amit hajlásszögnek (*clima*) neveznek.²⁹⁶ 5. És bár az igazság homályban maradhat, mégis, hogy az egyes államokban milyenek a természetes *saeculum*-ok az az etruszok rituális könyveiből tudható meg. Ezekben állítólag megírták, hogy a *saeculum*-ok kezdetét a következő módon állapítják meg: azon emberek közül, akik azon a napon születtek, amelyen városukat, vagy államukat alapították, annak a halálának a napja határolja be az első

saeculum hosszát, aki közülük a leghosszabb ideig él; és azok közül, akik azon a napon (ti. halálának napján) a városban élnek, megint annak a halála hatolja be a második *saeculum* végét, aki közülük a leghosszabb életkort éri meg. És ily módon határolják be egymás után a többi *saeculum* idejét is. Mivel azonban az emberek nem ismerik fel ezeket, ezért az istenek csodajeleket küldve értesítik őket, amelyek egy-egy *saeculum* végére figyelmeztetnek. 6. Az etruszok, akik a béljósítás tudományában igen jártasak voltak, megvizsgálták ezeket a csodajeleket és gondosan írásba foglalták őket. Így az etruszok évkönyvek - amint Varro tanúsítja a nyolcadik *saeculum* idején - megírják, hogy hány *saeculum* adatott meg az etruszok népnek, azok, amelyek már eltelték közülük mennyi ideig tartottak, és hogy milyen előjelek jelezték azok végét. És így az áll megírva, hogy az első négy *saeculum* egyenként 100-100 évig tartott, az ötödik 123-ig, a hatodik 119-ig, a hetedik ugyanannyi ideig, a nyolcadik akkor még tartott²⁹⁷, a kilencedik és tizedik pedig még hátravolt, és ezek befejezte az etruszok nép végét jelenti majd. 7. A rómaiak *saeculum*-airól pedig egyesek úgy vélik, hogy azok elkülönülnek a *saecularis* játékoktól. Ha ez igaz, akkor a római *saeculum*-ok időtartama bizonytalan. Azon időközökről ugyanis, amelyek szerint ezeket a játékokat meg kell rendezni, nemcsak az időben visszafelé haladva nem tudjuk megmondani, hogy mekkora volt az időtartamuk, de azt sem, hogy mekkora lesz. 8. Úgy rendezték ugyanis, hogy a (játékok) a száz évente legyenek, amint azt Antias és más történetírók mellett, mindenekelőtt Varro a *Színpadai játékok kezdetéről (de scaenicis originibus)* szóló művének első könyvében a következő szavakkal írta le: "Amikor számos csodajel történt, a falra és a toronyra, amely a Collinai és az Esquilinai kapu között volt villám sújtott és emiatt a quindecimvirek átnézték a Sibylla-könyveket, hírül adták, hogy Dis paternek és Proserpinának ludi Tarentinit kell rendezni három éjszakán keresztül a Mars-mezőn és fekete áldozati állatokat kell feláldozni, és a játékokat minden századik évben meg kell ismételni!" 9. Ugyanígy ír Titus Livius is műve CXXXVI. könyvében: "Ugyanebben az évben Caesar saecularis játékokat rendezett nagy pompával, melyeket száz évente volt szokás rendezni, ezekkel fejeződnek be ugyanis a saeculum-ok." Ezzel szemben azt a szokást, hogy tudniillik a játékok 110 évente ismétlődnek, éppúgy bizonyítják a quindecimvirek feljegyzései, mint az isteni Augustus rendeletei is, és főként Horatius Flaccus, azon költeményében, amelyet a saecularis játékokon énekeltek, s ő ezt az időt a következő módon jelölte meg:

*"hogy, ha százötz évnvi időszak elmúlt,
légyen ismét hangos a dal s a játék
három ékes nap, s ugyanannyi nyájas
éjjelen által!"²⁹⁸*

Még inkább elbizonytalanodunk ezen idő tekintetében, ha újra fellapozzuk az ősi évkönyveket. 10. Az első *saecularis* játékokat ugyanis a királyok elűzését követően Róma alapítása után a 245. évben Valerius Publicola vezette be (Antias P. Valerius és Sp. Lucretius consulsága idejére teszi ezt), a quindecemvirek feljegyzései szerint a (Város alapítása után következő) 299. évben M. Valerius és Spurius Verginius consulsága idején volt. A második játékok - Antias tanúbizonysága szerint - M. Valerius Corvus második és Caius Poetilius első consulsága idején voltak, a (Város alapítása után következő) 408. évben, s amint quindecemvirek feljegyzéseiben van megírva, a (Város alapítása után következő) 410. évben, C. Marcius Rutilus harmadik és T. Manlius Imperiosus első consulsága idején. A harmadik játékok Antias és Livius közlése szerint is P. Claudius Pulcher és L. Iunius Pullus consulsága idején az (Város alapítása után következő) 505. évben voltak, a quindecemvirek feljegyzései szerint azonban a (Város alapítása után következő) 518.-ban, P. Cornelius Lentulus és C. Licinius Varus consulsága idején. 11. A negyedik játékok évről háromféle vélemény van. Varro és Livius ugyanis úgy tudósítanak, hogy Antias közlése szerint L. Marcius Censorinus és M. Manilius consulsága idején, Róma alapítása után a (Város alapítása után következő) 605. évben voltak. Azonban Piso Censorius és Cn. Gellius, de még Cassius Hemina is, aki abban az időben élt, az előbb említett év utáni harmadik évre teszik, Cn. Cornelius Lentulus és Lucius Mummius Achaicus consulságának idejére, azaz a (Város alapítása után következő) 608. évre. A quindecemvirek feljegyzéseiben azonban a (Város alapítása után következő) 628. év alatt említik meg M. Aemilius Lepidus és L. Aurelius Orestes consulsága idején. Az ötödik játékot C. Furnius és C. Iunius Silanus consulsága idején, a (Város alapítása után következő) 737. évben Caesar Augustus és Agrippa rendezték. A hatodikat pedig Ti. Claudius Caesar rendezte a maga negyedik és L. Vitellius harmadik consulsága idején, a (Város alapítása után következő) 800. évben, a hetediket Domitianus a maga tizennegyedik és L. Minucius Rufus első consulsága idején, a (Város alapítása után következő) 841. évben, a nyolcadikat Septimius és M. Aurelius Antoninus császárok rendezték Cilo és Libo consulsága idején, a (Város alapítása után következő) 957. évben.²⁹⁹ 12. Ebből is jól látható, hogy

nem állítható fel olyan szabályszerűség, amelyből megállapítható lenne, hogy száz, avagy száztíz évenként ismétlik meg ezeket a játékokat. És ha ezek közül, az egyik, vagy a másik számítást fel is jegyezték volna, akkor sem lehetne elegendő bizonyítékot szerezni ebből, s ennél fogva senki sem jelenthetné ki bizonyosan, hogy az egyes korszakokat ezek a játékok határolják el egymástól, mivel semmiféle bizonyítékunk sincs arra, hogy *saecularis* játékokat rendeztek volna a Róma kezdetétől a királyok elűzéséig terjedő időszakban; s ez 244 év, mely időszakasz minden kétséget kizárólag nagyobb egy természetes *saeculum*-nál. 13. Ha tehát valaki - kizárólag az elnevezés eredetéből kiindulva - azt hiszi, hogy a *saeculum*-okat a *saecularis* játékok választják el egymástól, annak tudnia kell, hogy a játékokat már emiatt is *saeculares*-nek kellene mondania, mivel rendesen egy emberi életében csak egyszer van ilyen, éppen úgy, amint sok más ritka esemény esetében is meghonosodott már a nyelvhasználatban: "*Minden saeculum idején megesik.*" Mivel tehát őseink nem tudták sem magát a természetes *saeculum*-ot, sem annak időtartamát felfedni, ezért egy meghatározott időtartamú, száz évből álló polgári *saeculum*-ot állapítottak meg. Tanú erre (Calpurnius) Piso, aki Annalesének hetedik könyvében ezt így írta meg: "*Rómát 600 évvel ezelőtt alapították, ekkor kezdődött a Város hetedik saeculumuma azok consulsága idején, akik a következők: M. Aemilius Marcus fia Lepidus és C. Popilius, aki második consulságát töltötte be távollétében.*"³⁰⁰ Nem ok nélkül történt, hogy őseink éppen az éveknek ezt a számát állapították meg: egyrészt ugyanis úgy látták, hogy számos polgártársuk éppen ennyi évet élt meg, másrészt pedig ebben is, amint több más dologban is, az etruszkokat utánozták, akiknek az első *saeculum*-ai száz évből álltak. 14. Ezenkívül fennáll a lehetősége, hogy az is igaz, amiről Varro tudósít, tudniillik, hogy Dioszkoridész csillagász azt írta, hogy Alexandriában a halottbalzsamozóknak az a véleménye, hogy egy ember nem élhet többet száz évnél. Ezt azoknak a szíve igazolja, akiknek a teste nem pusztult el teljesen a rothadás következtében. Hosszú időn keresztül megmérték a szíveket és azt figyelték meg, hogy az életkortól függően a szív súlya növekszik, illetve csökken: egy egyéves (gyermek szíve) két drachmát nyom, egy kétéves (gyermeké) négyet, és így növekszik tovább évenként kettesével egészen ötven éves korig, majd a száz drachmától, illetve az ötvenedik évtől kezdve ugyanúgy csökken évenként két drachmával. Ez alapján nyilvánvaló, hogy mivel a századik évben a szív visszatér az első év súlyához, ezért nem lehet tovább élni.³⁰¹ 15. Minthogy a rómaiak polgári *saeculum*-a száz év elteltével fejeződik be, ezért tudható, hogy mind a születésed napja, mind ez a mostani születésnapod a tizedik *saeculum*-ban volt. Az, hogy még hány

saeculum vár Róma városára, nem az én dolgom elmondani. De nem hallgatom el azt, amit Varrónál olvastam. Ő azt állítja a *Régiségek (Antiquitates)* XVIII. könyvében, hogy volt Rómában egy Vettius nevezetű ember, akinek igen nagy hírneve volt a madárjósításban, nagyon tehetséges volt, s bármely tudóssal felvette a versenyt a tudományos vitákban. Varro tőle hallotta azt, hogy ha valóban igaz az, amit a történetírók megírtak Romulusnak a Város alapításával kapcsolatos madárjóslatáról és a tizenkét sasmadárrol, akkor, mivel a római nép százhusz évet már sértetlenül megért, ezért ezerkétszáz évet fog összesen megélni.

XVIII. 1. Eddig a *saeculum*-ról beszéltem, most pedig a *nagy évekről* fogok beszélni, melyek nagyságát legalább annyira különféleképpen figyelték meg az egyes népek, mint amennyire az írók ránk hagyták. Egyesek úgy vélik, hogy a nagy év két természetes év fordultával egyenlő, mások szerint sok ezer évével. Hogy mégis mi az a nagy év, azt próbálom most majd előadni.³⁰² 2. Amikor régen Hellaszban egyes államok számára feltűnt, hogy amíg a Nap egy éves útja alatt körbejárja a pályáját, addig az újhold, egyszer tizenkétszer, másszor tizenháromszor kel fel, mégpedig gyakran váltakozva, ezért aztán úgy gondolták, hogy tizenkét és fél hónap tesz ki egy természetes évet. Ennélfogva a polgári éveket úgy rendezték el, hogy (néhány nap) közbeiktatásával egyszer tizenkét, másszor tizenhárom hónapot hoztak létre, és mindkét évet külön-külön természetes évnék, a kettőt összekapcsolva pedig nagy évnék nevezték el. Ezt az időszakaszt *trietérisz*-nek (három évből álló időszakasznak) nevezték, mivel minden harmadik évben volt a közbeiktatás, noha két év lefolyásából állt és valójában *dietérisz*-nek (két évből álló időszakaszt) kellett volna nevezni. Innen ered az, hogy azokat a titkos szertartásokat, amelyek kétévente mutatnak be Libernek, *trieteriká*-nak nevezik a költők.³⁰³ 3. Később, a hiba felismerését követően, megkétszerezték ezt az időszakaszt és egy *tetraetérisz*-t (négy évből álló időszakaszt) hoztak létre. Azt pedig, mivel az ünnepre öt évente került sor, ezért *pentaetérisz*-nek (öt éves időszakasznak) nevezték. Ez a négy évből álló időszak alkalmasabbnak látszott nagy évnék, miután felismerték, hogy a napév 365 és egy negyed nappól áll, ami négyévente tesz ki egy napot.³⁰⁴ 4. Ezért Éliszben az Olümpiai³⁰⁵, Rómában pedig a Capitoliumi Iuppiternek minden ötödik év elteltével versenyjátékokat rendeznek. Ezt az időtartamot is - amely úgy tűnik, hogy csak a Nap járásához igazodik, a Holdéhoz azonban nem - megkétszerezték és egy *oktaetérisz*-t (nyolc évből álló időszakaszt) hoztak létre, amit *enneaetérisz*-nek (kilenc évből álló időszakasznak) mondtak, mivel annak az első éve kilenc évente kezdődött

újra. 5. Hellaszban többnyire úgy vélték, hogy az éveknek ezen körforgása azonos leginkább a nagy évvel, mivelhogy teljes természetes évekből és teljes hónapokból áll, amint egy nagy évnél jellemzően lennie kell. Ez ugyanis 2.922 teljes napot, egy híján száz teljes hónapot és nyolc teljes évet foglal magába. Általában úgy vélik, hogy ezt az *oktaetérisz*-t a knidoszi Eudoxosz vezette be, mások azonban azt állítják, hogy a tenedoszi Kleosztratosz alkotta meg először, mások pedig másféleképpen, akik mindannyian bevezették a maguk saját *oktaetérisz*-ét eltérő számú hónap közbeiktatásával, amint tette ezt például Harpalosz, Nautelész, Menesztratosz és még mások is, akikhez Doszitheosz is tartozik, akinek többnyire 'Eudoxosz *oktaetérisz*-ét' tulajdonítják.³⁰⁶ 6. Hellaszban ezért rendeznek igen fényes szertartások közepette számos ünnepséget ezen időtartam alatt, s egykor a delphoi játékokat is, melyeket püthóinak neveznek, nyolcévenként rendezték meg. Az *oktaetérisz*-hez nagyságában az az egység áll legközelebb, amit *dódekaetérisz*-nek (tizenkét évből álló időszakasznak) neveznek és tizenkét természetes évből áll. 7. Ennek a nagy évnek káldeus év a neve, amit a csillagjósok (*genethliai*) nem a Nap és a Hold pályája, hanem más természeti jelenségek megfigyelése alapján alakították ki, mivel azt mondják, hogy abban az időszakban az időjárási helyzet, a gazdag terméshozam és a terméketlenség, hasonlóképpen a betegségek és az egészség időszakosan visszatérnek. 8. Emellett van még számos nagy év, mint például a metóni, amit az athéni Metón tizenkilenc évben határozott meg és ezért *enneadekaetérisz*-nek (tizenkilenc évből álló időszakasznak) nevezik; hétszer iktatnak közbe szökőhónapot, s ez az év 6.940 napból áll.³⁰⁷ Van még a püthagoreus Philolaosz nagy éve, ami ötvenkilenc évből áll, s melyben 21 szökőhónap van.³⁰⁸ Továbbá a küzikoszi Kallipposzé 76 évből áll, úgy hogy 28 szökőhónapot iktatnak közbe.³⁰⁹ Démokritoszé 82 évből áll, hasonlóképpen 28 szökőhónappal.³¹⁰ 9. Hipparkhosz nagy éve pedig 304 évből áll, amelybe 112-szer iktatnak közbe szökőhónapot.³¹¹ Az egyes nagy évek azért térnek el egymástól nagyságukban, mert a csillagászok között nincs egyetértés abban, hogy egyrészt a Nap egy évben mennyi idővel tesz meg többet 365 napnál, másrészt a Hold egy hónapban mennyivel kevesebbet, mint harminc nap.³¹² 10. S valóban, az egyiptomiak nagy évéhez a Holdnak nincs semmi köze. Ezt a nagy évet görögül *küknikon*-nak, latinul kutyaévnek (*annus canicularis*) mondjuk, mivel az kezdőpontját úgy jelölik ki, hogy az annak a hónapnak az első napján legyen, amelyet az egyiptomiak Szóthisznak (*Thóüthi*) neveznek, s amikor a Kutya csillagkép kel fel.³¹³ Az egyiptomiak polgári éve ugyanis 365 teljes napból áll, mindenféle közbeiktatás nélkül. Így a négyéves időszak náluk körülbelül egy

nappal kevesebb, mint a természetes négyéves időszak, s ezért van az, hogy az 1.401. évben ugyanahhoz az évkezdethez térnek vissza. Ezt az évet némelyek napévnék (*héliakosz*) nevezik, mások az isten évének (*theu eniautosz*).³¹⁴ 11. Ezek mellett van egy év, amit Arisztotelész inkább legnagyobb, mintsem nagy évnek nevez, és amely időben addig tart, amíg a Nap, a Hold és az öt bolygó bejárják pályájukat, s míg mindnyájan ugyanahhoz a csillagképhez vissza nem térnek, ahol egykor együtt álltak. Ezen év telének a mélypontja a *kataklüszmosz*, amit nálunk özönvíznek neveznek, a nyara pedig az *ekpürószisz*, vagyis a világegés. Úgy tűnik ugyanis, hogy ezen időszakokban a világ váltakozva hol a tűz, hol pedig a víz áldozatává válik.³¹⁵ Arisztarkhosz úgy gondolta, hogy ez a legnagyobb év 2.484 természetes évből³¹⁶, a dürrakhioni Aretész szerint 5.552 természetes évből, Hérakleitosz és Linosz szerint 10.800³¹⁷, Dión szerint 10.884³¹⁸, Orpheusz szerint 120.000³¹⁹, Kasszandrosz szerint 3.600.000 pedig természetes évből áll.³²⁰ Mások szerint valójában határtalan és úgy vélték, hogy ez a nagy év sohasem tér vissza a kezdőpontjához.³²¹ 12. A görögök mindezek közül leginkább a *pentaetérisz*-eket veszik tekintetbe az időszámításnál, vagyis a négyéves időszakokat, amelyeket *olümpiasz*-oknak neveznek. Most nálunk a 254. *olümpiasz*-t számolják, s annak a második éve ez a mostani. 13. Ezzel (az előbbivel) azonos időtartamú a rómaiak nagy éve, amit *lustrum*-nak neveztek.³²² Ezt biztos, hogy Servius Tullius vezette be úgy, hogy minden ötödik évben a polgárok vagyonbecslésének elvégzése után tisztító áldozatot (*lustrum*) kellett tartani, az utódai azonban nem így tartották meg. 14. A Servius király által végrehajtott első *lustrum* és az között, amit Vespasianus császár ötödik és Titus Caesar harmadik consulsága idején hajtottak végre³²³, kicsivel kevesebb, mint 650 év telt el. S mégis ezen idő alatt nem több, mint 75 *lustrum*ot tartottak és azt követően ezek teljesen abbamaradtak. 15. Aztán a Capitoliumi versenyjátékok alkalmával ismét ugyanezt a nagy évet kezdték gondosan betartani. Ezen játékok közül az elsőt Domitianus császár rendezte a maga tizenkettedik és Servius Cornelius Dolabella első consulságának évében. Ezért tehát az a versenyjáték, amit most ebben az évben tartunk, (ezen játékok sorában) a harminckilencedik. Ami a nagy évet illeti, arról egyenlőre eleget beszéltem. Most a természetes évekről (*annus vertens*) fogok beszélni.

XIX. 1. Természetes év (*annus vertens*) alatt azt az időtartamot értjük, amíg a Nap a 12 csillagjegyen keresztülhaladva visszatér ugyanoda, ahonnan elindult.³²⁴ 2. Azt eddig még nem tudták biztosan kideríteni a csillagászok, hogy hány nappól áll ez az időszakasz. Philolaosz úgy tudósított, hogy a természetes év 364 és egy fél nappól áll,

Aphrodisziosz szerint 365 és egynolcad napból³²⁵, Kallipposz szerint viszont 365-ből³²⁶, a szamoszi Arisztarkhosz szerint ugyanannyiból és amellet még egy nap 1623-ad részéből, Metón szerint azonban 365 és 5/19-ed napból, Oinopidész szerint 365 és 22/59-ed napból³²⁷, Harpalosz szerint viszont 365 napból és 13 napéjegylenlőségi órából, a mi Enniusunk szerint pedig 366 napból. 3. Emellet a legtöbbben úgy vélték, hogy a nagysága valójában megfoghatatlan és kimondhatatlan, igazság szerint azonban, elfogadták azt, amit a legtöbbben gondoltak, tudniillik, hogy 365 nap. 4. Ha tehát még ezek között az igen nagy tudományú férfiak között is ily nagy volt az ellentmondás, akkor csodálkozhatunk-e azon, hogy a polgári évek, melyeket műveletlen emberek alkottak meg, olyannyira különböznek egymástól és alig egyeznek meg a természetes évvel? Azt mondják, hogy Egyiptomban is egykor a legősibb év egy hónapos volt, amit azután Ison király négy hónaposá alakított, s végül Arminos tizenhárom hónapra és öt napra bővített.³²⁸ 5. Ugyanígy azt mondják, hogy Akhaiában az arkadiaiaknak először három hónapos évük volt, és ezért nevezték őket *proszelénói*-nak (hold előtteknek, holdnál idősebbeknek), nem pedig azért, amint némelyek gondolják, hogy tudniillik azelőtt születtek volna, mielőtt a Hold az égboltra került volna, hanem azért, mert azelőtt lett időszámításuk, mielőtt Hellaszban azt a Hold mozgásához rendelték volna.³²⁹ 6. Vannak akik azt mondják, hogy ezt a három hónapos évet Hórosz vezette be, és ő utána nevezték a tavaszt, a nyarat, az őszt, és a telet évszakoknak (*hórasz*) és az évet *hórosz*-nak, a görög évkönyveket *hórosz*-nak, az évkönyvek íróit pedig *horographus*-nak (évkönyvírónak). És így négy ilyen háromhónapos év ezen lefolyását a pentaetérisz módjára nagy évnek nevezték.³³⁰ 7. A károknak és az akarnaniaiaknak viszont hat hónapos évük van, bár különféle kiterjedéssel, melyekben a napok váltakozva hol növekednek, hol fogyatkoznak, és azokat összekapcsolva a *trietérisz*-hez hasonló nagy év jön létre.³³¹

XX. 1. De hogy ezeket a már mérhetetlen régiség homályától elfedett éveket mellőzzem: ezen újabbak is - melyekkel kapcsolatban még friss az emberi emlékezet - a Hold, vagy a Nap járásához igazodnak, s könnyű észrevenni, hogy mekkora az eltérés közöttük. Elegendő ha egyedül csak Italia törzsei között kutatunk, hogy az idegen népeket ne is említsem. Amint ugyanis más az éve a ferentinusoknak, s más a laviniumiaknak, ugyanúgy más az albaiaknak, sőt a rómaiaknak is, s ugyanúgy más a többi népnek is.³³² Mégis mindegyiküknek célja volt, hogy a maguk polgári évét szökőhónapok közbeiktatásával ahhoz az egyetlen valódi és természetes évhez

igazítsák. 2. Minthogy ezek mindegyikéről hosszú lenne beszélni, ezért áttérünk a római évre. A természetes év (*annus vertens*) kezdettől fogva tizenkét hónapos volt a rómaiaknál, amint azt Licinius Macer és később Fenestella írta. De mégis inkább Iunius Gracchanusnak, Fulviusnak, Varrónak, Suetoniusnak és másoknak kell hinnünk, akik szerint (az év eredetileg) tíz hónapos volt, amint az albaiaknál volt, ahonnan a rómaiak származnak.³³³ 3. Ebben a tíz hónapban 304 nap volt, a következő módon: március 31, április 30, május 31, június 30, quintilis 31, sextilis és szeptember 30, október 31, november és december 30; ezekből a négy nagyobbat teljesnek (*pleni*), a többi hatot üresnek (*cavi*) nevezték. 4. Később, amint azt Fulvius mondja, Numa, vagy Iunius szerint, Tarquinius, tizenkét hónapot és 355 napot hozott létre, ám bár úgy tűnik, hogy a Hold hónapjai 354 napot töltenek ki.³³⁴ Az, hogy ezen előző év egy nappal több volt, vagy tudatlanságból történt, vagy, amint szerintem inkább lehetséges, abból a babonából, amely szerint a páratlan számokat teljesnek és szerencsésebbnek tekintették.³³⁵ 5. Biztos, hogy ahhoz a korábbi évhez még ötvenegy nap járult, s mivel ezek a napok nem töltöttek ki két hónapot, ezért a hat üres hónapból egy-egy napot elvonva és azokhoz hozzáadva ötvenhét napot hoztak létre, ezekből pedig két hónapot: a januárt huszonkilenc, valamint a februárt huszonnyolc nappal. Így tehát minden hónap teljessé és páratlan számú nappal állóvá vált, a február kivételével, amely az egyetlen üres hónap, s ezért a többihez képest szerencsétlenséget hozónak tartják. 6. És végül úgy látták jónak, hogy a közbeiktatott hónapot, ami huszonkettő, vagy huszonhárom nappal állt, évenként váltakozva hozzáadják az évhez, hogy így a polgári évet egyenlővé tegyék a természetes évvel. Ezeket a napokat főként február hónapban a *Terminalia* és a *Regifugium* ünnepek közé iktatták be.³³⁶ Hosszú időn keresztül így tettek, amíg felismerték, hogy a polgári évek így valamivel hosszabbak, mint a természetes évek. A pontifexeket bízták meg azzal a feladattal, hogy kijavítsák ezt a hibát és az ő döntésükre bízták a közbeiktatás időtartamának kiszámítását. 7. A pontifexek többsége azonban gyűlölettől, vagy részrehajlástól vezérelve tovább rontották azt, amit azért bíztak rájuk, hogy kijavítsák, akár azért, hogy valaki hamarabb távozzon hivatalából, akár azért, hogy hosszabb ideig töltsen be azt; azzal a céllal, hogy a közügyekre vállalkozóknak haszna, vagy kára származzon az év hosszúságából. 8. Már oly nagy volt az eltérés, hogy C. (Iulius) Caesar pontifex maximus a maga harmadik és M. Aemilius Lepidus első consulsága idején, az időben visszafelé fennálló hiba kijavítására két összesen 67 nappal álló hónapot iktatott be a november és a december hónapok közé, noha február hónapban egyszer már beiktatott 23 napot és így azt az évet

445 naposra bővítette. Egyszersmind intézkedett, hogy a jövőben ne ismétlődessen meg ez a hiba, ugyanis szökőhónapok közbeiktatásával a polgári évet a Nap járásához igazította. 9. Ezért a 355 naphoz még tizet hozzáadott, amelyeket a hét 29 napos hónap között osztott szét úgy, hogy a januárhoz, a sextilis-hez és a decemberhez 2-2 nap került, a többihez pedig 1-1. Ezeket a napokat a hónapok végén helyezte el, mégpedig azért hogy ne kelljen elmozdítani az egyes hónapok ünnepnapjait a helyükről. 10. Ezért bár most hét hónapban 31-31 nap van, a hónapok közül négyet korábban hoztak létre, amit arról ismerhetünk fel, hogy a hónap hetedik napján van a *Nonae*, a másik háromnál és a többi hónapnál pedig az ötödik napon. Emellett, azon negyed nap miatt, amely a valódi évet egészíti ki, Caesar elrendelte, hogy minden negyedik év elteltével egy napot iktassanak be oda, ahova egykor a szökőhónapot iktatták be, tudniillik Terminalia ünnepe után, s amit most *Bissextus*-nak (szökőnapnak) neveznek. 11. Ettől kezdve azt az évet, amit Iulius Caesar ily módon rendezett el, a mai napig *Iulianus*-nak nevezik, és ezek Caesar negyedik consulságától kezdődtek. Jóllehet a Iulianus-naptár a természetes évhez van hozzáigazítva, azonban nemcsak egyedül ahhoz. A korábbi naptárakat ugyanis, még ha némelyikük tíz hónapos is volt, nemcsak Rómában és Itáliában, hanem minden népnél hasonlóképpen kiigazította, amennyire csak lehetséges volt. 12. Ezért amikor itt valamilyen évszámról van szó, nem mást kell érteni alatta, mint a természetes évet. Ha pedig a világ keletkezése az emberek tudomására jutott volna, akkor az lenne az időszámításunk kezdete.

XXI. 1. Most pedig azt az időegységet fogom tárgyalni, amit Varro historikonnak nevez. Szerinte ugyanis a történelemnek három korszaka van.³³⁷ Az első az emberiség kezdetétől az első *kataklüszmosz*-ig tart, amit *adélosz*-nak neveznek, mivel erről az időről semmi sem tudható biztosan. A második korszak az első *kataklüszmosz*-tól az első *olümpiasz*-ig terjed³³⁸, ennek *mitikus* korszak a neve, mivel erről az időről sok mesés dolgot beszélnek. A harmadik korszak az első *olümpiasz*-tól a mi korunkig tart, amit *historikon*-nak mondanak, mivel ennek eseményeit már a valós történeti hagyomány tartalmazza. 2. Azt nem lehet megmondani, hogy az első időszaknak volt-e kezdete, vagy mindig is létezett és azt sem, hogy hány évből állt. A másodikat sem tudják világosan, ám mégis úgy hiszik, hogy körülbelül 1600 éves: ugyanis az első *kataklüszmosz*-tól, amit Ógügiosz áradásának is neveznek, Inakhosz királyságáig körülbelül 400 évet számítottak, ettől Trója pusztulásáig 800 évet³³⁹, ettől az első olimpiai játékgig kicsivel több, mint 400-at. Ezt az időszakot, jóllehet a mitikus időszak

utolsó ideje – mégis, mivel ez a legközelebbi időszak az írásos hagyományhoz, ezért némelyek biztosabban akarták meghatározni. 3. Szószibiosz mindenesetre azt írta, hogy 395 év, Eratoszthenész szerint ellenben 407, Timaios szerint 417, Aretész szerint 514 és ezek mellett többen is különféleképpen adják elő és az ő nézeteltérésük is világosan mutatja az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot. 4. De a harmadik időszokról is van egy bizonyos vita a szerzők között, ez a vita azonban csak hat vagy hét év körül forog. 5. Azonban ha bármi is homályos volt, Varro ezt eloszlatta, azzal, hogy a maga éleslátásával a különféle népek időszámítását egybevetette és utánaszámolt az időben visszafelé fennálló kronológiai hiányokat és azok kiterjedését.³⁴⁰ Így feltárta a valóságot és fényt derített rá, ami által nemcsak az évek, hanem a napok számát is tisztán láthatjuk. 6. E szerint a számítás szerint – ha nem tévedek – ez az év, aminek mintegy megjelölt címzése az, hogy viri clarissimi Pius és Pontianus consuli éve, az első *olimpiasz*-tól az 1014. év, természetesen persze a nyári napoktól kezdve, amikor az olimpiai játékokat ünnepelték, Róma alapításától pedig a 991. év, mégpedig a Pariliától, ahonnan a Város éveit számolják. 7. Azon évek sorában, amelyeknek Iulianus a neve, a 283. év, mégpedig január *Kalendae*-jától, ahova Iulius Caesar az általa elrendelt év kezdetét tette. 8. Azoknak azonban, akik az Augustusokról nevezik el az éveket, ez a mostani a 265. év és éppen úgy január *Kalendae*-jától kezdődik, jóllehet február *Kalendae*-ja előtt tizenhat nappal L. Munatius Plancus javaslatára és a többi római polgár akaratából imperator Caesar divi filius-t a senatus Augustusnak nevezte el a maga hetedik és M. Vipsanius Agrippa harmadik conulsága idején. 9. Egyiptomban azonban, minthogy az két évvel azelőtt a római nép hatalma és fennhatósága alá került, az Augustusoknak ezt az évét 267-nek számolják. Ugyanis ahogy nálunk, ugyanúgy az egyiptomiaknál is bizonyos időszámítás van feljegyezve a hivatalos levelekben, amit Nabonnaszarosz évének neveznek, mivelhogy az ő uralkodásának első évétől kezdődik. Ezek közül ez a mostani a 986. év. Ugyanígy Philipposz évétől kezdve, amit Nagy Sándor halálától számítanak, 562 év telt el eddig az időpontig.³⁴¹ 10. Ezeknek az éveknek a kezdete mindig annak a hónapnak az első napja, aminek Thouth a neve az egyiptomiaknál, és ebben a mostani évben a július *Kalendae*-ja előtti hetedik napra esett, miközben száz évvel ezelőtt Antoninus Pius második és Bruttius Praesens római consulok idején ugyanez a nap az augusztus *Kalendae*-ja előtti tizenharmadik nap volt, amikor a Kutya-csillagkép szokott felkelni Egyiptomban. 11. Ennélfogva azt is tudhatjuk, hogy ez annak a nagy évnek, amiről fentebb volt szó és szolárisnak, canicularis-nak és az isten évének nevezik, most a századik vertens éve.³⁴² 12. Azoknak

az éveknek a kezdetét azért jegyeztem meg, nehogy valaki arra a vélekedésre jusson, hogy azok január *Kalendae*-jától, vagy valamilyen más napon kezdődnek; az időszámítási rendszerek létrehozóinak véleménye ugyanis nem kevésbé annyira különbözik egymástól, mint a filozófusoké. 13. Ezért van az, hogy egyesek a természetes évet az új naptól, azaz a téli napfordulótól, mások a nyári napfordulótól, a legtöbben a tavaszi napéjegyenlőségtől, mások az őszi napéjegyenlőségtől, némelyek a Fiastyúk-csillagkép felkelésétől, néhányan a lenyugvásától, sokan pedig a Kutya-csillagkép felkelésétől számítják.

XXII. 1. A hónapok nemükre nézve kétfélék: vannak ugyanis egyrészt a természetes, másrészt pedig a polgári hónapok. 2. A természetes hónapnak két fajtája van, mivel részben nap-, részben holdhónapnak mondják. A nap szerinti hónap az (az időszak), amíg a Nap a *zodiakosz* egy csillagjegyén keresztül megy. 3. A Hold szerinti időszámításnak a tartalma az, ami az egyik újholdtól a másikig tart.³⁴³ A polgári hónapok napjainak a száma annyi, amennyit egy-egy városállam a maga rendelkezésére felállít, ahogy most Rómában az egyik *Kalendae*-től a másik *Kalendae*-ig terjed.³⁴⁴ A természetes hónap a régibb és ez minden népnél közös, a polgári hónapot később vezették be és egy-egy városhoz tartozik. 4. Az égitestek szerinti hónapok – akár a Nap, akár a Hold szerinti – nem teljesen hasonlók egymás között és nincsenek bennük teljes napok. Mert hiszen a Nap a Vízöntő jegyében időzik körülbelül huszonkilenc napot, a Halakban majdnem harmincat, a Kosban harmincegyet, az Ikrekben közel harminckettőt és így egyenlőtlenül elosztva a többiben is. Mindenesetre tény az, hogy az egyes csillagjegyekben nem teljes számú napok vannak, következésképpen ahogyan a napévben is 365 nap van, amit még ma sem tudnak a csillagászok egész részekre felosztani, tizenkét hónapra osztják fel.³⁴⁵ 5. A Hold a maga hónapját huszonkilenc és fél nap alatt teszi meg, de a holdhónapok egymástól eltérők: egyesek hosszabbak, mások rövidebbek.³⁴⁶ Ellenben a városok hónapjai sokkal nagyobb mértékben térnek el egymástól a napok számában, mégis mindenütt teljes napok vannak. 6. Az albaiaknál a március 36 napos, a május 22, a sextilis 18, a szeptember 16.³⁴⁷ Az etruszkok quintilis-e 36 napos, az október 32, ugyanezen hónap, az október az ariciaiaknál 39 napos.³⁴⁸ 7. Úgy látszik, hogy a legkevésbé sem tévednek azok, akik a polgári hónapokat a Hold járásához igazítják, mint például Hellaszban is a legtöbb helyen majdnem minden második hónap harminc napos.³⁴⁹ 8. Őseink is buzgón követték ezt, mivel az évnek 355 napja volt. Amikor azonban az isteni Iulius látta, hogy ez a számítás, sem a

holdhónaphoz – amint kellett volna –, sem a napévhez nem illeszkedik, ki akarta igazítani az évet, hogy a polgári hónapok egyezzenek a valódi naphónapokkal, még ha nem is egyenként, de egyetemlegesen az év végén.³⁵⁰ 9. Fulvius (Nobilior) és Iunius (Gracchanus) úgy tudósítanak, hogy a tíz ősi hónapnak Romulus adta a nevét. Mégpedig az első kettőt a szüleiről nevezte el, a márciust atyjáról, Marsról, az áprilist pedig Aphroditéról, azaz Venusról, akitől állítólag ősei származnak. A következő két hónapot a népről nevezte el: a májust az idősebbekről, a júniust pedig az ifjabbakról. A többit arról a számról nevezte el, ahányadik helyen áll: quintilis-től december-ig hasonlóképpen a számokról. 10. Varro ezzel szemben úgy véli, hogy a rómaiak a latinoktól vették át a hónapok nevét és elmésen kimutatja, hogy a névadás régebbi, mint a Város.³⁵¹ 11. Így Varro úgy véli, hogy a márciust tényleg Marsról nevezték el, de nem azért mert Romulus atya volt, hanem mert a latin nép *harcias*.³⁵² Az áprilist ellenben nem Aphroditéról, hanem a megnyitásról, mivel akkor születik meg csaknem minden és a természet is megnyitja a születés kapuját.³⁵³ 12. A május valójában nem az idősebbekről, hanem Maiáról kapta a nevét, mivel abban a hónapban minden ünnepet Maiának [és Mercuriusnak] tartanak fent Rómában éppúgy, mint korábban Latiumban is.³⁵⁴ A június is inkább Iunóról, mintsem az ifjabbakról kapta nevét, mivel abban a hónapban leginkább Iunót ünneplik.³⁵⁵ 13. A quintilis-t azért nevezték így, mivel már a latinoknál is az ötödik helyen volt (a hónapok sorában), ugyanígy a sextilis, és a többi hónapot is sorban egymás után egészen decemberig a számokról nevezték el.³⁵⁶ Egyébként a januárt és a februárt, bár később toldották hozzá az évhez, de a nevüket már Latiumból vették át: a január Ianusról kapta nevét, akinek kijelölték, a február a *februm*-ról (az engesztelő ünnepről).³⁵⁷ 14. A *februum* alatt értjük mindazt, ami engesztel és tisztít, a *februamentum* a tisztító áldozat és ugyanígy ennek megfelelően a *februare* azt jelenti, hogy megtisztítani és tisztává tenni. A *februum* azonban nem jelenti ennek az engesztelésnek és tisztításnak mindenféle formáját, mert az egyes kultuszoknál más és másképpen végeznek tisztító áldozatot, azaz másként tisztulnak meg.³⁵⁸ 15. Ebben a hónapban (t. i. a februárban) a Lupercalia ünnepen megtisztítják Rómát: forró sót hordanak körbe, amit *februum*-nak neveznek, s emiatt nevezik a *Lupercalia* napját másképpen *februatus*-nak és erről az eseményről nevezik a hónapot februárnak. 16. Ebből a tizenkét hónapból csupán kettő nevét változtatták meg. A quintilis-nek ugyanis a július nevet adták C. Caesar ötödik és M. Antonius consulsága idején, a második iulianusi évben.³⁵⁹ A korábbi sextilis-t pedig senatusi határozattal C. Marcus Censorinus és C. Asinius Gallus consulsága idején Augustus tiszteletére augusztusnak

nevezték el, Augustus huszadik uralkodási évében, és ezek a nevek egészen a mi korunkig megmaradtak.³⁶⁰ 17. Később aztán sok princeps megváltoztatta a hónapok elnevezését és saját nevére nevezte el őket, amit később, vagy saját maguk változtattak vissza, vagy haláluk után visszaadták a hónapoknak a régi nevüket.³⁶¹

XXIII. 1. Hátravan még, hogy egy keveset a napokról is beszéljünk, amelyek a hónapokhoz és az évekhez hasonlóan részben természetes, részben pedig polgári napok.³⁶² 2. A természetes nap az az időszak, ami napkeltétől napnyugtáig tart; ennek ellentéte az éjszaka, vagyis a napnyugtától napkeltéig tartó időszak. A polgári számítás szerint azonban azt az időszakot mondják napnak, ami egy teljes égboltfordulattal egyenértékű, ami egy valódi napot és éjszakát foglal magába, mint ahogy például azt mondjuk, hogy valaki csak harminc napot élt.³⁶³ Hátravan még, hogy mit is értünk az éjszaka fogalma alatt. 3. Így tehát a csillagászok és a polgárközösségek négyféleképpen határoznak meg egy napot. A babiloniaiak a napkeltétől ugyanazon csillag következő felkeléséig számítják a napot, Umbriában viszont a legtöbben déltől délig, az athéniak pedig napnyugtától napnyugtáig.³⁶⁴ Egyébként a rómaiak úgy gondolták, hogy egy nap éjféltől éjfélig tart.³⁶⁵ 4. Bizonyítékként figyelembe lehet venni a magistratusok nyilvános áldozatait és a jóslatkéréseket, amelyeket ha éjfél előtt mutattak be, akkor még az elmúlt naphoz jegyezték fel, ha viszont éjfél után, de még napkelte előtt, akkor az azon éjszakát követő naphoz számították. 5. Ugyanezt mutatja az is, hogy azoknak, akik az egyik éjféltől, a másik éjfélig tartó huszonnégy órán belül születnek, ugyanazon a napon van a születésnapjuk.³⁶⁶ 6. Közismert, hogy tizenkét órára osztják a napot és ugyanannyira az éjszakát is. Úgy vélem azonban, hogy Rómában ezt csak a napóra felfedezése után figyelték meg. Nehéz lenne kideríteni, hogy a napórák közül melyik volt a legrégebb.³⁶⁷ Egyesek ugyanis azt mondják, hogy a Quirinus templománál felállított első napóra volt³⁶⁸, mások szerint a capitoliumi, ismét mások szerint pedig az aventinusi Diana szentélyben elhelyezett. 7. Az mindesetre megállja a helyét, hogy a Forumon nem volt napóra azelőtt, amit M'. Valerius Szicíliaból hozott és a rostránál helyezett el egy oszlopon. Mivel ez nem egyezett meg a római órákkal, hiszen Szicília földrajzi helyzetéhez volt beállítva³⁶⁹, ezért L. Philippus Censor egy másik napórát helyezett el mellette.³⁷⁰ Jóval ezután P. Cornelius Nasica censor egy vízórát készíttetett, és ezt az órát is, azon szokás miatt, hogy egy óra időtartamát a Nap alapján számolják, napórának kezdték nevezni.³⁷¹ 8. Az, hogy az órák neve, nem kevesebb mint harminc évig ismeretlen volt Rómában, hihető dolog, ugyanis a XII táblás törvényekben

sohasem találod megnevezve az órákat, mint például több későbbi törvényben, csak annyi szerepel, hogy "*ante meridiem*" (délelőtt), nyilvánvalóan azért, mert a nap részeit akkoriban a dél vágta ketté.³⁷² 9. Mások a napot és az éjszakát is hasonlóképpen négy részre osztották. Ugyanezt tanúsítja az a katonai szokás, hogy első, második, harmadik és negyedik őrsváltásról beszélnek.³⁷³

XXIV. 1. Az éjszakának és a napoknak még számos időegysége van, melyeket mind a maguk jellegzetessége után neveztek el és különféle nevekkkel különböztetik meg őket; ezen időegységek lépten-nyomon megtalálhatók a régi költőknél.³⁷⁴ Mindezeket most időrendben előadom. Az éjféllal (*media nox*)³⁷⁵ kezdem, mely időpont a római nap kezdete és legvége is egyben. Az ezt követő időt éjféli utáni időszaknak nevezik (*de media nocte*).³⁷⁶ 2. Ezt követi a *gallicinum* (kakasszó)³⁷⁷, amikor a kakasok kukorékolni kezdenek, majd a *conticium*³⁷⁸, amikor elhallgatnak. Aztán az *ante lucem* (fény előtt)³⁷⁹, és a *diluculum* (virradat)³⁸⁰, amikor a Nap még nem kelt fel, de már dereng valami fény. 3. Ami mindjárt a *diluculum* után következik azt *mane*-nak (kora reggel)³⁸¹ nevezik, amikor a napkelte után feltűnik a fény. Ezután az *ad meridiem* (délelőtt)³⁸², aztán a *meridies* (dél)³⁸³, ami a nap közepének a neve, ezután pedig a *de meridie* (délután), és ezután a *suprema* (késői órák).³⁸⁴ Sokan úgy vélik, hogy a *suprema* a naplemente utáni időszak neve, mivel a tizenkéttáblás törvényekben azt írják: "*A napnyugta az utolsó napszak legyen (solis occasus suprema tempestas esto)*".³⁸⁵ Később azonban M. Plaetorius néptribunus néphatározatot hozatott, amelyben ezt írták: "*A most hivatalban lévő és a jövőben hivatalba lépő praetor urbanus is két lictorral járjanak és supremáig, azaz napnyugtáig kell igazságot szolgáltatniuk a polgároknak.*"³⁸⁶ 4. A *suprema* után a *vespera* (*este*)³⁸⁷ következik, még azon csillag feljövetele előtt, melyet Plautus *vesperugó*-nak, Ennius *vesper*-nek, Vergilius *heszperón*-nak nevez.³⁸⁸ 5. Ezután a *crepusculum* (szürkület)³⁸⁹ következik, amit talán azért neveznek így, mert a bizonytalan dolgokat *creperá*-nak (bizonytalan kimenetelű) mondják és bizonytalan, hogy ez az időszak a nappalhoz, vagy az éjszakához tartozik. 6. Ezután jön az az időszak, amit mi *luminibus accensis*-nek (a fények feljövetelének)³⁹⁰ nevezünk, a régiek pedig *prima face*-nek (első fáklyának)³⁹¹ mondtak. Ezután a *concupium* (lefekvés ideje)³⁹², amikor aludni megyünk, majd az *intempesta*, vagyis a késő éjszaka³⁹³, ami semmiféle tevékenységre nem alkalmas. Aztán az *ad mediam noctem*-ről (éjfélig terjedő időszak) beszélünk, majd ismét *media nox*-ról (éjfélről).

Személynévmutató

A

Aemilius Lepidus, M.: Római consul Kr. e. 158-ban (a.U.c. 595, Calpurnius Piso szerint a.U.c. 600); Piso szerint Lepidus consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 13.

Aemilius Lepidus, M.: Római consul Kr. e. 126-ban (a.U.c. 628); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Aemilius Lepidus, M.: Római politikus, hadvezér, a második triumviratus tagja Kr. e. 43-tól. Kr. e. 45-ben Iulius Caesarral közösen viselt consulsága idején hajtotta végre Caesar a római naptár reformját; XX. 8.

Agrippa ld. *Vipsanius*

Alexander, Alexandrosz ld. *Nagy Sándor*

Alkmaión (lat. Alcmaeon): Krotóni görög természetfilozófus (Kr. e. VI. század). Közel állt Püthagorasz iskolájához, többféle tudománnyal foglalkozott: kozmológiával, asztronómiával, ismeretelmélettel, orvostudománnyal (ezen belül különösképpen a nemzéssel és embriológiával). Nevéhez fűződik annak felfedezése, hogy a magasabb életfunkciókat (érzékelés és gondolkodás) az agy irányítja; V. 3-5; VI. 4; VIII. 7, 11; IX. 1; X. 1.

Anaxagorasz (lat. Anaxagoras): Klazomenaiból származó preszókratikus filozófus (Kr. e. 500 k. -428). Periklész tanítómestere és barátja. Műveiből csupán töredékeket ismerünk Szimplikiosz közvetítésével; V. 3; V. 4; VI. 1-2; VI. 3; VI. 6; VI. 8; VIII. 6, 11; IX. 5, 12, 13; X. 6, 13.

Anaximandrosz (lat. Anaximander): Milétozi filozófus (Kr. e. 610 k. -540 k.), a hagyomány szerint nevéhez fűződik az első nem verses filozófiai mű megírása. Tanítása szerint a világ az *apeiron*-ból (határtalan) épül fel; IV. 7; V. 16.

Annus Flavius Libo, M.: Római politikus, consulsága idején Kr.u. 204-ben (a.U.c. 957) Septimius Severus és Caracalla császárok *ludi saeculares*-t rendeztek; XVII. 11.

Antias ld. *Valerius Antias*

Antoninus Pius, M.: Római császár (Kr. u. 139-161); XXI. 10.

Antonius, M.: Római államférfi, hadvezér. Julius Caesar híve, Kr. e. 43-tól a második triumviratus tagja, consulsága alatt nevezték el quintilis hónapot júliusnak; XXII. 16.

Aphrodisziosz (lat. Aphrodisius): Ismeretlen filozófus, Sallmann szerint elképzelhető, hogy Censorinus az aphrodisziaszi Adrasztoszra gondolt, aki a Kr. e. II. században élő peripatetikus filozófus volt (Sallmann 1988, 130); XIX. 2.

Aphrodité (lat. Venus): A szépség és a szerelem istennője a görög mitológiában, róla nevezték el április hónapot; XXII. 9; XXII. 11.

Apollón (lat. Apollon): A görög mitológia egyik legsokoldalúbb istene: fény-, illetve napisten, jósiszten, a művészetek (főként a zene és a dal istene), földművelés és állattartás istene, illetve orvosisten (különböző funkcióihoz ld. Hegyi 1988); XII. 2; XIV. 13; *Apollón Genitor:* A nemzés istene; II. 3.

Aretész (lat. Aretes): Dürrakhioni csillagász, életéről nem tudunk semmi közelebbit; XVIII. 11; XXI. 3.

Arganthóniosz (lat. Arganthohios): A legendás Tartésszosz hosszú évet megélt mitikus királya; XVII. 3.

Arisztarkhosz (lat. Aristarchus): Szamoszi csillagász (Kr. e. 320 k. -250 k.), az ókori heliocentrikus világkép megalkotója. Arkhimédésznél fennmaradt elképzelése szerint míg a Nap és a bolygócsillagok egy helyben állnak, addig a Föld körpályán kering a Nap körül; XVIII. 11; XIX. 2;

Arisztotelész (lat. Aristoteles): Sztageirai filozófus, Platón tanítványa, Nagy Sándor makedón király nevelője (Kr. e. 384-322). Az ókor egyik legsokoldalúbb gondolkodója, egyaránt foglalkozott filozófiával, természet- és társadalomtudományokkal, nevéhez fűződik egy sor tudományág megalapozása. Athénban megalapította az antikvitás egyik legnagyobb hatású filozófiai iskoláját, a peripatetikus iskolát; IV. 3; VI. 1-2; VII. 5; VII. 6; VII. 7; XIV. 16; XVIII. 11;

Arisztoksenosz (lat. Aristoxenus): A dél-italiai Taraszból (lat. Tarentum) származó filozófus és zenetudós (Kr. e. 350-es évek - 300 k.), előbb püthagoreus mesterek, majd Arisztotelész tanítványa. Számos zenelméleti munka fűződik nevéhez, melyeket csak közvetve ismerjük; V. 2; X. 7; XII. 1.

Arkhütasz (lat. Archytas): A dél-italiai Taraszból származó püthagoreus filozófus és matematikus (Kr. e. 400 k. -365 k.), Platón kortársa és jó barátja. A harmónia szabályaival, valamint matematikával foglalkozott, tanítása szerint a szám minden létező lényege; IV. 3.

Arminosz (lat. Arminus): Kitalált egyiptomi uralkodó; XIX. 4.

Asinius Gallus, C.: Római consul Kr. e. 8-ban (a.U.c. 745), consulsága alatt nevezték el Sextilis hónapot Augustusnak; XXII. 16.

Aszklépiadész (lat. Asclepiades): A bithüniai Prusziászból származó, Rómában praktizáló görög orvos (Kr. e. I. sz.) Epikurosz atomelméletére épülő tanítása szerint a betegség a szervezetet alkotó atomok rendjét (a harmóniát) megzavaró jelenség, amelyet

ezért hasonló módon fizioterápiával kell gyógyítani (fürdők, bor, stb.) Nevéhez fűződik a szolidáris kórtan megalapozása; XII. 4.

Augustus Caesar: A principatus megalapítója, Róma első császára (Kr. e. 27-Kr. u. 14), Kr. e. 17-ben *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 9; XVII. 11; XXI. 8; XXII. 16.

Aulus Gellius, Cn.: Római író (Kr. u. 130 k. -165 k.), *Noctes Atticae* (*Attikai éjszakák*) c. művében oktató-szórakoztató gyűjteményt állított össze kora tudományos ismereteiből; XVII. 11;

Aurelius Orestes, L.: Római consul Kr. e. 126-ban (a.U.c. 628); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Aurelius Antoninus, M. ld. *Caracalla*

B

Bérosszosz (lat. Berossos): Káldeus pap (Kr. e. III. sz. eleje), aki I. Antiokhosz makedón király számára írt egy művet Babilon történetéről (*Babülóniaka*), melynek szerkezete a következő volt: I. könyv a kezdetektől a vízözönig, II. könyv Nabonassarosz uralkodásáig, Kr. e. 747-ig, III. könyv Nagy Sándor haláláig. Később Kósz szigetén telepedett le, ahol a káldeus és a görög tudást egyesítve asztrológiával foglalkozott; XVII. 3.

Bruttius Praesens, C.: Római consul Kr. u. 139-ben (a.U.c. 891) Antoninus Pius császárral közösen. Hivatali évükben Szóthisz-felkelés volt Egyiptomban; XXI. 10.

C

Caerellius, Quintus: A mű címzettje, Censorinus pártfogója. személyével kapcsolatban ld. a bevezetőt; I. 1; XV. 1.

Calpurnius Piso Frugi Censorius, L.: Római politikus (Kr. e. II. sz), Kr. e. 133-ban consuli tisztséget töltött be. *Annales* c. műve hét könyvből állt, amely Róma alapításától Kr. e. 146-ig ismertette a római történelem eseményeit; XVII. 11; XVII. 13;

Caracalla Caesar: Római császár (Kr. u. 197-211 Septimius Severus társcsászára, 211-ben fivérével, Getával közösen uralkodik, majd fivére meggyilkolását követően egyeduralgoló Kr. u. 211-217), Kr.u. 204-ben (a.U.c. 957) atyjával, Septimius Severussal közösen *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11.

Cassius Hemina, C.: Római annalista történetíró (Kr. e. II. sz.), művében Aeneas partraszállásától saját koráig írta meg Italia történetét, melynek súlypontja a pun háborúk voltak; XVII. 11.

Cilo ld. *Fabius Cilo, L.*

Claudius Pulcher, P.: Római consul Kr. e. 249-ben (a.U.c. 505); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Claudius Caesar, Tib.: Római császár (Kr. u. 41-54), Kr. u. 47-ben (a.U.c. 800) *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11.

Cornelius Dolabella, Ser.: Római consul Domitianus császárral közösen Kr. u. 86-ban. Consulságuk alatt Domitianus a szeptembert Germanicusnak, az októbert pedig Domitianusnak nevezi el; XVIII. 15.

Cornelius Lentulus, P.: Római consul Kr. e. 236-ban (a.U.c. 518); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Cornelius Lentulus, Cn.: Római consul Kr. e. 146-ban (a.U.c. 608); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Cornelius Nasica, P.: Római politikus, Kr. e. 159-ben censorsága idején felállította Róma első vízóráját; XXIII.7.

D

Démokritosz (lat. Democritus): Abdérai filozófus (Kr. e. 460 k. -370 k.), Leukipposz tanítványa. Nevéhez fűződik az antik atomelmélet kidolgozása, mely szerint a világ oszthatatlan elemi részecskékből (*atomosz*) áll; IV. 9; V. 3; VI. 1; VI. 5; XV. 3; XVIII. 8.

Deukalión (lat. Deucalion): A görög mitológia szerint Prométheusz fia, a görögök ősatya, aki feleségével Pürrhával egyedül maradt életben a vízözön után. Ezt követően a hátuk mögé köveket hajigáltak, melyekből férfiak és nők lettek, a vízözön utáni emberi faj képviselői; IV. 6.

Diana: Artemisz római megfelelője, a nők és a termékenység istennője, aki a szülést oltalmazta; XXIII. 6.

Dikaiarkhosz (lat. Dicaearchus): Arisztotelész-tanítvány (Kr. e. IV. sz. második fele). Megírta Püthagorasz életrajzát, Hellasz története c. művében pedig a görög kultúra történetét ismertette; IV. 3;

Diogenész (lat. Diogenes): 1. A phrügiai, vagy kréai Apollóniából származó filozófus (Kr. e. V. sz. első fele), Anaximenész tanítványa. Tanítása szerint a levegő az őanyag, melynek sűrűsödéséből a világ felépül, ritkulásakor pedig elpusztul; VI. 1, 3; IX. 2; XV. 2.

2. Szinópei származású filozófus (Kr. e. 412 k. - 323), a künikosz (magyarosan cinikus)

filozófia legjelentősebb alakja; XV. 2.

3. A Tigris folyó menti Szeleukeiból származó filozófus (Kr. e. 240 k. - 152 k.), Khrüszipposz tanítványa, Zénón utóda a sztoikus iskola élén; V. 4.

Dioklész (lat. Diocles): Az eubioiai Karüosztoszból származó orvos (Kr. e. IV. sz.), aki Athénban praktizált. Orvostudományában egyesített Hippokratész, Empedoklész és a nyugati görög orvosok tanításait; VII. 6.

Dión (lat. Dion): Neapoliszi matematikus, életéről és tanításáról nem sokat tudunk Censorinus és Augustinus (civ. Dei XXI. 8) említésén kívül; XVIII. 11.

Dionüsziosz (lat. Dionysius): ld. *Liber*

Dioszkoridész (lat. Dioscorides): Csillagász, nagy biztonsággal nem azonos Dioszkuridész Pedaniossal, a Kr. e. I. században Rómában praktizáló görög orvossal; XVII. 14.

Dis pater, vagy Dispater (helyesen Dives Pater = a gazdag atya): Alvilági isten, a görög Plutón megfelelője, akit Kr. e. 249-től, az első *ludi saeculares* megrendezésétől tiszteltek Rómában; XVII. 8.

Domitianus Caesar: Római császár (Kr. u. 81-96); Kr. u. 88-ban (a.U.c. 841) *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11; XVIII. 15.

Dorülaosz (lat. Dorylaos): Valószínűleg püthagoreus zenész, csillagász; XIII. 5.

Dosztheosz (lat. Dositheus): Alexandriai csillagász (Kr. e. III. sz. második fele), ő kapcsolja össze az alexandriai csillagászokat Arkhimédésszel, aki számos művét neki ajánlotta; XVIII. 5.

E

Empedoklész (Empedocles): Akragaszi filozófus (Kr. e. 495 k. -435 k.), az akragaszi türannisz bukását követően ő szervezte meg a demokráciát, majd végigvándorolta Szicíliát és a görög anyaország egy részét. A filozófia mellett foglalkozott orvoslással, biológiával, kozmológiával matematikával és csillagászattal. Két fő műve a *Peri phüszeósz (A természetről)* és a *Katharmosz (Tisztulás)*. Nevéhez fűződik a négy őselem (föld, víz, levegő, tűz) gondolata, melyek szerinte örök, megváltoztathatatlan létezők, s ezekből épül fel a minket körülvevő világmindenség. Az elemekből különféle élőlények jönnek létre, melyek közül csak azok maradnak meg, amelyek célszerűek; IV. 7; IV. 8; V. 4; VI. 6; VI. 10; VII. 5;

Ennius, Q.: A calabriai Rudiae-ből származó római költő (Kr. e. 239 k. -169 k.), az idősebb Cato, a Scipio család és Fulvius Nobilior pártfogoltjaként került Rómába, majd

a római vezetőrétegbe. *Annales* c. művében megírta a római nép történetét Aeneastól a maga koráig, Kr. e. 179-ig. Példaképe Homérosz volt, s műve a római hőseposz lett egészen Vergilius Aeneiséig, s igen jelentős hatása volt a formálódó római irodalomra, sőt még az aranykor szerzőire (Vergilius, Ovidius, Livius) is; mi már csak mintegy nyolcszáz töredékes sort ismerünk *Annales*éből; XIX. 2; XXIV. 4.

Ephorosz (lat. *Ephorus*): A kis-ázsiai Küméből származó történetíró (Kr. e. 380-370-es évek - 330 k.), nevéhez fűződik az első görög egyetemes történeti munka megírása: *Hisztoria koinón praxeón* (*A közös tettek története*), amely a dór vándorlástól a Kr. e. 340-es évekig beszélt el a Mediterráneum történetét; XVII. 3;

Epigenész (lat. *Epigenes*): Büzantioni asztrológus (Kr. e. II. sz.), aki egyeztette a görög és a káldeus asztrológiát. Censorinuson kívül csupán az id. Pliniusnál szerepel (NH VII. 160, VII. 193, stb.), egy-két utaláson kívül műveiből semmit sem ismerünk; VII. 5; VII. 6; XVII. 3

Epikharmosz (lat. *Epicharmus*): Kószról származó szürakuszai költő (Kr. e. 550 k. - 460 k.), isten és hősmondák paródiáit írta meg (pl. Homérosz-paródia); VII. 6.

Epikurosz (lat. *Epicurus*): Szamosz szigetéről származó, Athénban működő filozófus (Kr. e. 342/1-271/0), a róla elnevezett epikureus filozófia iskola alapítója. Igen nagy hatással volt rá leukipposzi-démokritoszi atomelmélet. Ránk maradt főbb művei: *Küriai doxai* (*Alapelvek*), *Peri phüszzeósz* (*A természetről*), valamint három tanlevele. Tanítása Rómában elsősorban Horatiusra és Lucretiusra volt igen nagy hatással; IV. 9; V. 4; VI. 2; XII. 3.

Eratoszthenész (lat. *Eratosthenes*): Kürénéi földrajztudós (Kr. e. 282-202), az Kallimakhosz tanítványa, az alexandriai könyvtár igazgatója Kr. e. 246-tól. Számos tudományterülettel foglalkozott (filológia, grammatika, kronológia, matematika, stb.), a legjelentősebbet azonban a geográfia területén alkotta, nevéhez fűződik a Föld egyenlítőjének megmérése (vö. 262. lábjegyzet), valamint kora földrajzi ismereteinek világtérképen történő ábrázolása; XIII. 2; XV. 2; XXI. 3.

Erekhtheusz (lat. *Erechtheus*): A görög mitológia szerint Athén hatodik királya, aki a "földből sarjadt", királyként ő vezette be Athénban Pallas Athéné kultuszát; IV. 12.

Eudoxosz (lat. *Eudoxus*): Knidoszi csillagász, matematikus és orvos (Kr. e. 408 k. - 355 k.), Arkhüasz, majd Platón tanítványa. Foglalkozott az irracionális számokkal, valamint a geometriai idomok területének és térfogatának kiszámításával. A csillagászatban az égitestek mozgásával foglalkozott, egy modellt is készített, amellyel a különféle égitestek körmozgását szemléltette; XVIII. 5.

Euénór, vagy Euénosz (lat. Euenor): Athéni orvos, Censorinus közlésén kívül teljesen ismeretlen; VII. 5.

Eukleidész (lat. Euclides): Megarai filozófus (Kr. e. 450 k. - 380 k.), Szókratész-tanítványa, a megarai filozófiai iskola alapítója; III. 3

Eurüphón (lat. Euryphon): Knidoszi orvos, Hippokratész kortársa (Kr. e. V. sz.), a korábbi elképzelés szerint a knidoszi orvosi iskola alapítója, amely minden betegséget a szervezet anyagcsere-zavaraira vezetett vissza. Ezt a nézetet a mai orvostörténet már nem fogadja el; VII. 5.

F

Fabius Cilo, L.: Római politikus, consulsága idején Kr.u. 204-ben (a.U.c. 957) Septimius Severus és Caracalla császárok *ludi saeculares*-t rendeztek; XVII. 11.

Fenestella: Római antikvárius-történetíró (Kr. e. I. sz. vége - Kr. u. I. század eleje), *Annales c.* művében Róma történetét írta meg a kezdetektől Kr. e. 57-ig, melyben fontos szerepet játszott az ősi városok alapításának bemutatása; XX. 2.

Flavius Vespasianus Caesar, T. ld. Vespasianus Caesar

Fulvius Nobilior, M.: Római hadvezér, politikus (Kr. e. II. sz. eleje), Ennius egyik pártfogója. Nevéhez fűződik a *fasti* lejegyzése, melyet a Múzsák szentélyében helyezett el. Varro és Macrobius is a római naptár és kronológia egyik legjelentősebb forrásának nevezi; XX. 2; XX. 4.

Fulvius Pius, C.: Római consul Kr. u. 238-ban (a.U.c. 991) a *De die natali* írásakor; XXI. 6; XXII. 9.

Furnius, C.: Római consul Kr. e. 17-ben (a.U.c. 737); consulsága idején tartották Augustus *ludi saeculares*-ét; XVII. 11.

G

Gellius ld. Aulus Gellius, Cn.

Gorgiasz (lat. Gorgias): Leontinoi filozófus, a szofisták egyik legjelentősebb képviselője (Kr. e. 483 k. - 375 k.). A peloponnészoszi háborúban városa athéni követe volt, ahol szónoklatot tanított az athéni vezetőréteg fiainak. Filozófiája miatt éles ellentétbe került a kor legjelentősebb filozófusával Szókratésszel; XV. 3.

Gracchanus ld. Iunius Gracchanus

Granius Flaccus: Római régiségbúvár, grammatikus (Kr. e. I. század második fele). Iulius Caesarhoz írt *De indigitamentis (A fohászokokról)* c. művéből csak kisebb

töredékek maradtak ránk; III. 2.

H

Harpalosz (lat. *Harpalus*): Görög csillagász (Kr. e. V. század), Censorinus említésén kívül teljesen ismeretlen; XVIII. 5; XIX. 2.

Hemina ld. *Cassius Hemina*

Hérakleitosz (lat. *Heraclitus*): Epheszoszi filozófus (Kr. e. 550 k. - 475 k.), ősi papi családból származott. A természetet vizsgálva megállapította, hogy a bennünket körülvevő világ legjellemzőbb vonása az állandó mozgás és változás ("*panta rhei*" tétel). Véleménye szerint a folyamatos mozgást megtestesítő tűz volt az ősanyag, amiből a világ létrejött. Nevéhez fűződik a dialektika megalapozása is; XVII. 2; XVIII. 11;

Hérodikosz (lat. *Herodicus*): 1. Szeleukeiai grammatikus (Kr. e. II. század). 2. Szélümbriai orvos és filozófus (Kr. e. V. század); XVII. 2.

Hérodotosz (lat. *Herodotus*): Halikarnasszoszi történetíró, "*a történetírás atyja*", a görög-perzsa háború c. mű szerzője; XVII. 3.

Hérophilosz (lat. *Herophilus*): Khalkédóni orvos (Kr. e. III. sz. eleje), aki Alexandriában elsőként végzett anatómiai tanulmányokat: az aggyal, a szemmel, az idegekkel, a zsigerekkel és a véredényekkel foglalkozott. Ezen legutóbbinál kapcsolatot vélt felfedezni a pulzus és a zenei ritmus között; XII. 4.

Hipparkhosz (lat. *Hipparchus*): Nikaiai csillagász (Kr. e. 190 k. - 125), az antik csillagászat legjelentősebb alakja, az elméleti jellegű csillagászzal szemben a megfigyelésekre helyezte a hangsúlyt. Kiszámította - bár pontatlanul - a Föld és a Hold, valamint a Föld és a Nap távolságát. A babiloni csillagászat eredményeit is felhasználva csillagkatalógust készített, amelyből elsőként jött rá a napéjegyenlőség jelenségére; XVIII. 9.

Hippokratész (lat. *Hippocrates*): Kószai orvosdinasztiából származó orvos, a tudományos orvoslás megalapítója (Kr. e. 460 k. - 370 k.). Egy teljes orvosi gyűjtemény maradt ránk *Corpus Hippocraticum* néven, melynek azonban csak töredékét írhatta ő maga. Hippokratész a mágia és varázsszerek alkalmazása helyett a betegségek természettudományos magyarázatát kereste, elsősorban a környezeti hatásokat vizsgálta az emberi szervezetre (*Peri aerón, hüdatón kai topón - A levegőről, a vizekről és a helyekről*). Tanítása szerint az emberi szervezet egészségét a négy testnedv (vér, nyál, sárga epe és fekete epe) helyes egyensúlya biztosítja, a betegséget a testnedvek

arányának felborulása okozza, az orvos feladata a testnedvek arányának helyreállítása. Ezen kívül a *Corpus Hippocraticum* tartalmaz még az étrenddel, sebészettel, nőgyógyászattal és szüléssel kapcsolatos írásokat is; VII. 6; XI. 6; XIV. 3; XIV. 4.

Hippón (lat. *Hippon*): Metapontioni, vagy szamoszi származású filozófus, természettudós, aki a Periklész-kori Athénban alkotott Kr. e. V. század második fele). A vizet tekintette a legfontosabb alkotóelemnek, ez játszott központi szerepet nemzés-elméletében is. Tanítása szerint az agyvelő és az ondó kapcsolatban állnak egymással; V. 2; V. 4; VI. 1; VI. 3; VI. 4; VI. 9; VII. 2-3; IX. 2.

Horatius Flaccus, Q.: Venusiából származó római költő (Kr. e. 65-8), az augustusi aranykor irodalmának egyik legjelentősebb alakja, Augustus és Maecenas barátja. Számos irodalmi műfajban alkotott, írt epódoszokat, szatírákat, epistolákat és carmeneket. Ezen legutóbbiak legnevezetesebbike a Kr. e. 17-es *ludi saeculares*-en előadott *Carmen saeculare*; XVII. 9.

Hórosz (lat. *Horus*): Egyiptomi isten, nevének egyiptomi jelentése: a távoli. Plutarkhosz szerint Iszisz és Oszirisz gyermeke, aki bosszút állt a gonosz Széth istenen atyja meggyilkolásáért. Többnyire sólyom alakjában ábrázolták; XIX. 6.

I

Ianus: Eredetileg a kapuk istene Rómában, majd később az időbeli kettőség istene, mint például az évvége és az évkezdés, amely miatt róla nevezték el január hónapot, az év első hónapját is; XXII. 13.

Imperator Caesar divi filius ld. *Augustus Caesar*

Inakhosz (lat. *Inachus*): Ókeanosz és Téthüsz fia, folyóisten, a mitológia szerint Argosz uralkodója volt, tőle származott a polisz királyi dinasztiaja; XXI. 2.

Ison: Kitalált egyiptomi uralkodó; XIX. 4.

Iszokratész (lat. *Isocrates*): Athéni szónok (Kr. e. 436-338), Gorgiasz és Prodikosz szofista filozófusok tanítványa. Démoszthenésszel szemben II. Philipposz makedón királyt támogatta Hellasz egyesítésében és a perzsák elleni hadjárat előkészítésében; XV. 3.

Iulius Caesar, C.: Római államférfi, politikus, Kr. e. 48-44 között Róma dictatora, Kr. e. 45-ben naptárreformot hajtott létre (iulianus-naptár); III. 2; XX. 8; XX. 10-11; XXI. 7; XXII. 8; XXII. 16.

Iulius Caesar, C.: ld. *Augustus*

Iunius Gracchanus: Római antikvárius, a fasti egyik lejegyzője (Kr. e. II. sz.). Varro

igen gyakran idézi, mint abszolút tekintélyt a római hónapok etimológiájának tárgyalásakor; XX. 2; XX. 4; XXII. 9.

Iunius Pullus, L.: Római consul Kr. e. 249-ben (a.U.c. 505); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Iunius Silanus, C.: Római consul Kr. e. 17-ben (a.U.c. 737); consulsága idején tartották Augustus *ludi saeculares*-ét; XVII. 11.

Iuppiter (gör. *Zeusz*): A római vallás főistene, a *capitoliumi Iuppiter* XVIII. 4; az *éliszi Iuppiter* (vagyis a görög Zeusz) XVIII. 4.

K

Kadmosz (lat. *Cadmus*): A boiótiai Thébai föníciai származású ösátyja. A mítosz szerint Thébai alapításakor egy sárkány legyőzését követően elvetette a sárkányfogakat, melyekből harcosok sarjadtak, akik összezsaptak egymással és csak néhányan maradtak életben (*szpartoi*), ezek lettek a város arisztokráciájának ősei; IV. 12.

Káldeusok: Arameus-arámi eredetű nép, amely híres volt csillagászatáról és asztrológiájáról (vö. 222. lábjegyzet); VII. 6; IX. 1; XI. 8.

Kallipposz (lat. *Callippus*): Küzikoszi csillagász (Kr. e. IV. sz. második fele), aki Athénban csatkozott Arisztotelész iskolájához. Tökéletesítette Eudoxosz világmodelljét; XVIII. 8; XIX. 2.

Karneadész (lat. *Carneades*): Kürénéi származású athéni filozófus, az ún. új, vagy harmadik Akadémia alapítója, az antik szkepticizmus legjelentősebb képviselője; XV. 3.

Kasszandrosz (lat. *Cassandra*): Valószínűleg szalamiszi származású athéni csillagász; XVIII. 11.

Kleanthész (*Cleanthes*): Asszoszi származású filozófus (Kr. e. 331 k. - 232 k.), Zénón tanítványa. Jelentős hatása volt a sztoikus filozófiára ideológiai feltöltésére, tanítása szerint az istenség a világ lelke. Töredékek maradtak ránk *Zeusz himnusz*-ából; XV. 3.

Kleosztratosz (lat. *Cleostratus*): Tenedoszi csillagász (valószínűleg Kr. e. VI. sz.), Censorinus említésén kívül életéről semmit sem tudunk; XVIII. 5.

L

Liber (gör. *Dionüszosz*): A görög-római mitológiában a termékenység, valamint a bor és a mámor istene; XVIII. 2.

Libo ld. *Annius Flavius Libo, M.*

Licinius Macer, Calvus C.: Római politikus a Kr. e. I. század első felében. A fasti egyik lejegyzője, az annalista történetírók második nemzedékéhez tartozott; XX. 2.

Licinius Varus, C.: Római consul Kr. e. 236-ban (a.U.c. 518); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Linosz (lat. Linus): Mitológiai személy, költő. Történetének argoszi változat szerint Apollón és az argoszi Pszamathe gyermeke, akit miután születése után anyja elhagyott, kutyák faltak fel (Pausz. I. 43. 7-8). A közép-hellaszi történet szerint Amphimarosz és Urania gyermeke, aki azt híresztelte magáról, hogy olyan kiváló énekes, mint Apollón, s ezért az isten megölte (Pausz. IX. 29. 6). Egy harmadik változat szerint Héraklész zenetanára, akit Héraklész halála sújtott egy kitharával (Apollód. II. 63). Bizonytalan, hogy a Censorinus által említett Linosz azonos lenne a fenti személlyel; XVIII. 11.

Livius, T.: Pataviumi származású római történetíró Kr. e. 59 - Kr. u. 17), az augustusi aranykor legnagyobb történetírója. 142 könyvben megírta a római nép történetét a Város alapításától, melyben annalisztikus módszerrel dolgozta fel Róma és a Római Birodalom történetét a kezdetektől Augustus koráig; XVII. 9-11.

Lucilius, C.: A campaniai Suessa Auruncából származó római költő (Kr. e. 180 k. - Kr. e. 103 k). Szatíráival új irodalmi műfajt honosított meg Rómában: kigúnyolta, olykor hevesen támadta a megromlott római erkölcsöket, a politikai élet és a társadalom visszáságait. Huszonkilenc könyvéből csak töredékek maradtak ránk. III. 3.

Lucretius Carus, T.: Római költő és filozófus (Kr. e. 96-55), a leukipposzi-démokritoszi atomelmélet legjelentősebb római képviselője, az epikureista filozófiai iskola tagja. Tankölteménye a *De rerum natura (A természetről)*, az epikureista (és közvetve a demokritoszi) filozófia legteljesebb és legátfogóbb gyűjteménye; IV. 7.

Lucretius, Sp.: A hagyomány szerint Róma egyik első consula a Tarquiniusok elűzése után, Kr. e. 509-ben (a.U.c. 245); XVII. 10.

M

Maccius Plautus, T.: Az umbriai Sarsinából származó római komédiaszerző (Kr. e. 250 k. - 184), a latin fabula palliatát az attikai újkomédiával átdolgozva megteremtette a római színjátszást. Körülbelül 130 darabot írt, melyből 21 maradt ránk egészben, vagy töredékesen. Művei az archaikus latin nyelv és római társadalom legfontosabb forrásai; XXIV. 4.

Macer ld. *Licinius Macer*

Maia: A görög-római mitológiában Hermész (lat. Mercurius) anyja, egy hagyomány

szerint róla nevezték el május hónapot; XXII. 12.

Manilius, M'.: Római consul Kr. e. 149-ben (a.U.c. 605); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Manlius Imperiosus Torquatus, T.: Római consul Kr. e. 344-ben (a.U.c. 410); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Marcus Censorinus, L.: Római consul Kr. e. 149-ben (a.U.c. 605), consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Marcus Censorinus, C.: Római consul Kr. e. 8-ban (a.U.c. 745), consulsága alatt nevezték el Sextilis hónapot Augustusnak; XXII. 16.

Marcus Rutilus, C.: Római consul Kr. e. 344-ben (a.U.c. 410); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Mars (gör. Arész): Római hadisten, a római mitológia szerint Romulus és Remus atyja, egy hagyomány szerint róla nevezték el március hónapot; XXII. 9.

Meneztratosz (lat. Menestratus): Görög csillagász, Censorinus említésén kívül ismeretlen; XVIII. 5.

Mercurius (gör. Hermész): Az istenek hírnöke, hónapja május; XXII. 12.

Metón (lat. Meton): Athéni csillagász a Kr. e. V. században. Megállapította, hogy a napév 365 1/4 nap, a holdév pedig 354 nap, majd ezek alapján egy 19 éves nagy évet hozott létre; XVIII. 8; XIX. 2.

Minerva (gör. Pallasz Athéné): A tudományok, mesterségek, művészetek istennője Rómában; I. 7;

Minucius Rufus, L.: Római politikus, consul. Kr. u. 88-ban (a.U.c. 841) Domitianus császárral közösen *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11.

Moirák (lat. Moerae): A görög mitológiában a végzet istennői; VIII. 5.

Mummius Achaicus, L.: Római consul Kr. e. 146-ban (a.U.c. 608), legyőzte az akháj szövetséget, majd lerombolta Korinthoszt. Consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 11.

Munatius Plancus, L.: Római szenátor, javaslatára nevezték el sextilis hónapot Augustusnak Kr. e. 8-ban; XXI. 8.

Múzsák (lat. Musae, gör. Muszai): A művészetek és tudományok istennői: *Erato, Euterpé, Kalliópé, Kleió, Melpomené, Polüümnia, Terpszikhóré, Thaleia és Urania*; XII. 2; XIV. 13.

N

Nabonaszarosz (Nabú-nászir): Babiloni uralkodó (Kr. e. 747-732), trónralépésétől számították az antik csillagászok a Nabú-nászir-érát; XXI. 9.

Nagy Sándor (lat. Alexander Magnus gör. Alexandrosz Megasz): Makedón király (Kr. e. 336-323), halálától számítják az ún. Philipposz-érát; XXI. 9.

Nautilész (lat. Nauteles): Görög csillagász, Censorinus említésén kívül ismeretlen; XVIII. 5.

Nobilior ld. *Fulvius Nobilior, M.*

Numa Pompilius: A római történetíró hagyomány szerint Róma második királya, naptárreformot hajtott végre, a tíz holdhónapból álló évet, január és február hónapok bevezetésével, tizenkét hónapossá alakította át; XX. 4.

O

Ocellus Lucanus: Püthagoreus filozófus; IV. 3;

Ógügiosz (lat. Ogygius): Mitikus személy, Varro szerint ő alapította a boiótiai Thébait (Varro *re rust.* III. 1. 2), mások szerint Lükia, az egyiptomi Théba, avagy a titánok királyok volt. Uralkodása alatt történt az első vízözön (Vö. *Szkholion Platón Timaiosához* p. 22a); XXI. 2.

Oinopidész (lat. Oenopides): Khioszi csillagász, földmérő, filozófus a Kr. e. V. század második felében. Egyiptomban tanult és közel állt a püthagoreusokhoz; XIX. 2.

Orpheusz (lat. Orpheus): Mitikus thrák énekes, Kalliopé múzsa és Oiagrosz gyermeke, aki zenéjével egyaránt elbűvölte az embereket és az állatokat. Nevéhez fűződik a Dionüszosz-kultusz bevezetése. Eurüdiké volt a felesége, akit halála után vissza akart hozni az Alvilágból, de kudarcot vallott. Nevéhez kapcsolják a Kr. e. VI. században kezdődő orphikát, melyet a hagyomány az ő személyes tanításának tartott; XVIII. 11.

P

Parmenidész (lat. Parmenides): Eleai filozófus (Kr. e. 540 k. - 480 k.), Xenophanész tanítványa, az eleaták legjelentősebb képviselője. Hexameterekben írt tankölteményéből csupán néhány töredék maradt ránk, filozófiájának központi kérdése az igazság és a létező problémája; IV. 8; V. 2; V. 4; VI. 5; VI. 8.

Persius Flaccus, A.: Az etruszk Volaterraeből származó római költő (Kr. u. 34 - 62). Erős hatással volt rá a sztoikus filozófia, Lucilius és Horatius mintájára satírákat írt; II. 1.

Philipposz II.: Makedón uralkodó (Kr. e. 382-336), Nagy Sándor atyja, egyesítette a

makedón törzseket és legyőzte a görög poliszokat. Róla nevezték el az ún. Philipposz-érát, melyet ennek ellenére fia, Nagy Sándor halálától számítottak; XXI. 9.

Philippus Censor, L.: Római politikus, Kr. e. 164-ben felálított egy napórát Rómában; XXIII. 7.

Philolaosz (lat. Philolaus): Krotóni, vagy taraszi származású püthagoreus filozófus. Tanítása szerint a világot két alapelv uralja: a határozott és a határozatlan. Nevéhez fűződik a püthagoreus kozmológia "központi tüze" és az "ellenföld", valamint a püthagoreus zeneelmélet egy része is ; XVIII. 8; XIX. 2.

Piso ld. *Calpurnius*

Pius ld. *Fulvius Pius, C.*

Plaetorius, M.: Római néptribunus, nevéhez fűződik a lex Plaetoria (Kr. e. 193/2); XXIV. 3.

Platón (lat. Platon): Athéni filozófus, Szókratész tanítványa (Kr. e. 427-375), mesterei tanítását elsősorban az ő írásaiból ismerjük. Kr. e. 387-ben megalapította saját filozófiai iskoláját, az Akadémiát, melyet haláláig vezetett. Dialógusaiban a filozófia szinte minden területét érintette; IV. 3; X. 7; XV. 1; XIV. 12; XV. 1; XV. 2.

Plautus ld. *Maccius*

Poetilius Libo, C.: Római consul Kr. e. 346-ban (a.U.c. 408); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Pontianus ld. *Pontius Proculus Pontianus*

Pontius Proculus Pontianus: Római consul Kr. u. 238-ban (a.U.c. 991), a *De die natali* írásakor; XXI. 6.

Popilius Laenas, C.: Római consul Kr. e. 158-ban (a.U.c. 595, Calpurnius Piso szerint a.U.c. 600); Piso szerint consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 13.

Prométheusz (lat. Prometheus): Titán a görög mitológiában, aki a mítosz szerint agyagból embereket alkotott és ellopta a tüzet az istenektől az emberek számára, így lehetővé tette a kézművességet és a művészeteket; IV. 6.

Proserpina (gör. Perszephoné): Az Alvilág és a termékenység istennője, a rómaiak Kr. e. 249-ben vezették be kultuszát, eredetileg az ő és Dis Pater tiszteletére tartották az első *ludi saeculares*-t; XVII. 8

Pürrha (lat. Pyrrha): Mitológiai alak, Deukalión hitvese (ld. ott); IV. 6.

Püthagorasz (lat. Pythagoras): Szamoszi filozófus (Kr. e. VI. sz.), életéről és tanításairól számos adat áll rendelkezésünkre, de ezeknek nagy része megbízhatatlan forrásanyag. A hagyomány szerint Hellasz mellett tanult Egyiptomban, Babilonban,

majd vándorlásai után a dél-italiai Krotónban letelepedve saját filozófiai iskolát alapított. Ő maga és követői a püthagoreusok is foglalkoztak a filozófia mellett matematikával, zenével és vallással; IV. 3; IX. 3; X. 7; X. 9-10; XI. 1-2; XI. 11; XII. 4; XIII. 1; XIII. 2; XIII. 3; XIII. 5.

Püthagoreusok: Püthagorasz követői; IV. 3; IX. 1; XI. 3.

Q

Quirinus: Római isten, az ősi Jupiter-Mars-Quirinus istenháromság tagja, róla nevezték el Róma egyik dombját a Quirinalist, amelyen Kr. e. 293-ban szentélye is épült; XXIII. 6.

R

Romulus: A római történeti hagyomány szerint Róma alapítója és a város első királya. Ő alkotta meg az ősi római naptárt, amelyet később utóda, Numa Pompilius módosított; XVII. 15; XXII. 11.

S, Sz

Septimius Severus, L.: Római császár (Kr. u. 193-211), a Severus-dinasztia megalapítója; Kr. u. 204-ben (a.U.c. 957) *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11.

Servius Tullius: A római történetíró hagyomány szerint Róma hatodik királya, a ő nevéhez kötik a centuriális alkotmány és a lustrum bevezetését; XVIII. 13-14.

Szókratész (lat. Socrates): Athéni filozófus (Kr. e. V. század vége), Platón mestere; I. 4; III. 3; XII. 1.

Szolón (lat. Solon): Athéni államférfi, politikus a Kr. e. VI. század első felében. Timokratikus reformjaival átalakította Athén politikai és társadalmi rendjét: az előkelő származás helyett a vagyon vált a politikai hatalomba való bejutás és a társadalmi emelkedés alapjává. Az ókori hagyomány a hét görög bölcs közé sorolta; XI. 6; XIV. 4-5; XIV. 7.

Szószibiosz (lat. Sosibius): Spártai származású grammatikus (Kr. e. III. sz. eleje), aki Alexandriában élt és alkotott. Elsősorban Homérosz költeményeivel foglalkozott; XXI. 3.

Sztaszeasz (lat. Staseas): Neapoliszi peripatetikus filozófus a Kr. e. I. században. Censorinus kívül, csupán Cicero említi műveiben, egyébként ismeretlen; XIV. 5; XIV. 10.

Sztoikusok: VI. 2.

Sztraton (lat. *Straton*): A müssiai Lampszacoszból származó tudós (Kr. e. IV. sz. második fele), Arisztotelész tanítványa, mestere tanításait kiegészítette az atomelmélettel; VII. 5.

Suetonius Tranquillus, C.: Római életrajzíró a Kr. u. II. században, *Vita Caesarum* (*A Caesarok élete*) c. művében megírta Julius Caesar és a római császárok életrajzát Augustustól Domitianusig. A római időszámításról írott munkája elveszett, de Censorinus fontos forrása volt; XX. 2.

T

Tages: Az etruszk mitológia szerint kisfiú alakban megjelenő jószistenség, aki az etruszk *lucumók*-nak megtanította a jóslás tudományát (*disciplina Etrusca*); IV. 13.

Tarquinius Priscus: A római történetíró hagyomány szerint Róma ötödik királya, naptárreformot hajtott végre; XX. 4.

Terentius Afer, P.: Karthágói származású római komédiaíró (Kr. e. 190 k. - 159), aki rabszolgaként került Rómába, majd írói tehetsége miatt felszabadították. Plautus mellett a legjelentősebb római komédiaszerző, hat műve maradt ránk; I. 3.

Terentius Varro, M.: A szabin Reatéből származó római régiségbúvár (Kr. e. 70 k. - 15 k.), polihistor. Kr. e. 47-ben Caesar őt bízta meg az első római közkönyvtár felállításával, később igen jelentős szerepe volt Augustus reformjainak kidolgozásában. A legtermékenyebb római szerző volt, két fő műve az *Antiquitates rerum divinarum* (*Isteni dolgokkal foglalkozó régiségek*), illetve az *Antiquitates rerum humanarum* (*Emberi dolgokkal foglalkozó régiségek*), melyekből csupán töredékeket ismerünk. *Imagines* (*Arcképek*) c. munkájában hétszáz görög és római személy életrajzát írta meg, *Saturae Menippeae* (*Menipposzi szatírák*) c. műve elsősorban morális jellegű tanítást közöl. Ezen kívül körülbelül hatszáz irodalmi, filozófiai, jogi, művészeti, grammatikai értekezést írt. *De re rustica* (*A mezőgazdaságról*) és *De lingua Latina* (*A latin nyelvről*) c. munkái teljes egészében ránkmaradt. Varro volt Censorinus legfőbb forrása; II. 2; IX. 1; XIV. 2; XIV. 6; XVII. 6; XVII. 8-11; XVII. 14; XVII. 15; XX. 2; XXI. 1; XXI. 5; XXII. 10-11.

Theanó (lat. *Theano*): Püthagorasz felesége, maga is filozófus volt (Kr. e. VI. sz.); VII. 5.

Theophrasztosz (lat. *Theophrastus*): A leszboszi Ereszoszból származású író, filozófus (Kr. e. 372-288), Arisztotelész tanítványa és közvetlen utóda a peripatetikus iskola élén.

Mesteréhez hasonlóan szinte valamennyi tudománnyal foglalkozott, de csupán *Kharaktéresz (Jellemrajzok)* c. műve maradt ránk teljesen; IV. 3; XII. 1;

Timaios (lat. Timaeus): A szicíliai Tauromenionból származó történetíró (Kr. e. 356 k.- Kr. e. 260 k). A dél-italiai és szicíliai görögök történetéről írt művében, melyből csak töredékek maradtak ránk. Ennek ellenére műve meghatározó jelentőségű, mivel ő használta elsőként az *olümpiasz*-ok szerinti időszámítást, s ezzel megteremtette a történetírás kronológiai alapjait. II, 3; XXI. 3.

Titus Caesar: Vespasianus császár fia, társuralkodó (Kr. u. 69-79), majd egyeduralkodó (Kr. u. 79-81); XVIII. 14.

V

Valerius Antias: Római annalista történetíró (a Kr. e. I. sz.), az annalisták második nemzedékéhez tartozott. 75 könyvben írta meg Róma történetét a kezdetektől Sulla diktatúrájáig, kritikátlansága és saját nemzetsége iránti elfogultsága miatt számos bírálat érte a későbbi történetírók részéről. Művéből csak töredékek maradtak ránk, Livius és Plutarkhosz közvetítésével; XVII. 8; XVII. 10-11.

Valerius Maximus Lactuca, M.: Római consul Kr. e. 456-ban (a.U.c. 299); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Valerius Corvus, M.: Római consul Kr. e. 346-ban (a.U.c. 408); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Valerius Publicola, P.: Róma egyik első consula a királyok elűzését követően Kr. e. 509-ben (a.U.c. 245). Consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10;

Valerius, M.: Római hadvezér, Kr. e. 263-ban felállított Rómában egy, a szicíliai Cataniából elhurcolt napórát; XXIII. 7.

Varro ld. *Terentius Varro*

Venus ld. *Aphrodité*

Vergilius Maro, P.: Mantuai származású római költő (Kr. e. 70 - 19), az augustusi aranykor legnagyobb költője. Igen sok műfajban számos művet alkotott. *Eclogae* c. gyűjteménye tíz pásztorverset tartalmaz. IV. eclogájában meghirdeti az aranykor visszatérését, mely miatt egyesek az augustusi aranykor, a keresztény hagyomány pedig Krisztus születése előhírnökének tekintik Vergiliust. Fő művében az *Aeneis*-ben a homéroszi eposzok mintájára megteremti a római hőseposzt. *Georgica* c. műve mezőgazdasági tanköltemény, melyben az augustusi társadalompolitika jegyében az ősi

római paraszti életformát népszerűsítette; XXIV. 4.

Verginius Tricostus Caelimontanus, Sp.: Római consul Kr. e. 456-ban (a.U.c. 299); consulsága alatt *ludi saeculares*-t tartottak; XVII. 10.

Vespasianus Caesar: Római császár (Kr. u. 69-79), a Flavius-dinasztia alapítója; XVIII. 14.

Vettius: Valszínűleg etruszk származású madárjós Rómában, semmi közelebbit nem tudunk róla; XVII. 15.

Vipsanius Agrippa, M.: Római hadvezér, politikus (Kr. e. 64/3-12), Augustus császár barátja és egyik legfontosabb tanácsadója. Feleségül vette Augustus lányát, Iuliát, majd Augustus kijelölt örököse lett, de Kr. e. 12-ben elhunyt; XVII. 11; XXI. 8.

Vitellius, L.: Római politikus, Kr. u. 47-ben (a.U.c. 800) Claudius császárral közösen *ludi saeculares*-t rendezett; XVII. 11.

Vulcanus (gör. Héphaisztosz): Görög-római tűz-, ill. kovácsisten, egy mítosz szerint tőle származik az emberiség; IV. 12.

X

Xenokratész (lat. Xenokrates): Khalkédóni filozófus (Kr. e. 395-312), Platón-tanítvány, és második utóda az Akadémia élén. Kb. hetven művének ismerjük a címét, magukból a művekből azonban csak töredékek maradtak fent; IV. 3; XV. 2; XV. 3.

Xenophón (lat. Xenophon): Athéni politikus, hadvezér, történetíró, filozófus. Szókratész tanítványa volt, harcolt a peloponnészoszi háborúban, a Kr. e. V-IV. század fordulójának perzsa trónharcaiban és a görög belháborúkban. Élete második felében a spártai befolyás alatt álló Peloponnészoszon élt és alkotott; I. 4.

Z

Zénón (lat. Zenon): A ciprusi Kitionból származó filozófus, az egyik legjelentősebb hellenisztikus filozófiai irányzat, a sztoikus iskola megalapítója. Központi tanítása az *apathia*, vagyis az istenek akaratába való beletörődés volt; IV. 10; XVII. 2.

Helységnévmutató

A

Aegyptum ld. *Egyiptom*

Akhaia (lat. *Achaea*): Észak-peloponnészoszi terület; XIX. 5.

Alexandria: Nagy Sándor alapította város a Nílus deltájában, a Ptolemaida Egyiptom központja; XVII. 14.

Arkadia (lat. *Arcadia*): Peloponnészoszi terület; IV. 11.

Attika (lat. *Attica*): Közép-görögországi terület; IV. 11; IV. 12.

Aventinus: Róma hét halmának egyike; XXIII. 6.

B

Boiótia (lat. *Boiotia*): Közép-görögországi terület; IV. 12.

C

Capitolium: Róma fellegvára; XII. 2; XXIII. 6.

Collinai-kapu (lat. *Porta Collina*): Róma egyik kapuja; XVII. 8.

D

Delphoi (lat. *Delphi*): Közép-hellaszi város, az ókorban itt működött Apollón leghíresebb jósdája, valamint itt rendezték a négy nagy görög versenyjáték egyikét (a püthói játékokat); XVIII. 6.

E

Egyiptom: XIX. 4; XXI. 9; XXI. 10.

Esquilinusi-kapu (lat. *Porta Esquilina*): Róma egyik kapuja; XVII. 8.

Etruria: Az etruszok törzsterülete; IV. 13.

Élisz (lat. *Elis*): Peloponnészoszi terület; XVIII. 4.

F

Forum: Róma piactere; XXIII. 7.

H

Hellasz (lat. *Graecia*): XI. 7; XVIII. 1; XVIII. 5; XVIII. 6; XIX. 5; XXII. 7.

I

Italia (lat. Italia): XX. 11.

K

Kolkhisz (Colchis): Görög város a Fekete-tenger déli partvidékén; IV. 12.

L

Latium: Közép-italiai terület; XXII. 13.

M

Mars-mező (lat. Campus Martius): Róma város falain kívül fekvő mező, a fegyveres népgyűlés (comitia centuriata) színtere, egyben a katonai kiképzés és fegyvergyakorlatok színhelye; XVII. 8.

Q

Quirinus- templom: Quirinus isten temploma Rómában a Quirinalis dombon; XXIII. 6.

R

Róma (lat. Roma): XV. 6; XVI. 7; XVII. 12; XVII. 13; XVII. 15; XVIII. 4; XX. 11; XXI. 6; XXII. 3; XXII. 10; XXII. 12; XXII. 15; XXIII. 6; XXIII. 8.

S, Sz

Szicília (lat. Sicilia): XXIII. 7.

T

Tarquinia: Etruszk város Rómától északra; IV. 13.

Thébai (lat. Thebae): Közép-görögországi város; IV. 12.

Thessalia (lat. Thessalia): Közép-görögországi terület; IV. 11.

Trója (lat. Troia): Kisázsiai város a Hellészpontosznál; a trójai háború a görög mitikus kronológia egyik sarokköve volt; XXI. 2.

U

Umbria: Észak-italiai terület; XXIII. 3.

V

Város ld. Róma

KOMMENTÁR

¹⁷⁶ Hor. *carm.* IV. 8. 1-12.

¹⁷⁷ Terentius *Heautontimorumenosz.* V. 195. (magyarul: Terentius *Az önkínzó.* Ford. Kis Sándor. Budapest, 1895). Az idézet szerint maga a birtoklás nem jelent értéket, csak annak, aki tulajdonát helyesen tudja felhasználni. Ezt a motívumot Censorinus a sztoikusoktól, nagy valószínűséggel Senecától vette át. Vö. Seneca, *Epist.* 82.10-12; ill. Camón 1999, 201-237.

¹⁷⁸ Xenophón *Memorabilia.* I, 6, 10 Az eredeti szöveg: "én ... úgy tartom, hogy semmire sem szorulni: istenhez méltó, a lehető legkevesebbre szorulni: megközelíti az istenit, minthogy pedig az isteni a legtekélyesebb, az istenihez közel állni annyit tesz, mint a tekélyesség közelébe jutni." (Németh György ford.) Szókratész válasza Antiphónnak. Szókratész ezen gondolata később feltűnt a sztoikusoknál, és átvette a keresztény etika is. A római költészetben is megjelent: pl. Horatiusnál és Martialisnál (ld. a következő lábjegyzetben). A fenti Xenophón idézet Censorinus latin fordításában vált közismertté a középkori Európában. (Sallmann 1983b, 238).

¹⁷⁹ Mart. 10, 87; 8, 38; Hor. *carm.* 1, 1, 2. (*ad Maecenam*).

¹⁸⁰ "Sus Minervam", Már Cicero által is használt mondás: Ad. fam. 9.18.4 "quas quaeris; etsi sus Minervam." A motívum a görög mitológiában is megjelenik Athéné (a tudományok, művészetek és mesterségek istennője) és a disznó vetélkedésének ábrázolásánál (vö. Theokritosz V. 23).

¹⁸¹ A haj feláldozásának motívuma Terentius Varrótól (*ling. lat.* VII, 44-45) kerülhetett be Censorinus művébe. A haj feláldozásának szokása a görögöknél is megvolt. Délosz szigetén például a hajadonok és az ifjak mutatnak be haj-áldozatot, ami egy termékenységi kultusz része lehetett: "... A déloszi lányok és ifjak a Déloszon meghalt hüperboreosz szüzek tiszteletére lenyírják a hajukat. A leányok a házasságuk előtt egy levágott és orsóra csavart hajfürtöt tesznek a hüperboreosz sírra, amely Artemisz szentélyének bejáratától balra van, és olajfa virul rajta, a déloszi ifjak pedig egy növényindára tekerik rá egy lenyírt fürtjüket, s azt teszik a sírra." Hér. IV. 34 (Muraközy Gyula ford.); vö. Hegyi Dolores: *A görög Apollón-kultusz.* Budapest, 1998, 40, Hegyi Dolores: *Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe.* Budapest, 2002, 90.

¹⁸² Idézet Persius II. satírájából. A rómaiak a szerencsés napokat fehér, a kevésbé

szerencsés napokat fekete színnel jelölték. Vö. Mart. IX. 53; Pers. *Sat.*, V. 108: "*Jelzed előbb, krétával a jót, majd szénnel a rosszat?*" (Muraközy Gyula ford.); Hor. *Sat.*, II. 3. 246: "*Krétával írod fel, vagy szénnel?*" (Kárpáty Csilla ford.); Hor. *Carm.* I. 36.10: "*Ily szép nap ne legyen krétarovás híján!*" (Kárpáty Csilla ford.); Ovid. *Metam.* XV. 41: "*Régi szokás kavicsot használni, fehér- s feketéket, ez vádlottat itél, azzal fölmentik a bűntől.*" (Devecseri Gábor ford.) Az idősebb Plinius szerint (*NH* VII. 131-132) a thrákok színes kavicsokkal számolták életük napjait. Az egyes színek a napok minőségét jelezték.

¹⁸³ M. Terentius Varro *Atticus. De numeris* c. művéről van szó. Ez a filozófiai tanulmány Varro *Logistorici* c. gyűjteményes munkájának volt a része, amely 76 könyvből állt és a populáris filozófia nézeteit fejtette ki előadások, dialógusok, esszék formájában. A műből csak töredékek maradtak fent (Adamik 1994, 111; Albrecht 2003, 445 és 448).

¹⁸⁴ A tauromenioni Timaiosz történeti munkája szintén elveszett. A fent idézett püthagoreus rituálé többször szerepel Varrónál is, amit Servius grammatikus egy megjegyzéséből tudunk (*Serv. comm. ad Aen.* III. 85).

¹⁸⁵ A Genius eredetileg az emberben lakozó életerőt jelentette (a férfi erő neve a genius, női erő neve Iuno volt), amely segítséget nyújtott világra jöttünknel és születésünk tanúja volt. A Genius ünnepe azon a napon volt, amikor az általa védelmezett személy született. (Latte, 1960, 103-104; Köves-Zulauf 1995, 123-124) A Genius hellyel való összekapcsolása (a közimert «*Genius loci*» mondás) újkeletű, melynek nem volt ókori előzménye (Sallmann 1988, 101).

¹⁸⁶ Az *indigitamenta* olyan gyűjtemény, amely azt tartalmazza, hogy egyes esetekben milyen istenségekhez, milyen szertartásokkal kell fohászzkodni, hogy imádságunk sikeres legyen (Köves-Zulauf 1995, 51; Adamik 2001, 67.)

¹⁸⁷ A Lares ősi, valószínűleg etruszk eredetű földistenek voltak, akik bizonyos helyek védőistenségei voltak, elsősorban a magánházak és az ott élő család védőistenei. A '*Lares familiares*' a családi tűzhelyet védelmezték, közéjük tartoztak *Vesta* (a háztűzhely védelmezője) és a *Penates* (az ősök szellemei). Tágabb értelemben a Lares a városi kerületeket (*compita*) és a mezőségek határait is védelmezték. Ünnepük a *Compitalia* (ritkábban *Laralia*) az aratáshoz kapcsolódott (Latte 1960, 90-93; Sallmann 1988, 102).

¹⁸⁸ Vö. Hor. *carm.* IV. 11 (*Ad Maec.*); Gell. *NA* XV. 9.

¹⁸⁹ A világ és az emberiség keletkezésének kérdése a preszókratikus filozófia egyik

legfőbb problémája volt. Censorinus az emberi faj keletkezésével kapcsolatos elméletek ismertetéséhez többféle forrást használt fel. Nyilvánvalóan Varro *De re rustica* (A földművelésről) c. művét, ahol hasonló felosztás található, mint a IV. 3-ban szóló művét használta fel forrásként. "Tehát, mivel természeti szükségszerűség, hogy mindig léteztek emberek is, jószágok is - mert akár volt valamilyen kezdete az élőlények létrejöttének, amint a milétosi Thalés és a kitioni Zénón gondolta, akár ellenkezőleg, semmilyen kezdete sem volt, miként a samosi Pythagoras és a stageirai Arisztotelés vélte -, törvényszerű, hogy az emberi élet legrégebb emlékeitől kezdve fokozatosan jutottak el idáig, mint Dikaiarchos írja, s a legelső lépcsőfok a természet szerinti volt, amikor az emberek azokból a dolgokból éltek, amelyeket érintetlenül adott a föld." (Ford. Kun József) Censorinus Varrón kívül a püthagoreus hagyományt is igen jól ismeri, ezt valószínűleg Aetiosztól vette át (Sallmann 1988, 102). A görög néphit és a görög filozófusoknak az emberiség keletkezésével kapcsolatos nézeteihez vö. Guthrie, 1957, 95-111.

¹⁹⁰ Püthagorasz és a püthagoreusok eredeti tanítását elég nehéz rekonstruálnunk, mivel maga Püthagorasz nem foglalta össze írásban a tanításait, így ezeket és legkorábbi követőinek nézeteit mások közléséből, elsősorban Platóntól ismerjük. Platón azonban a saját elképzelései szerint módosította a püthagoreus tanokat, amit már Arisztotelész is keményen bírált (Kirk-Raven-Schofield 2002, 320-1). Censorinus azt állítja, hogy püthagoreusok szerint az ember öröktől fogva létezett, Arisztotelész ugyanakkor bírálta Püthagorasz követőit, mivel azok keletkezést tulajdonítanak az öröktől létezőknek (Kirk-Raven-Schofield 2002, 486-7). Az ember keletkezéséhez vö. VI. caput.

¹⁹¹ Plat. *Leges* VI. 782 a

¹⁹² Xenokratész Frg. 59.

¹⁹³ Dikaiarkhosz Frg. 47; vö. Varro *re rust.* II. 1. 3.

¹⁹⁴ Arisztotelész *Pol.* II. p. 1269 a; Ariszt. *Met.* XII. 7 p. 1072 b 30 ff.

¹⁹⁵ Theophrasztosznak ezen véleményével kapcsolatos műve nem maradt ránk, ismerjük viszont egy utalását az alexandriai Philóntól (*A világ örökkévalóságáról.* 117-150; Sallmann 1988, 103).

¹⁹⁶ A híres tojás és tyúk problémája elsőként Plutarkhosznál bukkan fel írott formában (Plut. 2. 636C = *Quaest. conv.* II, probléma 3, kérdés 3: "Melyik volt előbb. a tyúk, vagy a tojás?"), de tudjuk, hogy a kérdés már Arisztotelész korában is ismert volt (vö. Arisztotelész *de hist. anim.* III. 11 (p. 762 b 28 ff)).

A kérdéssel az elmúlt időszakban többször is foglalkoztak a *Classics-L* levelezőlistán:

<http://omega.cohums.ohio-state.edu/php/modules.php?name=HyperLists>

¹⁹⁷ A mítosz szerint Deukalión és Pürrha túléltek a *kataklüszmosz*-t és az elpusztult régi emberek helyébe új embereket teremtettek. A történet először Pindarosznál szerepel (*Ol.* IX. 42), de megemlíti Vergilius (*Georg.* I. 61) és Ovidius is (*Metam.* I. 45). Prométheusz Arisztophanésznál (*Av.* 686) és Ovidiusnál (*Metam.* I. 83) szerepel az emberi faj teremtőjeként. A görögök ókori történelmük során szinte mindvégig apró, egymással folyamatosan harcban álló városállamokban éltek. Ezek a városok nemcsak a földekért és az élelemért küzdöttek meg egymással, de ideológiailag-vallásilag is folyamatos harcot folytattak egymással. Amikor valamelyikük kitalált magának egy hős alapítót, a szomszédos poliszok azonnal követték példájukat és ők is gyártottak maguknak egy saját alapítót és egy alapító mítoszt. Ezért aztán nem meglepő, hogy a görög világban szinte minden népnek volt egy olyan alapítója, aki embereket teremtett a földből, hogy segítsenek neki. Ilyen volt például a thébaiaknak Kadmosz (öt Censorinus lejjebb a IV. 12 meg is említi), Athénban Erekhtheusz, az aranygyapjút kereső iolkoszi Iaszón, stb. Teremtényeiket *gégenész*-nek, azaz földből sarjadónak nevezték (Guthrie 1957, 21-25).

¹⁹⁸ Kirk-Raven-Schofield 2002, 216; ill. 434.

¹⁹⁹ *Lucr. rer. nat.* I. 733 (Tóth Béla ford.)

²⁰⁰ Steiger 1998, 59-től.

²⁰¹ Kirk-Raven-Schofield 2002, 600-603.

²⁰² Zénón tanítása szerint az istenség és a természet, a teremtő erő és a teremtmény végső soron ugyanaz. Az isteni teremtő erő magában a természetben létezik. Censorinus a gondolatot valószínűleg ismét Varrótól vette, aki bemutatja az emberiség keletkezésével kapcsolatos elméleteket (Varro *re rust.* II. 1. 3; Varro *ling. lat.* V. 59).

²⁰³ Hellasz őslakói a görögök előtt a pelaszgok voltak, Arkadia későbbi lakói tőlük származtatták magukat. Így először valószínűleg ők nevezték saját magukat autochthónnak, de a későbbiek során az egymással való rivalizálás során több görög városállam lakói is ugyanezt állították magukról (vö. 197 lábjegyzet). Hérodotosztól tudjuk, hogy a kariaiak azt állították magukról, hogy ők mindig is Kis-Ázsiában éltek, ők voltak annak a területnek az őslakói, a krétaiak azonban cáfolták ezt (Hér. I. 171). Az athéniek ugyanezt állították magukról (vö. Eur. *Ión* 589-től; Arisztoph. *Vesp.* 1076; Plat. *Menex.* 237d; Iszokr. *Paneg.* 24-től; Thuk. II. 36; Szoph. *Aiasz* 202). A továbbiakhoz lásd még Guthrie 1957, 23-25, illetve 113-114; az autochthón elbeszélések császárkori megítéléséhez Moatti, Claudia: *La Raison de Rome*. Éd. du Seuil, Paris, 1997. 265.

²⁰⁴ Eur. *Phoen.* 670-3; Ovid. *Metam.* III. 101-130.

²⁰⁵ Tages történetéhez vö. Cic. *de div.* II. 50; Ovid. *Metam.* XV. 552-től. A lucumók (etruszkul egyes számban *lauχume*) az etruszk uralkodók megnevezése volt. A rómaiaknál a szó személynévvé alakult át, mivel a történetírói hagyomány szerint ez volt Tarquinius Priscus király eredeti neve (Liv. I. 34; Macr. *Sat.* I. 6. 8; vö. RTK 323).

²⁰⁶ Parmenidész embriológiájából csupán egyetlen sor maradt fent Galénosznál (Epid. VI. 48; Frg. 17) "*Jobbra fiúkat, balra lányokat ...*" (Ford. Steiger Kornél), amelynek tartalma teljesen azonos az itt szereplő mondattal.

²⁰⁷ Alkmaion az első, akiről tudjuk, hogy tudományos érdeklődésből boncolt. Számos tévedése mellett (pl. úgy vélte, hogy a kecskék a fülükön keresztül lélegeznek, a vérről és az ondóról úgy gondolta, hogy az agyban keletkeznek), néhány jelentős felfedezést is tett. A korabeli közhiedelem úgy tartotta, - amint azt előbb olvashattuk például Arisztoksenoszról és Hippónról - hogy az ondó a gerincvelőből származik. Alkmaion boncolással állapította meg, hogy az állatokban a közösülés után sem változik a gerincvelő mennyisége (Lesky 1950, 1234; Benedek 1990, 32).

²⁰⁸ Plut. *de placit. philos.* V. 17; Gell. *NA* III. 10.

²⁰⁹ Valószínűleg Hippokratész nyomán vélekedtek így (*Peri diaitész* I. 1).

²¹⁰ Plut. *de placit. philos.* II. 16.

²¹¹ Ariszt. *de hist. anim.* VII. 8; *de generat. anim.* 5; Hipp. *De nat. puer.*; Lact. *De opif. Dei* 10.

²¹² Plut. *de placit. philos.* V. 7; Lact. *De opif. Dei* 12; Lesky 1950, 23-27.

²¹³ Ezzel a problémával többen is foglalkoztak: Ariszt. *de gener. anim.* IV. 3; *de hist. anim.* VII. 6; Plut. *de placit. philos.* V. 11, ill. 12; Galén. *sem.* II. könyv; Plin. *NH* VII. 12; Solin. 5; Augustin. *contr. Iul.* V. 9; Lact. *de opif. Dei* 12.

²¹⁴ A püthagoreus Philolaoszhoz vö. Menón, idézi: *Anonymus Londinensis* XVIII 8 (DK 44 A 27): "*A krotóni Philolaosz azt mondja, testünk a melegből van összeállítva, hiszen nincs része a hidegből, mint azt a következő megfontolásokból kiindulva felidézi: a sperma meleg, márpedig az élőlények ebből állnak elő; a hely pedig ahová bekerül (maga az anyaméh) még melegebb és hasonló a spermához. Ami pedig hasonló valamihez, az ugyanazon képességgel rendelkezik, mint amihez hasonlít. Mivel pedig sem az előállítónak nincs része a hidegből, sem a helynek ahová bekerül, nincs része a hidegből, világos hogy az előállított élőlény is ilyen lesz. Előállítására vonatkozóan a következő magyarázatot alkalmazza: rögtön megszületése után az élőlény beszívja a külső lélegzetet, amely hideg: azután, mintegy a szükségszerűség folytán újra kiereszti.*

A külső lélegzet iránti váagnak az az oka, hogy a belégzés eredményeként testünk, amely melegebb, lehüljön." (Ford. Steiger Kornél) Kirk-Raven-Schofield 2002, 487-8.

²¹⁵ A hetes számról, valamint a számok szerepéről ld. az orvostudomány és a számmisztika kapcsolatáról szóló tanulmányt. A hetes felosztás a püthagoreusoknál régebbi orphikus hagyomány kedvence volt, a püthagoreus és a hippokratészi hagyományban egyaránt jelentős szerepe van a négyes, hetes és kilences szakaszolásoknak. (Vogel 1966, 166-174; Forisek 2003). Censorinus szerint Szolón Hippokratész hetes felosztása helyett tíz szakaszra osztotta az emberi életet, ami súlyos anakronizmus, hiszen Szolón a Kr. e. VI. sz. elején élt, Püthagorasz pedig a Kr. e. V. sz. derekán.

²¹⁶ Macr. *comm. ad Somn. Scip.* I. 5; Macr. *Sat.* VII. 7; Tertull. *de animo* 38; Augustin. *civ. Dei* XV. 12.

²¹⁷ Hipp. *de sept. partu* 9; Hipp. *de carn.* 19; Ariszt. *de hist. anim.* VII. 16; Plin. *NH* VII. 16; Macr. *comm. ad Somn. Scip.* I. 5.

²¹⁸ Hipp. *de carn.* 19; Galén. *de foet. format.* 1.

²¹⁹ Plut. *peri areszkontón*; Gell. *NA* III. 16.

²²⁰ Ariszt. *hist. anim.* VII. 4; Plut. *de placit. philos.* V. 18.

²²¹ Dioklész in: Plut. *de placit. philos.* V. 18; Arisztotelész in: Ariszt. *de hist. anim.* VII. 4; *de generat. anim.* IV. 4.

²²² A káldeusok arámi nyelvű nép voltak, akik a médekkel szövetségbe Kr. e. 612-ben elfoglalták az asszír birodalmat és megalapították az Újbabiloni Birodalmat. Uralmuk még száz évig sem tartott, hiszen II. (Nagy) Kúrosz perzsa uralkodó a Kr. e. VI. század második felében megdöntötte birodalmukat (Kr. e. 539-ben harc nélkül foglalta el fővárosukat Babilónt) és létrehozta a perzsa birodalmat. A káldeusok híresek voltak csillagászatukról, illetve az ezzel összefüggő jóstehetségükről, ezért nevük hamarosan a csillagjós szinonímájává vált a görögök között. A görögök és rómaiak ráadásul igen gyakran összekeverték őket egy másik jelentős jósnéppel, a mágusokkal, akik a médek papi törzsét alkották. A káldeus asztrológia a Kr. e. III. században vált elterjedté a görögök között, amikor Bérószosz, a bábeli Bél templom papja az égei-tengeri Kósz szigetén asztrológiai iskolát alapított. (Boll 1987, 29-30; az asztrológia keleti hátteréről Boll i. m. 11-23).

²²³ Vö. Hipp. *de nat. Puer.* c. művével

²²⁴ Ld. a gyermekek születésével kapcsolatos táblázatot a 201. oldalon.

²²⁵ A káldeusok nézeteihez vö. Favorinus in: Gell. *NA* XIV. 1; Cic. *de div.* I. 2-3; Sztrab.

XVI. 1. 6 (p. C 739). Az egyiptomi-káldeus asztrológia kapcsolatairól, valamint a görögökre tett befolyásukról: van der Waerden, B. L.: Die Ägypter und die Chaldäer. In: *Sitzungsberichte der Akad. der Wiss. Heidelberg, Math.-naturwiss. Klasse* 1972, 5, 201-227.

²²⁶ A Nap a sztoikusok tanítása szerint elsődleges fontosságú a világban (pl. a rhodoszi Poszeidóniosznál). A késő császárkorban Censorinus mellett Firmicus Maternusnál és Ammianus Marcellinusnál is a "világ lelke"-ként (*mens mundi*) tűnik fel a Nap. Az újplatonikus Macrobius a világ szívének (*cor caeli*) tartja (Sallmann 1988, 109).

²²⁷ Az aspektusok (kisugárzások, fényszögek) tana is babiloni előzményekre vezethető vissza (Boll 1987, 19). Lényege az, hogy a *zodiakosz* egyes csillagjegyei között bizonyos kapcsolat van. Ezt az a matematikai szabály teszi lehetővé, hogy egy körbe három szabályos síkidom írható: négy egyenlő oldalú háromszög (*trigonum*), három négyzet (*tetragonum*) és két egyenlő oldalú hatszög (*hexagonum*). Az aspektusok tanát igen kedvelték a püthagoreusok, akik különösen vonzódtak a harmóniához és ebben a világ harmónikus rendjét fedezték fel (Boll 1987, 67-69; a matematikai alapokhoz: Szabó 1998, 101-104). Az aspektusok asztrológiai elnevezései Baktay 1942, 58 nyomán:

aspektus (fényszög)	elnevezés	latin név
0°	együttállás	coniunctio
30°	fél-hatodfény	semisextil
60°	hatodfény	sextil
90°	negyedfény	quadrat
120°	harmadfény	trigon
150°	öt jegy-fény	quincunx
180°	szembenállás	oppositio

A Censorinus által említetteken kívül a modern asztrológia még a következő szögeket használja:

45°	fél-negyedfény	semiquadrat
135°	másfél-negyedfény	sesquiquadrat

²²⁸ Geminus szerint a *zódion* (magyarul *kis állat*, latinul *signum*) szónak kettős jelentése

van. Egyrészt a 12 csillagjegy bármelyik csoportját jelentheti, valamint a *zodiakosz* egytizenkettő részét. A csillagjegyeket már a görögök is a ma használt jelekkel jelölték, ezek egy részét a hagyomány szerint a milétoszi Anaximandrosz találta ki (Plin. *NH* II. 30-31). A tizenkét csillagjegy latin nevét, illetve pontos időbeli határait a következő táblázat szemlélteti:

Név	Latin név	Időpontja	Asztrológiai jelölése
Kos	Aries	III.21. - IV.20.	♈
Bika	Taurus	IV.21. - V.21.	♉
Ikrek	Gemini	V.22 - VI.21.	♊
Rák	Cancer	VI.22. - VII.22.	♋
Oroszlán	Leo	VII.23 - VIII.23.	♌
Szűz	Virgo	VIII.24. - IX.22.	♍
Mérleg	Libra	IX.23. - X. 23.	♎
Skorpió	Scorpio	X.24. - XI.22.	♏
Nyilas	Sagittarius	XI.23. - XII.21.	♐
Bak	Capricornus	XII.22. - I.20.	♑
Vízöntő	Aquarius	I.21. - II.18.	♒
Halak	Pisces	II.19. - III.20.	♓

A hét bolygócsillag az állatövben kering, az asztrológia tanítása szerint mind a hét bolygócsillagnak saját háza van a tizenkét csillagjegyben belül, a Napnak és a Holdnak egy-egy háza van, a többi öt bolygónak pedig van egy nappali és egy éjszakai háza (Boll 1987, 62-63). Az antikvitásban csupán az alábbi hét bolygócsillagot ismerték, a Földtől hatalmas távolságra elhelyezkedő három további bolygót csak az újkorban fedezték fel: az Uránuszt Herschel 1781-ben, a Neptunuszt Galle (Leverrier számításai alapján, illetve velük egyidőben Adams) 1846-ban, a Plutót pedig Tombaugh 1930-ban (Csaba György Gábor: *Kalandozás az égbolton*. Gondolat, Budapest, 1987. 18.)

Bolygók	Házak	
	Nappali házak	Éjszakai házak
Nap	♌	-
Hold	-	♋

Szaturnusz	♄	♄
Jupiter	♃	♃
Mars	♂	♂
Vénusz	♀	♀
Merkúr	♁	♁

A táblázat Boll 1987, 63. alapján készült.

A bolygócsillagok azonban nem saját házukban, hanem egy másik helyen fejtik ki legnagyobb és legkisebb hatásukat. Befolyásuk tetőpontját *exaltáció*-nak (gör. *hüpszoma*), mélypontját pedig *deiectió*-nak (gör. *tapeinóma*) nevezzük. A Nap exaltációja a Kos csillagjegy 19 fokánál van, deiectiója pedig a Mérleg csillagjegy 19. fokánál.

²²⁹ Az egyiptomiak 360 részre osztották az évet, amely harminchat 10 napos időegységből állt (Kákosy 1993, 264-265). A 360-as felosztásról ld. a következő lábjegyzetet.

²³⁰ A kör, illetve a *zodiakosz* 360 fokra való osztása csak a Kr. e. utolsó évszázadokban alakult ki Babilonban (Neugebauer 1984, 37). Hermész Trismegisztosznál már szerepel a 360 fok (*gradus*), mint a teljesség kifejezője, és az emberi élet közötti kapcsolat (Gundel 1936, 136-tól). A görögöknél először Hüpsziklész, Kr. e. II. századi görög matematikus művében tűnik fel. *"Miután a zodiakuszt 360 egyenlő részre osztottuk, legyen minden egyes ilyen rész egy-egy térbeli fok (moira topiké). Azután álljon az idő is, amely alatt a zodiakusz bármely része visszatér kiindulásul választott részéhez, 360 egyenlő részből. Ezekből az utóbbiakból pedig legyen minden egyes rész egy-egy időbeli fok (moira chroniké)."* (Ford. Szabó Árpád. In: Szabó 1998, 101-103; vö. van der Waerden 1977, 433-4; vö. még 233. lábjegyzet). Az idézetből jól látható, hogy a *zodiakosz*-t a kör mintájára osztották 360 fokra, ami kronológiai szempontból nyilvánvalóan pontatlan volt, hiszen a napév 365 és egy negyed nappól áll. Ezt a hiányt bizonyos időnként - az egyes népek naptáraitól függően - szökőhónapok hozzáadásával pótolták. Vö. Censorinusnál szökőhónapok közbeiktatása az egyes nagy éveknél XVIII. 8-9; a római szökőhónapokhoz XX. 2; 8-11.

²³¹ A magzat fejlődési szakaszaihoz lásd Cens. IX. 2.

²³² ti. az elsővel szemben.

²³³ Hüpsziklész *Anaphorikosz* c. munkájában a *zodiakosz* jegyei és az ekliptikus fokok

feljövételének és lenyugvásának idejéről írt. Ebben vázolta azon elméletét, amely itt Censorinusnál is szerepel, vagyis, hogy a csillagjegyek felkelésének ideje a Kostól a Szűzig növekvő sorozatot alkot (A, B, C, D, E, F), majd a Mérlegtől a Halakig csökkenőt (F, E, D, C, B, A). Így az általa 360 fokra osztott állatkörben a növekvő és csökkenő sorozatra egyaránt 180-180 fok jut. Számításait többen is átvették, pl. Vettius Valens, Manilius és Firmicus Maternus (van der Waerden 1977, 433-434; A 360 fokra osztáshoz vö. 230. lábjegyzet).

²³⁴ Hiszen visszatér a házába, vagyis a Saturnus csillagjegybe.

²³⁵ Vö. Plut. *de placit. philos.* V. 21; Hipp. *de nat. puer.*; Lact. *de opif. Dei* 12; Ariszt. *De hist. anim.* VII. 2.

²³⁶ Püthagoras alatt itt természetesen a püthagoreusokat kell értenünk.

²³⁷ Az embryo fejlődésének harmónikus viszonyaihoz lásd még a pszeudo-hippokratészi *Peri diaitész* I. 8. 2.

²³⁸ A püthagoreusok már a mester halálát követően két csoportra váltak, az *akusztikusok*-ra (lat. *acusmatici*) és a *mathématikusok*-ra (lat. *mathematici*). Az *akusztikusok*-ok nem ismerték el Püthagorasz igaz követőinek ezen utóbbiakat, mert úgy tartották, hogy a matematikusok valójában a krotóni (mások szerint metapontioni) Hipposzosz tanítását követték. (Vö. Iamb. *comm. math.* p. 76-77, 2. In: Kirk-Raven-Schofield 2002, 345-6.) Ezen utóbbi irányzat legjelentősebb képviselője az Arisztotelész-tanítvány Arisztoksenosz volt. A X-XIII. caputokban Censorinus a zenéről, a zenei hangokról, a zene és a születés, valamint a zene és a bolygók közötti harmónikus összefüggésekről tudósít. Forrása ebben az esetben is Varro volt, aki görög zeneelméleti összefoglalásokból állította össze a *Tubero* és a *Disciplinae* c. műveinek zenével foglalkozó könyveit (ld. részletesebben a Censorinus forrásairól szóló tanulmányt (27-28. old.), ill. Richter 1968, 223). A püthagoreus matematikai módszerekkel dolgozó matematikusok matematikai számításokkal vizsgálták a különféle zenei hangokat, valamint a köztük lévő különbségeket és kapcsolatokat; a Censorinusnál elsősorban Arisztoksenosz nevével fémjelzett zenészek pedig a gyakorlatból ismerték meg a zenei összefüggéseket. A két csoport közötti különbséget Didümosz az alábbi módon határozza meg: "*Általában a zenével foglalkozók egy része csak az érzékléssel törődik és teljesen mellékesnek tartja az elméletet. (...) a legnagyobb jelentőségű számukra semmiképp sem a bizonyítás vagy az elméletre való hivatkozás volt vagy egyáltalán a következtetésre építő elmélet megfontolása, hanem beérték avval, hogy a gyakorlat folytán megszerzett, megérzésen alapuló rutinra támaszkodtak. Ezek voltak*

tulajdonképpen az organikusok és a phónaskikusok [ének mesterek] és általában mindazok, akikről most is azt mondjuk, hogy a megszokás alapján az értelmetlen rutinból élnek. Azok, akik velük szembeszálltak, az értelmet tartották fontosnak mint ítélőbírókat, az érzékléssel nem is nagyon törődtek, csak mint kiindulóponttal, mely azért nyújtja az érzéketeket, hogy az elmélet azokból kiindulva vizsgálódjék. Ezek a pythagoreusok. Ezek, ha egy-egy dologban megvan már a kiinduló szikra, az ezekre épülő elgondolásokat az elmélettel önmagában kombinálják, nem törődve az érzékléssel. Ezért - elhatározásuk szerint - a következményeket csak elméletileg vizsgálják, s ha az érzékelés viszont ellentmond annak, egyáltalában nem izgatják magukat az ellentmondás miatt, hanem bizván az elméletben, az érzékelőt, mint tévelygőt elutasítják. (...) Hátra van azoknak a csoportja, akik mindkét ismérvet egyenlőnek ismerik el, az érzéklést és az elméletet és ugyanide azoké is, akik időnként előnyben részesítik az érzéklést az elmélettel szemben. Ezek közé tartozik Aristoxenos. Ő ti. a tételek közt részben az érzéki tapasztalás által felfogott jelenségeket, részben az elmélet által bizonyított tételeket vezet be, s azt mondja, hogy az előbbiek megítélője egyedül az érzékelés, az utóbbiaké az elmélet; ezek egymással nem helyettesíthetők, s ezen megítélők mindegyike a maga területén azonos értékű. Ha a vizsgálódás tárgya a kettőből összetevődő kérdés, úgy előre kell venni az érzékelést, s sorrendben ezután következik az elmélet. A jelenségekből indulunk ugyanis ki, a következményeket azonban folytonosan az elmélettel kapcsoljuk össze, összhangban a jelenségekkel és velük soha ellentétbe nem kerülve. (...)" Porphyrios: *Kommentár Ptolemaios Harmonikájához* p. 26,6-25, 27-28. (Ritoók Zsigmond ford.) In: Ritoók 1982, 286-289.

²³⁹ Ugyanez a gondolat megtalálható Augustinusnál is a *civ. Dei* I. 2-ben (Richter 1968, 220).

²⁴⁰ Vö. Sext. Emp. *Adv. math.* VI. 42.: "... a hang (*phthongos*) fogalma a következő: a hang a dallamszerkesztésben használható hangzásnak az azonos magasság határai közé való esése." (Ford. Ritoók Zsigmond) In: Ritoók 1982, 470-1; Ez a meghatározás tulajdonképpen Arisztoxenosznál is szerepel: "A hangzás (*phthongosz*) a hangnak (*phóné*) azonos magasság határai közé való esése. Úgy tűnik, hogy a hang akkor olyan, hogy megszerkesztett dallamba illeszthető, ha a hang egy magasságban látszik állni." (Arisztoxenosz: *Harmonika* XV. 16-23. Ford. Ritoók Zsigmond. In: Ritoók 1982, 539). Hasonló meghatározás olvasható Kleónidésznál, valamint Bakkheiosznál (Ritoók i. h.)

²⁴¹ Platónnál is szerepel az a gondolat, hogy az ábécé betűi, a zene hangjaihoz hasonlóan csak bizonyos esetekben adnak értelmes szavakat, vö. Plat. *Philéb.* 17 a-tól;

Plat. *Krat.* 423 b-től, Plat. *Theait.* 202 a-tól.

²⁴² Itt tulajdonképpen arról a híres problémáról van szó, hogy az *oktáv* felosztható-e két egyenlő részre, vagy sem. Az *oktáv* ugyanis a két másik hangközből, egy *quartból* és egy *quintből* áll. Arisztósz és hívei szerint az *oktáv* felosztható két egyenlő részre, a püthagoreus Arkhüasz viszont matematikai módszerekkel bebizonyította, hogy semmiféle arány nem osztható két egyenlő részre, amelyikben az aránypár egyik száma eggyel nagyobb a másiknál (képlettel kifejezve: $[n+1]/n$). Ezeket az arányokat ettől kezdve *epimoriosz*-nak nevezték (Kárpáti 1996, 239).

²⁴³ A püthagoreus zeneelmélet szerint az egész hangköz két egyenlőtlen részre osztható, a nagyobbik az *apotomé*, a kisebbik a *diészisz* (Philolaosz szerint), vagy *dialeimma* (a későbbi írók szerint). Philolaosz szerint a *leimma* 256 és 243 különbsége, valójában azonban 256 és 243 aránya (Ritoók 1982, 542-3, 554). A 256:243 aránypár szerepel Platón Timaioszában is, ahol a világszellem arányos felépítésénél a fennmaradó köztes tér arányszáma felel meg ezen két szám arányának (Plat. *Tim.* 59 c).

²⁴⁴ Az itt és a következő caputokban olvasható kísérleteket részletesen megörökítette Iamblikhosz a *Püthagorasz élete* című munkájában (115-121. caputok. In: Ritoók 1982, 64-71): "(Püthagorasz) egy alkalommal éppen gondolataiban és feszült töprengésben merült el afelől, hogy nem tudna-e a hallásnak valami segítő eszközt kitalálni, ami erős és nincs tévedésnek alávetve, mint amilyen a látás esetében a függőőn, a mérőórúd, vagy éppenséggel a magasságmérő, a tapintás esetében pedig a mérlegkar vagy a súlyok kitalálása. Eközben egy kovácsműhely mellett ment el, s valami isteni véletlen folytán meghallotta a kalapácsokat, amint az üllőn a vasat kalapálták, s hogy egymásnak egy kapcsolat kivételével vegyesen, de összhangzóan adták a hangokat. Felismerte ugyanis bennük az oktávot, a kvintet, a kvartot. A kvart és a kvint közötti kapcsolatot önmagában diszsonánsnak (aszümphónon) látta, de egyébként olyannak, ami alkalmas arra, hogy a köztük levő nagyságbeli különbséget kitöltse. Örvendezve, hogy terve isten segítségével sikerült, berohant a kovácsműhelybe, és sokféle kísérlet révén úgy találta, hogy a hangok különbségének oka a kalapácsok súlyában rejlik, s nem a kalapálók erejétől függ, sem a kalapácsok alakjától, de nem is a kalapált vas helyzetétől. Ezután a mértékeket és a kalapácsokkal a legteljesebben megegyező súlyokat pontosan megjegyezve hazatért, és átlósan a falakba erősített egyetlen cöveket, nehogy ebből kifolyólag jelentkezzen valami eltérés, vagy általában valaki arra gyanakodjék, hogy a cövekek különbözősége miatt van valami különbség. Erre felfüggesztett négy, azonos anyagú, azonos hosszúságú, azonos vastagságú és egyformán sodort hűrt, és pedig

egyiket a másik mellé. A nehezekeket alsó részükre kötötte, úgy szerkesztve, hogy a húrok hosszúsága teljesen egyenlő legyen. Akkor felváltva kettőnként megpendítette a húrokat, és így megtalálta az előbb említett összhangokat, mindegyiket más-más párosításban. Úgy találta ugyanis, hogy a legnagyobb súlytól feszített húr a legkisebb súly feszítette húrral oktáv hangzatot ad. Az egyik tizenkét súlynyi volt, a másik pedig hat, s így kimondta, hogy az oktáv 2:1 arányú (*diplasion*), amit már maguk a súlyok is mutattak. A legnagyobb a legkisebb mellett levővel, amely nyolc súlynyi volt, kvint összhangot adott, s ennek alapján kimutatta, hogy arányuk 3:2 (*hémionion*), ahogy a súlyok is aránylottak egymáshoz. A legnagyobb viszont azzal, mely súlyban utána következett, a többinél pedig nagyobb volt, tíz kilenc súlyegységnyi, a súlyok arányában quartot adott, úgy találta tehát, hogy ezek aránya 4:3 (*epitriton*), ezé viszont a legkisebb természetétől fogva 3:2 (*hémionion*), (mert a kilenc a hathoz így aránylik), mint ahogy a kicsi mellett lévő, a nyolc súlyegységnyi, a hat súlyegységűhöz 4:3 arányban volt, a tizenkettőhöz pedig 3:2 arányban." (Ford. Ritoók Zsigmond). Püthagorasz módszerét nevezték később kanónikusnak, hiszen az egyes zenei hangközök közötti arányokat egy *kanón* (mérőzsinór) segítségével állapította meg (Vö. Gaudentios: *Harmonikai bevezetés* 11. p. 341, 12-23 Jan. In: Ritoók 64-5). Gellius azt írja, hogy a hangtan (gör. *kanoniké*) a hang hosszúságát és magasságát méri. A szó hosszúságának mérését ritmusnak (gör. *rüthmosz*), magassága szerinti mérését pedig melódiának (gör. *melosz*) nevezik (Gell. *NA* XVI. 18). A későbbi püthagoreus hagyományban egyesek úgy vélték, hogy a zenei harmonia felfedezése nem Püthagorasz, hanem Hipposzosz nevéhez köthető (Vö. Kirk-Raven-Schofield 2002, 346). A különféle hangközökhöz ld. még Kárpáti 1996, 239.

²⁴⁵ Gellius szerint (*NA* XVIII. 14) az *epitritosz* és *hémioniosz* (ld. a következő paragrafusban) görög szavaknak nincs latin megfelelője, ha azonban megvizsgáljuk a Censorinus által megadott *epitritosz* - *supertertius*, valamint a *hémioniosz* - *sescuplum* szó-párok etimológiáját, akkor láthatjuk, hogy teljesen hasonló jelentésről van szó.

²⁴⁶ Egy római ujj (lat. *digitus*) 18,5 cm.

²⁴⁷ Püthagorasz embryológiájáról részletesen tudósít Diogenész Laertiosz a filozófusról szóló életrajzában (VIII. 29). A különféle orvosi iskolák, valamint a különféle szaktudósok embryologiai elméleteit részletesen ismerteti a Varróra témaszkodó Gellius (*NA* III. 16). Az elméletekkel kapcsolatban lásd még az orvosi iskolákkal foglalkozó fejezetet.

²⁴⁸ Vö. Joh. Lyd. *mens.* IV. 26.

²⁴⁹ A tökéletes számot Eukleidész határozza meg *Sztoikheia (Elemek)* c. munkájában (VII. 23). Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben is számmisztikáról van szó, hiszen ha a hatos számot aránypárokba foglaljuk a másik hárommal, akkor a jól ismert és Censorinus által többször említett zenei hangzatokat kapjuk:

$$\begin{array}{lcl} 6 : 8 & = & 3 : 4 & \textit{quart} \\ 6 : 9 & = & 2 : 3 & \textit{quint} \\ 6 : 12 & = & 1 : 2 & \textit{oktáv} \end{array}$$

²⁵⁰ Vagyis pontosan annyi nap, amennyit Püthagorasz a rövidebb, hét hónapos terhességnél számol (vö. Cens. XI. 2).

²⁵¹ A hetes szám szerepéhez ld. a tanulmány számmisztikáról szóló fejezetét, illetve vö. Macr. *comm. ad Somn. Scip.* I. 6. 65.

²⁵² Vö. XIV. 6, ill. XVII. 6.

²⁵³ Vö. 278. lábjegyzet, illetve a Számmisztikáról szóló tanulmány (196. old.)

²⁵⁴ Varro szerint a gyermek a negyvenedik héten születhet meg a leginkább, vagyis a 273. (39 x 7) és a 280. (40 x 7) nap között. Hippokratész veje, Polübosz szerint is a gyermek születésének legvalószínűbb időpontja 273,75 nap elteltével van (Aetiosz V. 18. 5. In: Sallmann 1988, 113).

²⁵⁵ Vö. Cens. XIX. 10, ill. XXII. 4-5.

²⁵⁶ A *Quinquatrus* ünnepeket Minerva tiszteletére rendezték. A népetimológia azzal magyarázta az ünnep nevét, hogy a szertartások és lakomák öt napig tartottak (quinque - quinquatrus, Ovid. *Fasti* III. 810-1). A nagyobbik *Quinquatrus*-t március 19-én tartották, s ekkor szentelték fel a harci kürtöket (Ovid. *Fasti* III. 849-850) A kisebbik *Quinquatrus* június 13-án volt. Ez eredetileg a kallósok, az orvosok, valamint a tanítók ünnepe volt. Feliratokról tudjuk, hogy a kürtösök collegiuma is ekkor tartotta ünnepségét (CIL VI. 240, 1054, 2191, 3696, 32448). A collegium különleges kiváltságokban részesült a római néptől: a capitoliumi istentriász templomában lakomázhattak (vö. CIL VI 3696 = 30932), valamint tréfás álarcos felvonulást rendezhettek Róma utcáin (Varro ling. lat. VI. 17). Megtiszteltetések oka Ovidius szerint (*Fasti* VI. 651-től) a nép részéről érzett nagyrabecsülés volt, mivel zenészi tevékenységükkel részt vettek a római ünnepeken, játékokon, temetéseken (Wissowa 1912, 253-4).

²⁵⁷ Munkadalokhoz vö. Ovid. *Tristia* IV. 1. 5-16; a harci énekhez vö. Seneca *De ira* III. 9. 2, illetve Gell. *NA* I. 11. 1-9. A görög hoplita-seregekben vagy zenészeket alkalmaztak, vagy paiant énekeltek, hogy a zene, illetve éneklés ütemére lépkedve a

katonák megtartsák a hadsorokat.

²⁵⁸ Vö. Bevezető tanulmány 35-36. oldal

²⁵⁹ A világegyetem és a zene összefüggéseinek püthagoraszi koncepciójához vö. *Macr. comm. ad somn. Scip.* II. 1-4; Athén. *Deipnoszoph.* XIV. könyv; Sidon. *Apoll. carm.* 15.

²⁶⁰ Cic. *de div.* I. 85; Sen. *ad Marc.* XVIII. 2-3; Favorinus in: Gell. *NA* XIV. 1; Sext. *Emp. Adv. math.* V. 21; Orig. *adv. Cels.* I. 36; Euszeb. *praep. ev.* VI. 10; Firm. *Mat. math.* I. 8. 5-6; August. *civ. Dei* V. 1;

²⁶¹ A világegyetem zenei harmóniájához vö. *Macr. comm. ad somn. Scip.* II. 4; Isidor. *Orig.* III. 16; Ariszt. *de caelo* II. 9.

²⁶² A görög tudósok már a Kr. e. VI-V. század fordulóján tudták, hogy a Föld gömb alakú. Bolygónk méretével először Arisztotelész foglalkozott, aki megállapította (*De caelo* 297 b 30), hogy a Föld gömb alakú, mivel Hellaszból és Egyiptomból teljesen más csillagképek látszanak az égbolton. Eratoszthenész megfigyelésekkel és távolságméréssel határozta meg a Föld kerületét. Megfigyelte, hogy amikor Szüénében a napsugarak 90°-ban érik a földet (azaz a Nap zeniten áll), akkor Alexandriában a teljes kör 50-ed részével eltérő szögben érik a földet. Mivel a Földet gömb alakúnak képzelte, ezért ebből arra következtetett, hogy a Föld kerülete 50-szer nagyobb a Szüéné-Alexandria távolságnál. A két város távolságának megmérését követően kapta a fenti számot (Szabó 1998, 87-92). A delphoi (püthiai) sztadiont tévesen adja meg Censorinus, mivel a delphoi sztadion valójában 600 delphoi láb, azaz 178,352 méter volt. Censorinus 400 lábat, vagyis több, mint 120 métert téved, aminek nem ismerjük az okát. (Maróti Egon: *Delphoi és a Pythia sportversenyei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 30-31). Bizonytalan, hogyan számoljuk át a Censorinus által megadott 252.000 római sztadiont mai mértékegységre. Ha 1 római mérföldet (lat. *milia pasuum*) 8 sztadionnak számolunk, akkor körülbelül 46.780 km jön ki, ha azonban 10 sztadionnak, akkor csak 37.420. Akármelyiket nézzük, megállapíthatjuk, hogy bár az eltérés jelentős, mégis igen közel jár a ma elfogadott számhoz, ráadásul úgy, hogy ezt az eredményt csupán egyetlen groma és elméleti számítások segítségével kapta. A Föld kerületének, illetve átmérőjének ókori vonatkozásaihoz vö. Pápay Gyula - Klinghammer István - Török Zsolt: *Kartográfiatörténet.* 2.1 Ókor.

<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/kptkonyv/kii21.htm>

²⁶³ Vagyis ez az alapegység, a *tonosz diasztéma*, vö. *Cens.* X. 4.

²⁶⁴ Plutarkhosz *Peri muszikész (A zenéről)* c. dialógusában megállapítja, hogy Isten a zene principiumán keresztül teremtette a világot. A héthúrú hárfa (*heptakhordon*) keleti

eredetű hangszer, amelyet a görögöknél elsősorban nők használtak. A görög eredetű kithara eredeti formája is héthúrú volt, és nagy valószínűséggel püthagoreus zeneelméleti kísérletekhez használták a hangközök méréséhez, csak a későbbiek során növelték a húrok számát 35-re (*szimikon*), illetve 40-re (*epigoneion*). Kárpáti 1996, 245; Sallmann 1988, 116.

²⁶⁵ Az *Antiquitates* c. művében (Frg. 14, 4), amit Serviustól ismerünk (*comm. ad Aen.* V. 295).

²⁶⁶ Vö. Isidor. *Orig.* XI. 11: "*Puer a puritate vocatus, quia purus est, et necdum lanuginem floremque genarum habens*"; *Capitulum Caroli Magni* V. 69. A *puer* etimológiáját (*purus* = tiszta főnévből) elfogadja a nyelvtudomány (Walde-Hofmann 1954, 382-383).

²⁶⁷ Vö. Festus *Adolescit et Suboles*; Nonius *Adolere*; Isidor. *Orig.* XI. 2.

²⁶⁸ Vö. Macr. *comm. ad somn. Scip.* I. 6; A *iuvenis* etimológiáját (*iuvare* = segíteni igéből) is elfogadja a nyelvtudomány (Walde-Hoffmann 1938, 735-7.)

²⁶⁹ Vö. Jerom. *ad Psalm.* LXXXIX.

²⁷⁰ A *Hetes számról* szóló munkájában (5. caput), az alexandriai Philón *A világ teremtéséről* c. művében szintén megemlíti (105). Vö. Gell. *NA* III. 10, illetve a számmisztikáról szóló tanulmányt (194-197. old).

²⁷¹ Hérodotosz megemlíti (I. 32.), hogy Szolón a hetvenedik évet tartotta az emberi életkor végső határának. Arisztotelész két életfelosztást is ismert, az egyik hét, a másik kétszer hét szakaszra osztotta fel az emberi életet (*Pol.* 1335b 33; *Rhét.* II. 14; 1390b9). Censorinus meglepő módon a Kr. e. V. században élet Hippokratészt a Kr. e. VI. században élt Szolón elé helyezi, holott valójában kronológiailag csak Hippokratész alakíthatta át Szolón felosztását.

²⁷² Ezek a jóskönyvek (*libris fatales*) valószínűleg azonosak a XI. 6-ban említett etruszk rituális könyvekkel (*libri rituales*).

²⁷³ Szolón elégiája az alexandriai Philón közvetítésével maradt ránk (Teljes szövege: Rapisarda, C. A.: *Poeti greci e latini in Censorino. Giorn. it. di filol. N. S.* 12, 1981, 193-205; vö. még Sallmann 1988, 117).

²⁷⁴ A szöveg itt töredékes, a továbbiakban az emberi életkor hét szakaszáról van szó.

²⁷⁵ Ariszt. *de hist. anim.* 1.

²⁷⁶ Vö. *Fragmenta Bobiensia Nom.* 542. 29; Velius Longus *Orth.* 60. 3

²⁷⁷ Az ephéboszok a katonaköteles korú ifjak voltak Athénban, akik katonai kiképzést kaptak és határőrizeti szolgálatot láttak el 18-20 éves koruk között. A városban Kr. e.

338-ban vezették be a kötelező katonai nevelést. Vö. *GTSz* 94. dok.

²⁷⁸ A kritikus napok tana a görög hagyomány szerint a knidoszi orvosi iskolához kapcsolódik (Hornányszky 1910, 254-255). Szerintük a betegség lefolyásában vannak bizonyos meghatározó napok, amelyek közül a knidoszi és hippokratészi orvostudományban kiemelt szerepet játszott a hetes szám (Vö. XI. 6; ill. *Számmisztika és orvoslás* 191-200. old). A *climactericus* (gör. *klimaktériosz*) évek tanítása a későbbiekben nem annyira az orvostudományhoz, inkább az asztrológiához (és némiképp az anthropológiához) köthető. A két tanítást már Gellius is együtt említi (*NA* III. 10. 14) , de nem kapcsolja össze őket, ezt kizárólag Censorinus teszi meg.

²⁷⁹ Az eredetkutatókat (*genethliaci*) már a IV. 11-ben is megemlítette Censorinus, de nem árulja el, hogy személyekre gondol, vagy az eredetkutatót a káldeus csillagjós szinonímájaként használja. Vö. August. *civ. Dei* XXII. 28, ill. Stat. *Silv.* 2 pr. 24, 2. 7. 0)

²⁸⁰ A négyzet-számokról elsőként Eukleidész értekezett *Elemek* c. munkájában (VII. 16). A négyzet-számok kiszámításának képlete: $1 + 3 + \dots + (2n-1) = n^2$ (van der Waerden, 1977, 164-166). Vö. Boetius: *De musica (A zenéről)* II. 6. A négyzetszámok kérdése a Bibliában is megjelenik. *Leviták könyve* XXV. 8: "Számlálj azután hét szombat-esztendő, hétszer hét esztendő, úgy hogy a hét szombat-esztendőnek ideje negyvenkilenc esztendő legyen" (Károli Gáspár ford.) A tökéletes számokról és a négyzet-számokról bővebben még *Számmisztika és orvoslás* 194. old.

²⁸¹ ti. a hetestől és a kilenctől

²⁸² Az antikvitásban igen nagy népszerűségnek örvendtek a híres emberek életkorát összeállító művek, ezeket görögül *makrobioi*-nak, latinul *longaevi*-nek nevezték. Fennmaradt például egy rövid összeállítás Lukianosz neve alatt is (*Makrobioi - A hosszú életűek*), amit nagy valószínűséggel nem ő írt. A következő táblázat a Censorinusnál szereplő személyek életkorával kapcsolatos ókori forrásadatokat mutatja be.

személy	forrás	életkor
Platón (Kr. e. 428-349)	Diog. Laert. III. 2 (forrása a szmürnai Hermipposz volt)	79 év
	Szt. Ágost. <i>civ. Dei</i> VIII. 11.	81
	Neanthész (Kr. e. III. században)	84 évet élt
a szinópei Diogenész	Diog. Laert. VI. 76.	90 éves korában halt

		meg, ugyanazon a napon, amelyiken a világhódító III. Alexandrosz makedón király.
Eratoszthenész	psz.-Luk. 27.	82 év
	Szuda	80 év
Xenokratész	psz-Luk. 20.	84 év
	Diog. Laert. IV. 14.	82 év
Karneadész	Diog. Laert. IV. 65.	85 év
az asszoszi Kleanthész (Kr. e. 331-232)	psz-Luk. 19.	99 év
	Diog. Laert. VII. 176.	
	<i>SVF</i> 1, 477	
Xenophanész (Kr. e. 580-478)	Diog. Laert. IX. 18.	67+25 = 92 év
	psz-Luk. 20.	91 év
Démokritosz	Diog. Laert. IX. 39.	kb. 100 év
	psz.-Luk. 18.	104 év
	Hermipposz és Diod. Szik. XIX. 11. 5.	109 év
Iszokratész	psz.-Luk. 23.	99 év
Gorgiasz (Kr. e. 483-375)	psz.-Luk. 23.	108 év
	Cic. <i>Cato sen.</i> 13.	107 év
	Plin. <i>NH</i> VII. 156.	
	Quintilianus III. 1. 9.	109 év

²⁸³ Lindenbrog szerint a tiszteletreméltó hallgatóság (lat. *auditoria sacra*) a császári udcart jelenti (Rondelet 1846, 397).

²⁸⁴ Q. Caerellius karrieréhez és a mű csúcspontját jelentő XV. caputhoz vö. 9-12. oldalak.

²⁸⁵ Censorinus a következőkben Varro *Lingua Latina* c. műve alapján a nagyobb időegységeket (*aevum*, *saeculum*, *lustrum*) tárgyalja. Varro szerint az *aevum* a görög *aión* latin megfelelője. A szoloibeli Khrüszipposz, sztoikus filozófus szerint az *aión* az *aei ón* (=mindig létező) szókapcsolatból származik. Varro *ling. lat.* 6.11: "*Lustrum nominatum tempus quinquennale a luendo, id est solvendo, quod quinto quoque anno*

vectigalia et ultro tributa per censores persolvebantur. seclum spatium annorum centum vocarunt, dictum a sene, quod longissimum spatium senescendorum hominum id putarunt. aevum ab aetate omnium annorum (hinc aeviternum, quod factum est aeternum): quod Graeci aiōn id ait Chrysippus esse «aei ón». Ab eo Plautus «non omnis aetas ad perdiscendum est satis», hinc poetae 'aeterna templa caeli [celi]'." Szent Ágoston (De civ. Dei XVI. 26) aiōn-t a latin saeculummal azonosítja, ami az ő számára már a végtelen hosszú idő megfelelője volt. vö. Borhy 2001, 42-47.

²⁸⁶ A klasszikus antikvitásban a sztoikus filozófia kivételével szokatlan az ehhez hasonló idővel kapcsolatos eszme-futtatás. Ez jelenik meg Khrüszipposz fentebb idézett mondatában: "a végtelen idő (aiōn) a mindig létezőt (aei ón) jelenti." Hasonló gondolatot fogalmaz meg Seneca *Az élet rövidségéről* (X. 6) és a *Marcia vigasztalása* (XXI. 3) c. műveiben, valamint Marcus Aurelius császár is az *Elmélkedések*-ben (III. 10).

²⁸⁷ A rómaiak az év hosszától függetlenül tizenkét egyenlő órára osztották a napkeltétől napnyugtáig tartó "napot". A nyári napfordulótól a téli napfordulóig tartó időszakban így egyre rövidebb lett egy-egy óra időtartama. A *hora brumalis* a téli napforduló napján (december 21.) a legrövidebb órát jelentette (a *hora brumalis*-hoz vö. Varro *ling. lat.* VI. 8; Vitruv. IX. 6).

²⁸⁸ Az ókorban az időmérés két eszköze a nap-, illetve a vízóra volt. A gnómónt már a mezopotámiai népek is használták a napfordulók és napéjegylenlőségek meghatározására. Hérodotosz szerint (II. 109.) Babilonban találták fel, Favorinus szerint Anaximandrosz (Diog. Laert. II. 1. 3; Szuda *Gnómón*, ill. *Anaximandrosz*), Plinius szerint (*NH* II. 76) Anaximandrosz tanítványa, Anaximenész. A gnómón napóráként csak a görögöknél terjedt el a Kr. e. V. századtól (Szabó 1998, 198-208; Schmitz, *Horologium* 1875). Vitruvius szerint a kőbe vésett, a földrajzi szélességhez "beállított" félkör alakú napórát a káldeus Bérosszosz találta fel, a császe, vagy félgömb alakút pedig a szamoszi Arisztarkhosz (Vitruv. IX. 8. 1). A vízórát (*klepszüdra*) elsőként a görögök használták, bírósági tárgyalásokon a beszédek időtartamának mérésére, illetve a hadseregben az őrsváltások mérésére (Ain. Takt. XXII. 24-5). Azt nem tudjuk pontosan, hogy mikor találták fel, de a Kr. e. V. században már biztosan használták (Arisztoph. *Vesp.* 93 és 827). Vitruvius szerint az alexandriai Ktészibiosz készített elsőként mechanikus vízórákat (Vitruv. IX. 8. 2; a nap- és vízórákhoz általában: Dohrn - van Rossum Chemnitz, Gerhard: *Uhr. NP 12/1*. Metzler, Stuttgart - Weimar, 2002. 972-974; Rehm, A.: *Horologium. RE VIII. 2416-2433*). Az idő mérésének nehézsége

következtében számtalan időegység létezett a különféle népeknél (legutóbb az idő, időszámítás és az időmérés nagyívú összefoglalása: *Az idő története*. Szerk. Lippincott, Kristen - Eco, Umberto. (ford. Soproni András, Árvay Alica, Bódis Helga) Perfekt, Budapest, 2002.)

Censorinus két nagy csoportra osztja az időegységeket: természetes (valamilyen természeti jelenséghez köthető), illetve polgári (valamely közösségen belüli megállapodás eredményként létrejött) időegységek, ez a felosztás ettől kezdve végigvonul a mű egészén.

²⁸⁹ Az antikvitásban általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy egy emberöltő harminc évig tart, három nemzedék (nagyapa, apa, fiú) alkotnak együtt körülbelül egy száz éves periódust. Hasonló nemzedékszámítással foglalkozik Hérodotosz is (vö. Hér. I. 7, ahol egyébként tévesen számol, mivel szerinte huszonkét nemzedék uralkodott ötszázöt év alatt).

²⁹⁰ Nem egyértelmű, hogy Censorinus a szeleukeiai (Kr. e. II. században élő grammatikus), vagy a szélümbriai Hérodikoszról (Kr. e. V. században élő orvos és filozófus) beszél.

²⁹¹ A kitioni Zénón, *SVF* 1, 133.

²⁹² Hér. I. 163: "*Tartésszoszban nagyon megkedvelte őket a tartésszosziak királya, Arganthóniosz, aki nyolcvan évig uralkodott, és összesen százhusz évet ért meg.*" Ugyanezt írja Cicero (*Cat. sen.* 69.), valamint az idősebb Plinius (*NH* VII. 154) és Pszeudo-Lukianosz (10) is.

²⁹³ Az id. Plinius is több caputot szentel a hosszú életet megélt személyeknek a *NH* VII. 153-161-ben, többek között ő is megemlíti a háromszáz évet élt arkadiai királyokat (VII. 156) Ephoroszra hivatkozva.

²⁹⁴ Az id. Plinius egy helye (*NH* VII. 160) megerősíti Epigenész és Bérosszosz elképzelését, s hozzáteszi, hogy ezen utóbbi elképzelést Petoszirisz és Nekhepszó jegyezte fel, két félig mitikus egyiptomi személy, akiknek igen jelentős hatása volt az antik asztrológiára (személyükhöz és szerepükhöz: Boll 1987, 30-31).

²⁹⁵ A 120-as szám asztrológiai jelentőségű, amely a számmisztikában egyesek szerint a végtelen időt, vagyis jelen esetben az örök életet jelenti (*SHA Claud.* 2. 4-6; vö. Serv. *comm. ad Aen.* IV. 653).

²⁹⁶ A climához vö. Vitruv. I. 1; Gell. *NA* XIV. 1; Colum. *re rust.* I. 1; Vö. Hippokratész *Peri aerón, hüdatón kai topón - A levegőről, a vizekről és a helyekről* c. művével

²⁹⁷ Ti. Varro idejében

²⁹⁸ Hor. *Carm. saec.* 21-24. (Ford. Radó György)

²⁹⁹ A *saecularis* játékok kronológiáját ld 178-180. old.

³⁰⁰ Kr. e. 158-ban (Németh 2001, 492)

³⁰¹ Plutarkhosz megemlíti, hogy egy egyiptomi íbisz fióka éppen annyit nyom, mint egy újszülött gyermek szíve, azaz két drachmát, kb. 27 grammot (*Quaest. Conv.* 4, 5c = *Mor.* 4 p. 143, 25) Ha a megfigyelés helyes is, ebben az esetben is nyilvánvalóan vallási okokkal magyarázhatjuk az íbisz és a gyermek szívének összekapcsolását. Az egyiptomi mitológiában az íbisz szent madár volt, jótékony oltalmazó istenség, amely elkísérte a halottakat túlvilági útjukon, ezért az emberekhez hasonlóan mumifikálták őket (vö. Kákosy 1993, 336; Sallmann 1983, 244). Sallmann szerint a fenti leírás az egyik példája annak, hogy Censorinus igen gyakran mindenféle kritika nélkül vett át különféle leírásokat, amelyek azonban többé-kevésbé tévesnek bizonyultak. A szív kivétele ugyanis nem szerepel az egyiptomi balzsamozási technika hérodotoszi leírásában (Hér. II. 86), és a régészeti leletek is azt mutatják, hogy a holttestek többségéből nem vették ki a szívet (vö. Sallmann i. h.; Kákosy 1993, 357-9). Ha pedig a szívet nem veszik ki a holttestből, akkor más módon nem igazán lehet megmérni, így az egész varrói leírást gyanakodva kell szemlélnünk.

³⁰² Geminus szerint a nagy évet az isteneknek bemutatott áldozatok miatt kellett bevezetni, hogy az ünnepek, illetve az azokon bemutatott áldozatok mindig ugyanazon napra, vagy napokra essenek. (Geminus VIII, Vö. Dicks 1970, 86-87) A Censorinus által a továbbiakban megemlített nagy évek három csoportba sorolhatók: 1) Személyhez nem köthető ciklusok (a *dietérisz* és a *tetraetérisz*), melyeket Censorinus szerint városok hoztak létre az időszámítás tökéletesítésére; 2) Létező személyek által az egyes poliszok időszámításának tökéletesítésére létrehozott nagy évek. (pl. Eudoxosz *oktaetérisz*-e, vagy Metón *enneadekaetérisz*-e); 3) Azok a nagy évek, amelyek nagyságuk miatt csupán csillagászati számításokhoz alkalmazhatók a gyakorlatban nem használhatók (pl. Kallipposz, Hipparkhosz).

³⁰³ Censorinus forrása ezen a helye valószínűleg Hérodotosz volt, akinél Kroiszosz és Szolón híres dialógusában Szolón a következőket mondja a lüd királynak:

"Az élet időtartamát mintegy hetven évre teszem. Ebben a hetven évben összesen huszonötezer-kétszáz nap van, ha nem számítjuk a szökőnapokat. De ha figyelembe veszem, hogy minden második év hosszabb, hogy az évszakok a megfelelő időre essenek, a hetven évhez még harmincöt szökőnapot is hozzá kell számítanunk, s ezeknek a napoknak száma összesen ezerötven. A hetven évben tehát összesen huszonhatezer-

kétszázötven nap van, s egyetlen nap sem telik el úgy, mint a másik." (Hér. I. 32.) A korai görög naptárak 30 napos hónapokból álltak, amelyek három *decas*-ból (tizes egységből, tulajdonképpen tíz napos "hétből") álltak. Ilyen volt például a boiót naptár (Samuel 1972, 69).

³⁰⁴ A hiba felismerését követően megkétszerezték a ciklus idejét, így egy négyéves ciklus jött létre. Samuel szerint azonban Censorinusnak nincs igaza akkor, amikor azt írja, hogy miután felismerték, hogy egy napév valójában 365 1/4 napból áll, akkor ezt a polgári naptárakban is bevezették. (Samuel 1972, 34-35) Samuel általában a két és négyéves ciklusokkal kapcsolatban szkeptikusan nyilatkozik, későbbi kitalációnak tartja őket, melyeket a polgári időszámításban sohasem vezettek be.

³⁰⁵ Pind. *Ol.* II, VIII, IX; Pomp. Mela II. 3.

³⁰⁶ Samuel (1972, 31, ill. 39-40) elképzelhetőnek tartja, hogy a Kr. e. VI. sz. folyamán a *gnómón* használatával már sokkal pontosabban ki tudták számítani a szoláris év hosszát, ami jóval pontosabb ciklusok megjelenését eredményezte. Ennek az *oktaetérisz*-nek a bevezetése mindenképpen Kr. e. 432 előtt kellett, hogy történjen, a metóni tizenkilencéves ciklus bevezetése előtt. Több oktaetérisz is létezett. A Szuda-lexikon és Diogenész Laertiosz (VIII. 87.) alapján Eudoxosznak tulajdonított oktaetérisz 8 egyenként 365 napos évből, azaz 99 hónapból (96 holdhónap és 3 szökőhónap), vagyis 2920 napból állt. Ez két nappal kevesebb nyolc szoláris év hosszánál. Erre többen is rájöttek. Például Aphrodisziosz, aki szerint a szoláris év 365 és 1/8-ad apból áll, ezért 1 nappal 2921-re növelte az oktaetériszt. (Cens. XIX. 2) Geminus még egy nappal megtoldotta, így egy 2922 napos ciklus jött létre, ami csillagászatilag tökéletes volt. Akhilleusz Tatiosz (*Bevezetés Aratoszhoz.* 19. p. 47. ed. Maass, idézi: Dicks 1970, 188.) és Censorinus más neveket is megemlítenek az oktaetérisz-szel kapcsolatban. A tenedoszi Kleosztratoszról csak harmadlagos forrásaink vannak (DK 6.). Az idősebb Plinius (*NH* II. 31.) szerint Kleosztratosz fedezte fel a *zodiakosz*-t és már ismerte az ekliptikát. Mindezek azonban téves információk, mivel a *zodiakosz*-t és az ekliptikát is csak a Kr. e. 5. század folyamán ismerték meg a görögök (Dicks 1970, 87-88; a *zodiakosz*-hoz vö. 227-228. lábjegyzet). Az oktaetérisz polgári felhasználásra már számos példánk van. Maga Censorinus is megemlíti a püthói játékokat, amelyeket nyolcévenként rendeztek meg. Ide tartoznak az olümpiai játékok is, amelyekből szintén két olümpiasz alkotott egy oktaetériszt. Minden első olümpiasz 50, és minden második 49 hónapból állott. A négy nagy görög játék együtt alkotott egy négyéves ciklust, amelyet az alábbi táblázat ismertet:

- 1. év (kb. augusztus) olympiai játék
- 2. év (kb. július) nemeai játék
 - (kb. május) isthmosi játék
- 3. év (kb. augusztus) pythói játék
- 4. év (kb. július) nemeai játék
 - (kb. május) isthmosi játék
- 1. év (kb. július) olympiai játék

(Beloch, K. J.: *Griechische Geschichte*. Berlin, 1912. I. 2. 148.)

A négyéves ciklust a görögök nem csillagászati számításokkal, hanem egyszerű hónapszámítással számították ki az előbb említett módon. Szabó Árpád szerint ezt a négyéves ciklust egy oktaetérisz megfelelésével hozták létre. Számos ókori népnél jelentős szerepet töltöttek be a különféle *pentaetérisz*-ek. Pl. a thrákok minden ötödik évben követeket küldtek Zalmoxiszhoz. A követküldés valójában egy rituális emberáldozatot jelentett (Hér. IV. 94). A kelták minden ötödik évben emberáldozatot mutattak be. (Diod. Szik. 5, 32, 6.) Az ötéves ciklus a rómaiaknál is jelentős volt, elég ha a *quinquennium*-ra, vagy a *lustrum*-ra utalunk. A nyolcéves ciklusra a görög világon belül is ismerünk számos példát. A mitológiából ismert Apollón története, akinek Delphüné sárkány megölése után Admétosznál kellett szolgálnia egy nagy éven keresztül, vagyis nyolc évig.

A nyolcéves ciklusra már az Odüsszeiában találunk példát:

*"És Knósszosz nagy vára, kilenc évig hol a legfőbb
Zeusszal társalgó Mínosz gyakorolta uralmát."*

(Hom. *Od.* XIX, 178-9. Devecseri Gábor ford.)

A történeti korból Plutarkhosz Agisz életrajzában találunk egy részletet, amely hasonló ciklusra utal:

"Az ephoroszok minden kilencedik évben kiválasztanak egy derült, holdfénytelen éjszakát, leülnek és csendesen szemlélik az eget. Ha az ég egy bizonyos sarkából a másikba hullócsillag zuhan, bíróság elé állítják a királyokat, mint akik vétkeztek az istenek ellen, és felfüggesztik őket méltóságukban, hacsak Delphoiból, vagy Olümpiából jóslat nem érkezik, amely a perbe fogott királyokat pártfogásába veszi."

(Plut. *Agisz* 11; Máthé Elek ford.)

Egyesek azonban elvetik azt a feltételezést, hogy az oktaetériszt felhasználták volna a görög polgári időszámításban (Samuel 1972, 41).

További oktaetérisz-ek: Harpalosz, aki a Kr. e. 5. században Eudoxos oktaetérisz-ét tökéletesítette. (Sallmann 1988, 127). Nautelész és Menesztratosz egyébként ismeretlen tudósok (Sallmann 1988, 128). Doszitheoszról szintén rendkívül kevés adatunk van, az idősebb Plinius azonban még ismerte tanításait (*NH* 18, 312; vö. Sallmann 1988, i. h).

Az oktaetérisz pontatlanságára viszonylag hamar rájöttek. Geminus például tökéletesen megállapította, hogy egy holdhónap hossza (29 nap, 31 perc, 50 másodperc 8 századmásodperc 20 ezredmásodperc) napokban mérve csak irracionális számmal fejezhető ki (29,5305941 nap), amivel az ókori csillagászok hosszú időn keresztül nem sokat tudtak kezdeni. A közel fél nap többlet kiküszöbölésére a holdhónapokhoz két oktaetérisz ideje alatt (16 hónap) 4 napot iktattak közbe. A görögök 2×2920 napból álló dupla oktaetérisz-hez 3 szökőnapot toldottak be, pedig valójában négyet kellett volna ($365 \frac{1}{4} \times 4 = 2922$). A holdév hossza ugyanis $354 \frac{1}{3}$ ($\frac{4}{12}$) nap, a napévé pedig $365 \frac{1}{4}$ ($\frac{3}{12}$). A kettő különbsége $10 \frac{11}{12}$, ami azt jelenti, hogy egy oktaetérisz alatt a különbség $87 \frac{4}{12}$. Ez pedig $2 \frac{8}{12}$ nappal eltér attól a kilencven naptól, amit az oktaetérisz-hez kapcsolnak 3 db. 30 napos szökőhónap formájában. A 19 éves ciklusban 7 szökőévet iktatnak be. Ezt összevetve az oktaetérisz-szel: 19 oktaetérisz (152 év) ideje alatt 56 szökőhónapot iktatnak be, míg 8 enneadekaetérisz ideje alatt 57 szökőhónapot. Ez azt jelenti, hogy az oktaetérisz hibája 152 év alatt 1 szökőhónapra, azaz 30 napra növekszik. Az *enneadekaetérisz*-ben 6940 nap van, ami azt jelenti, hogy egy év $365 \frac{1}{19}$ napból áll, ami $\frac{1}{76}$ -dal hosszabb a tropikus évnél. A 6940 napot 235 hónapba osztják be, amiből 110 az ún. *mensis cavus* (üreges), amelyik 29, 125 pedig az ún. *mensis plenus* (teljes), ami 30 napból áll. A 110 napot úgy iktatják ki, hogy minden 63. napot törlik a naptárból. Így a $365 \frac{1}{19}$ napos év $\frac{1}{76}$ -dal hosszabb a tropikus évnél. A 19 éves periódus Metón és Euktémón nevéhez köthető, akik mindketten Kr. e. 430 körül éltek. Ptolemaiosztól tudjuk (*Phasz.* 67, 2.), hogy Metón megfigyeléseket végzett Athénban, a Kükládokon, Makedóniában és Thrakiában, egy másik ptolemaioszi mű szerint pedig (*Almagest* III. 1) Metón és Euktémón a nyári napfordulókat figyelték meg, melyek közül 432 június 27-re tették az általuk bevezetett 19 éves ciklus kezdőnapját. (Csillagászati adatok alapján ma már tudjuk, hogy 432-ben - az ő számításukhoz képest - 1,5 nappal később volt a nyári napforduló.) Aratosz (*Égi jelenségek* 752) és Akhilleusz Tatiosz (*Bevezetés Aratoszhoz* 19.) is ír Metónról, Arisztophanész pedig a Felhőkben veszi célba Metón csillagászati működését (*Nub.* 992, 997, 1010; vö. Sallmann 1988, 128).

³⁰⁷ Metón előbb említett 19 éves ciklusában minden 3., 6., 8., 11., 14., 17. és 19. év volt

szökőév, a ciklus összesen 235 hónapot tartalmazott (ebből 125 teli, azaz 30 napos, 110 pedig üres, azaz 29 napos hónap volt). Metón 365 5/19-ed (365,26315) napos évekkel számolt, ciklusa mindössze hat órát késett a csillagászati naptárhoz képest, ezért ez a rendszer is finomításra szorult (Olajos 1999, 221).

³⁰⁸ A püthagoreus Philolaosz 59 évből álló nagy éve 729 hónapot foglalt magába. Philolaosz szerint egy természetes év 364 1/2 napos. Nyilvánvaló, hogy Philolaoszra jelentős hatást gyakorolt a püthagoreus számmisztika. pl. $729=3^3 \times 3^3$. Censorinus nem említi meg, hogy Oinopidész szerint is a nagy év 59 évből áll, csupán később említi meg, hogy Oinopidész szerint a természetes év 365 22/59-ed nappól áll. Ailianosz szerint (*Varia Historia* X. 7. 1) Oinopidész egy bronz táblát helyezett el Olümpiában azzal a felirattal, hogy a nagy év 59 évből áll. Ailianosz mellett Aetiosz is megemlíti Oinopidész 59 évből álló ciklusát (Dicks 1970, 88-89).

³⁰⁹ Kallipposz ciklusa 76 évből áll, ami tulajdonképpen 4 db. 19-éves ciklusból áll (4x235=940 hónapból). A 4x6940 (27760 nap) nappól egy napot kiiktatnak, ami valószínűleg úgy történt, hogy egy teli hónapot üresre változtattak. A kallipposzi ciklus csupán 3,5 nappal tér el mi időszámításunknak megfelelő 27755,5 naptól. (Dicks 1977, 189, ill. 193; Samuel 1972, 32-33)

³¹⁰ Démokritosz nagy éve kétségkívül rosszul szerepel Censorinusnál, ami vagy a szerző, vagy a kézirat egyik másolójának a hibája (Callatay 1996, 69), a 82 évhez ugyanis túl kevés a 28 szökőhónap. Az is elképzelhető, hogy valójában egy 75 éves ciklusról van szó, amely a philolaoszi 59 év és két oktaetérisz összegéből jön létre (Samuel 1972, 41).

³¹¹ Hipparkhosz nagy éve 304 évből áll, 112 szökőhónappal. Bár Ptolemaiosz számos alkalommal említi Hipparkhoszt, a hipparkhoszi nagy év csak Censorinusnál szerepel. (Samuel 1972, 49-50) Általános vélemény, hogy a metóni és kallipposzi nagy évnél nagyobb nagy éveket nem használták a polgári időszámításban.

³¹² Ehhez a matematikai-csillagászati problémához ld. XIX. caput.

³¹³ Ma Sirius csillagkép; a szöveghez vö. Plin. *NH* II. 47; XVIII. 28; Varro *re rust.* I. 28.

³¹⁴ Az egyiptomiak holdhónapok szerinti időszámítást használtak. Négy-négy hónap alkotott egy évszakot, és ezek az időjárással kapcsolatos jelenségekről kapták nevüket. Az év végéhez öt "kiegészítő napot" (*epagomena* napok) tettek, hogy a csillagászati év hosszát minél jobban megközelítsék. Az év kezdete a csillagászati év eseté a Szóthisz csillag héliákus felkelésével kezdődött, míg a polgári év folyamatosan tolódott egyik napról a másikra, és kezdete csak 1450 éveként esett egybe. Ezért szokták a polgári évet

"mozgó évnék" is nevezni. Számítások szerint Kr. e. 2770-ben vezették be használatát. (Parker: *The Calendars of Ancient Egypt*. Chicago 1950.) Vö. Hér. II. 4. "... a népek közül elsőként az egyiptomiak fedezték fel az évet, s osztották fel az évszakok alapján tizenkét részre, s mindebben a csillagok megfigyelése segítette őket. Véleményem szerint ebben bölcsebben jártak el, mint a hellének, akik minden harmadik esztendőben egy szökőnapot iktattak be az évszakok miatt, az egyiptomiak viszont harminc napnak veszik a hónapot, az évhez öt napot adnak hozzá, s így náluk az évszakok fordulása mindig ugyanarra az időre esik."

³¹⁵ A csillagászati nagy évek mellett a Kr. e. III. századtól a görög világban a "Nagy Év" káldeus változata is elterjedt, amely nagy hatással volt a hellenisztikus, a római-bizánci, illetve a keresztény gondolkodásra. A káldeusok tanítása szerint bár a világegyetem örök, mégis bizonyos időszakonként (ezek az ún. "Nagy Évek") elpusztul, majd újjáalakul. A hellenizmus Rómába is eljuttatta azt a tanítást, hogy ha hét bolygó együtt áll a Rák csillagképben (ez az ún. "nagy tél"), akkor özönvíz pusztít, ha viszont a Bak csillagképben állnak együtt (ez az ún. "Nagy Év" nyári napfordulója), akkor az egész világegyetemet a tűz nyeli el. (Eliade 1998, 175-181, ill. 193-199) Ezek az elképzelések Kr. u. III. században különösen népszerűek voltak, így nem véletlenül kerültek be Censorinus művébe sem (vö. 20-22. old.)

³¹⁶ A természetes év hossza Arisztarkhosznál 1/1623-ad nappal hosszabb a kallipposzi 365 napos természetes évnél. Tannery szerint ezen a helyen 2484 év helyett inkább 2434 évnék kellene szerepelnie (Tannery, P.: *La Grande Année d'Aristarque de Samos*. In: Tannery, P.: *Mémoires scientifiques*. Vol. II. Paris, 1912. 345-366, idézi: Callataÿ 1996, 69). A 2.484 év ugyanis valójában egy luniszoláris ciklus, vagy a 18 évből (223 holdhónapból, ill. 6.585 1/3 napból) álló Szarosz-ciklus, vagy ennek háromszorosa, az *exeligmosz* 54 évből (669 holdhónap, ill. 19.756 nap) többszöröse, amely összesen 30.774 teljes holdhónapot tartalmaz.

³¹⁷ A 10.800 év nem kapcsolható luniszoláris ciklushoz, Callataÿ szerint valószínű, hogy a korábban már említett (Cens. XVII. 2.) Hérakleitosz-féle generáció-elmélettel áll kapcsolatban, amely szerint egy generáció időtartama 30 év, a 10.800 év így 360 generáció időtartama (Callataÿ 1996, 69). Pszeudo-Plutarkhosznál Hérakleitosz nagy éve 18.000 évből áll, ami valószínűleg a 10.800 elírása lehet (Plut. *de placit. philos.* II. 32 = *Moral.* 892 b-d).

³¹⁸ Dión valószínűleg a Varrónál is szereplő neapoliszi Dión (Varr. *De gente populi Romani* frg. 6 = Aug. *civ. Dei* XXI. 8). Aretész és Dión nagy éve nem luniszoláris

ciklus, Censorinus említésén kívül semmit sem tudunk elméletükről, ezért nem tudjuk hogyan állapították meg 5.552, ill. 10.884 természetes évből álló nagy évüket (Callatay 1996, 69).

³¹⁹ Orpheusz 120.000 évből álló ciklusa van Waerden szerint az iráni cervanizmus hatását mutatja (van der Waerden, B. L.: Das Grosse Jahr des Orpheus. *Hermes* 83, 1951, 481-3). A cervanista hagyomány szerint a 12 főisten egy-egy csillagjegyet birtokol. Egy-egy csillagjegy egy-egy kozmikus időszaknak felel meg, amik 1000-1000 évből állnak. így a cervanista hagyomány szerint egy nagy év 12.000 évből áll. A cervanizmus behatolásával már a hellénizmus előtt számolnunk kell: pl. Plat. *Phaidrosz* 247 A-B (a 12 isten), *Leges* 828 B-C (minden hónap egy-egy istennek van alárendelve). Callatay szerint azonban a 6 és a 12 számmal kapcsolatos számmisztikáról van szó (Callatay 1996, 70).

³²⁰ Kasszandroszról ezen az említésen kívül csupán annyit tudunk, hogy Panaitiosz szerint kora legjelentősebb csillagásza volt (Cic. *de div.* II. 88). Elképzelhető, hogy közvetlen kapcsolat van Ptolemaiosz precessziós elképzelése és Kasszandrosz 360.000 évből álló nagy éve között (Callatay 1996, 70).

³²¹ Súlyos hiányossága Censorinus összeállításának, hogy szerzőnk nem említi sem a babilóni (Bérosszosz-féle), sem a platóni, sem a Cicero-féle nagy év-elképzeléseket. Ennek egyik legfőbb oka az lehet, hogy Censorinus műve erős sztoikus hatás alatt áll (a sztoikus befolyásról legutóbb Camón 1999), a sztoikusok pedig kizárólag Arisztotelész nagy év elképzelését vették át, ami viszont igen előkelő helyet foglal el szerzőnk összefoglalásában.

Nagy évek Censorinus De die natali c. művében				
Nagy év	Tudós	Természetes évek száma	Hónapok száma	Napok száma
<i>Dietérisz</i> 'két éves ciklus'	-	egy 12, majd egy 13 hónapos év	25	-
<i>Tetraetérisz</i> (<i>Pentaetérisz</i>) 'négy éves ciklus'	-	négy 365 ¼ napos év	-	1461

<i>Oktaetérisz</i> (<i>Enneaetérisz</i>) 'nyolc éves ciklus'	-	nyolc 365 $\frac{1}{4}$ napos év		2922
	Eudoxosz	nyolc 365 napos év	99	2920
	Aphrodisziosz	nyolc 365 $\frac{1}{8}$ napos év	99	2921
	Geminus	nyolc 365 $\frac{1}{4}$ napos év	99	2922
<i>Enneadekaetérisz</i> 'tizenkilenc éves ciklus'	Metón és Euktémón	tizenkilenc 365 $\frac{1}{19}$ napos év	235	6940
'ötvenkilenc éves ciklus'	Philolaosz	ötvenkilenc 365 $\frac{1}{2}$ napos év	729 hónap	
	Oinopidész	ötvenkilenc 365 $\frac{22}{59}$ -ed napos év		
'nyolcvankét éves ciklus'	Démokritosz	egy 59 éves ciklus és két oktaetérisz		
'háromszáznégy éves ciklus'	Hipparkhosz	304 év	(112 szökőhónap)	
'2484 éves ciklus'	Arisztarkhosz	2484 év		
'5552 éves ciklus'	Aretész	5552 év		
'10800 éves ciklus'	Hereditosz, Linosz	10880 év		
'10884 éves ciklus'	Dión	10884 év		
'120000 éves ciklus'	Orpheusz	120000 év		
'3600000 éves ciklus'	Arisztotelész	3600000 év		

³²² Nyilvánvaló tévedés a négy éves olümpiai ciklusok és az ötévenként megrendezett *lustrum* összehasonlítása. A *lustrum*-ot Servius Tullius Róma hatodik királya alapította meg a hagyomány szerint (Liv. I. 44).

³²³ Kr. u. 74-ben (vö. Suet. *Vesp.* 8. 1; *Tit.* 6. 1).

³²⁴ A természetes év hosszát hasonlóképpen adja meg Geminus (I. 7), valamint Macrobius (*Sat.* I. 14. 4). Ugyanez a meghatározás szerepel Kopernikusz korszakhatárt jelentő könyvében is (*De rev. orb. Terr.* III. 1. 63a).

³²⁵ A természetes év hosszúságának problémájához vö. 308, 316, 324. lábjegyzetek.

³²⁶ Ezen a helyen vagy másolási hiba történt, vagy Censorinus tévedett, hiszen Kallipposz 365 napos éve nyilvánvalóan ellentmond a 76 évből álló kallipposzi nagy év elméletének (XVIII. 8), hiszen ebben az esetben a 76 év csupán 27.740 napot tartalmazna a szükséges 27.759-cel szemben (Sallmann 1988, 131).

³²⁷ Oinopidész elméletéhez vö. Dicks, 1970, 89.

³²⁸ Az egyiptomiak egyhónapos évét már Eudoxosz is ismerte, és Diodórosz (I. 26. 3), illetve Varro (*Ant. rer. div.* 14 frg. 3 Mirsch) is megemlíti. Ison és Arminos kitalált személyek, a négy hónapos évet azonban Plutarkhosz is megemlíti Numa életrajzában (*Num.* 18. 7): Plutarkhosz szerint az egyiptomiak a hónapokat számolják az évek helyett, ezért tűnik számára az egyiptomi történelem "ősibb"-nek a görög-rómainál. Hasonlóképpen vélekedik az idősebb Plinius is (*NH* VII. 155-6)

³²⁹ Az idősebb Plinius és Macrobius is utal az arkadiaiak három hónapos évére (*NH* VII. 155, *Sat.* I. 12. 2), Plutarkhosz azonban a Numa életrajz előbb említett helyén négy hónapos évről beszél (Plut. *Num.* 18. 6).

³³⁰ Az egyiptomi felfogás szerint a fáraó Hórusz, az égi sólyomisten földi mása, aki az egyiptomi istenkirályok sorában az utolsó volt. A Hórusz név a fáraó titulátúrájába is bekerült: "*Hórusz, a két ország kedveltje, a Nap fia, aki élettel van megáldva, mindörökre. Az arany Hóruszok, a két úrnő, a testület kedveltje Pepi, aki éljen mint Ré, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, Meriré*" (Pyr. 786; Kákosy László ford. idézi: Kákosy 1993, 221 további példákkal). Censorinus ezen a helyen valószínűleg Hérodotoszhoz hasonlóan egy létező személyre gondolt (Hér. II. 144: "*A(z egyiptomi) papok ellenben azt is állították, hogy őelöttük olyan istenek uralkodtak Egyiptomban, akik az emberek között élte, s egyikőjük volt mindig a király. A sorban az utolsó Hórosz, Oszirisz fia volt, akit a hellének Apollónnak neveznek. ...*"; hasonlóképpen Diod. Szik. I. 25. 7; I. 26. 5). Ugyanakkor az egyiptomi Hórosz és a hórak (mint évszakok) összekapcsolása súlyos tévedés Censorinus részéről, hiszen az egyiptomiak - nyilvánvalóan éghajlati-mezőgazdasági okokból - csupán három évszakot különböztettek meg (*ahet* = áradás, *peret* = sarjadás, *semu* = forrás). Kákosy 1993, 263) a görög-római antikvitás négy hórájával szemben.

³³¹ Az akarnaniaiak hat hónapos naptára is megtalálható Plutarkhosznál (Plut. *Num.* 18. 6), valamint Macrobiusnál (*Sat.* I. 12. 2). A károk naptáráról semmi közelebbit nem tudunk.

³³² Ferentinum a hernicusok városa volt Latiumban (ma Ferentino), naptáráról semmi közelebbit nem tudunk. Lavinium a laurentumiak városa, Augustinus szerint (*civ. Dei* XV. 12) 13 hónapos évük volt. Alba Longa az Albai-tó mentén fekvő városka volt, Rómától délre (ma Castelgandolfo), a római hagyomány szerint innen származott Romulus és Remus, Róma alapítói (Liv. I. 3; Plut. *Rom.* 3). Tullus Hostilius, a hagyomány szerint Róma harmadik királya, lerombolta (Liv. I. 29). Censorinus a következő caputban maga említi ősi tíz hónapos naptárát.

³³³ Vö. Censorinusról szóló tanulmány Censorinus forrásairól szóló alfejezetével (31-32. o.)

³³⁴ A római naptár fejlődéséhez ld. a kronológiáról szóló tanulmányt.

³³⁵ A páros és páratlan számok, szerencsés-szerencsétlen értékelése ismét püthagoreus hatásra utal (Ariszt. *Met.* I. 5; 986 a 22 (DK 58 B 5) in: Kirk-Raven-Scofield 2002, 483-484; van der Waerden 1977, 181-182). Ez az ellentét az anthropológiai résznél is megjelent már: XI. 11, vö. Verg. *Ecl.* VIII. 75.

³³⁶ *Terminalia* ünnepe február 23-ra, a Regifugium február 24-re esett. A *Terminalia* elnevezés a *terminus* = határ szóból ered, Liviustól tudjuk, hogy eredetileg ez volt a római év utolsó napja (Liv. XLIII. 11. 13; XLV. 44. 3) egészen Kr. e. 153-ig, amikor az év kezdetét január Kalendae-jára helyezték át (Latte 1960, 63; Havas-Gesztelyi 1999, 243; lásd részletesen a kronológiáról szóló tanulmányt).

³³⁷ A *De gente populi Romani*-ban (*HRR* 2 Frg. 3Peter), ill. *ant. rer. hum.* 19 Frg 1Mirsch. Varro – amint a szövegből is nyilvánvaló – görög *chronograpusok*-tól vette át a fenti felosztást.

³³⁸ Kr. e. 776-ig

³³⁹ A trójai háború és Trója pusztulása fontos szerepet töltött be az antik kronológiában, az alexandriai tudósok számításait a mi kronológiánkra átszámítva a háború Kr. e. 1200 körül zajlott. A problémához vö. Németh György Trója rétegei. In: Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady 1999, 117-119, valamint a kronológiai fejezet 169-171. o. Sallmann szerint a három varrói korszak időtartama:

adélosz a kezdetektől Ógügiosz áradásáig a kezdetektől Kr. e. 2376-ig

<i>mitikus</i>	Ógügiosz áradásától Inakhoszig	Kr. e. 2376 – Kr. e. 1976
	Inakhosztól Trója pusztulásáig	Kr. e. 1976 – Kr. e. 1176
	Trója pusztulásától az első olümpiai játékgig	Kr. e. 1176 – Kr. e. 776

hisztorikon az első olümpiai játéktól Censorinus koráig Kr. e. 776-tól

³⁴⁰ Varro kronológiai ismereteinek igen nagy tekintélye volt a klasszikus antikvitásban, vö. Cic. *Acad.* I. 3. 9; Cic. *Brut.* 60; Arnob. V. 8.

³⁴¹ Vö. A mű datálása c. alfejezet (13, 16. o.)

³⁴² Censorinus szerint Kr. u. 139. július 20-án volt Szóthisz-felkelés. Censorinus tudósítása különösen fontos az egyiptomi kronológia összeállításában, de már korábban is több kritika érte, O'Mara frissen megjelent tanulmányában pedig megkérdőjelezi Censorinus adatának hitelességét. Egyrészt más ókori források és csillagászati számítások alapján a Szóthisz-felkelést Kr. u. 136-139 közé tehetjük, másrészt vagy szerencsés véletlen, hogy Q. Caerellius születésnapja éppen a Szóthisz-felkelést követő századik évre esett (a hetes és kilences szám mellett a száz is kiemelt szerepet játszik a *De die natalibus*-ban, hiszen Censorinus egyértelműen a száz éves saeculumokat tartja történetileg hitelesnek, és műve egyfajta felvezetésnek is tekinthető a hamarosan fennállásának tízszer századik évfordulóját ünneplő Rómának), vagy Censorinus egyszerűen meghamisította a dátumot, hogy ezzel is hízelegjen tekintélyes patronusának. Vö. O'Mara 2003 (különösen 21-22, ill. 24-25).

³⁴³ A hónap, mint időegység kifejezetten a Holdhoz kötődik, amint azt számos nyelvben a két kifejezés közötti hasonlóság is mutatja. A görög mén egyaránt jelent holdat és hónapot. A germán nyelvekben pedig etimológiai kapcsolat van a két kifejezés között. Német: *Mond - Monat*; angol: *moon - month*, ettől eltér a latin *luna* = hold és *mensis* = hónap. A hold és a hónap kapcsolatát Ovidius is megfogalmazza: "*Luna regit menses.*" Ovid. *Fasti* III. 883; vö. Geminus VIII. 1; Joh. Lyd. *mens.* I. 16; Macr. *Sat.* I. 12. (Hahn 1998, 25-6).

³⁴⁴ A rómaiak - más népekhez hasonlóan - a holdsarló megjelenésétől számították az új holdhónapot. A *pontifex minor* az égbolt vizsgálatát követően jelentette az új hold kezdetét a pontifex maximusnak, majd közösen áldozatot mutattak be és a pontifex minor összehívta a Capitoliumra a Calabria nevű területre a népet, hogy kihirdesse az új hónap kezdetét. Aszerint, hogy az új hónap kezdetén hány nap telik majd el *Kalendae* és *Nonae* között, ötször (ha *Nonae* a hónap ötödik napjára esik majd), vagy hétszer (ha

Nonae a hónap hetedik napjára esik majd) mondta ki a "*calo = hívom*" szót. Erről kapta a hónap első napja a nevét, a népgyűlés pedig a *comitia calata* nevet. (Macr. *Sat.* I. 15. 9-11; Bickerman 1980, 17-8; Hahn 1998, 63)

³⁴⁵ A problémához vö. 230. lábjegyzet.

³⁴⁶ Geminus szerint a holdhónap hossza $29 + 1/2 + 1/33$ nap, ami meglepően pontos meghatározás. (Gem. *Praef.* 8. 1-2)

³⁴⁷ Vö. XX. 1. A *Fasti Praenestini* szerint CIL I² p. 230-9.

³⁴⁸ Ovidius szerint az ariciaiak Alba Longa naptárát használták (*Fasti* III. 89).

³⁴⁹ A görög naptárak kezdetben két hónapra 59 napot számítottak, amit úgy osztottak meg, hogy egy "teljes" (gör. *mén plérosz*) 30 napos hónapot egy "üres" (gör. *mén koilosz*) 29 napos követett (Gem. VIII. 6. 15; Macr. *Sat.* II. 12. 2; Bickerman 1980, 28). Ezzel viszont a görög hónapok nem tartottak lépést a holdfázisokkal, amit már nyelvileg is jeleztek: *nouménia* = a hónap első napja; *nouménia kata szelénén* = az újhold napja (vö. Thuk. II. 28).

³⁵⁰ Kr. e. 45-ben Caesar naptárreformjáról van szó, ehhez vö. Kronológiai tanulmány 165-167. o. A Szószigenész-féle Iulianus naptár tisztán szoláris évvel számolt, a hónapok már egyáltalán nem követték a holdfázisokat.

³⁵¹ Ebből a mondatból is nyilvánvaló, hogy Censorinus a hónapnevek etimológiájánál Varrót használta. Vö. Varro *ling. lat.* VI. 33-34: "*Mensium nomina fere sunt aperta, si a Martio, ut antiqui constituerunt, numeres: nam primus a Marte. Secundus, ut Fulvius scribit et Iunius, a Venere, quod ea sit Aphrodite; cuius nomen ego antiquis litteris quod nusquam inveni, magis puto dictum, quod ver omnia aperit, Aprilem. Tertius a maioribus Maius, quartus a iunioribus dictus Iunius. Dehinc quintus Quintilis et sic deinceps usque ad Decembrem a numero. ad hos qui additi, prior a principe deo Ianuarius appellatus; posterior, ut idem dicunt scriptores, ab diis inferis Februarius appellatus, quod tum his parentetur; ego magis arbitror Februarium a die februatō, quod tum februatōr populus, id est lupercis nudis lustratur antiquum oppidum Palatinum gregibus humanis cinctum.*"

A hónapnevekhez ld. még Plut. *Num.* 19; Macr. *Sat.* I. 12; Sev. Isiod. *Etym.* V. 33. 3-11.

³⁵² Március hónap Kr. e. 153-ig a római év kezdőhónapja volt. Egy az idősebb Catónál szereplő archaikus imádság szerint Mars nemcsak háborúk istene, hanem a földek, mezők, valamint a jószág védelmező-istene is volt (Cat. *de agr.* 142). Elképzelhető, hogy ezen szerepéről kapta az ősi római év első hónapja a nevét, mely hónap a természet megújulásának időszaka és a mezőgazdasági munkák kezdete volt (Scullard

1981, 84). Macrobius két magyarázatot ad Mars hónapjának eredetére: az egyik szerint Romulus isteni atyja iránti tisztelettől vezérelve nevezte így az első hónapot, a másik szerint az eredeti év első két hónapját az ember kettős természetéről nevezte el: Mars a pusztító és a Venus fájdalmak enyhítője. (Macr. *Sat.* I. 12. 8-10). Plutarkhosz szerint is Romulus atyja iránti tiszteletből nevezte el az első hónapot Marsnak, majd később Numa Pompilius a januárt tette első helyre, mivel *"az államvezetés művészetét többre becsülte, mint a hadművészetét."* (Plut. *Num.* 19. Máthé Elek ford.) Festus szerint is a rómaiak harciassága miatt lett Mars hónapja az első hónap a naptárban (Fest. *Martius* 150. 6).

³⁵³ Már Ovidiusnál is szerepel az április és a megnyitást kifejező *"aperire"* ige összekapcsolása (Ovid. *Fasti* IV. 88). Macrobius Censorinushoz hasonlóan az április hónap kétféle etimológiáját ismerteti: az egyik szerint Romulus Aphrodité nevéből adta a hónap nevét (így lett *Aprilis*, vagy hehezetes változata *Aphrilis*), ami a görög *aphros* (hab, tajték) szóval áll kapcsolatban, és arra utal, hogy az istennő a tengerből született (Macr. *Sat.* I. 12. 8). A másik változat szerint - amelyet egyébként két neves régiségbúvártól, Cincius Alimentustól és Varrótól vett át - a megnyitással áll kapcsolatban (Macr. *Sat.* I. 12. 12-14). Plutarkhosz cáfolja az első változatot, mivel szerinte az *Aprilis* kemény *'p'* hangja nem Aphrodité hehezetes *'ph'*-jével áll kapcsolatban, hanem inkább a latin *aperio*, *aperire* = nyitni igével, és arra utal, hogy április, a tavasz első hónapjaként *"kinyitja a virágok bimbóit és feltárja a fák rügyeit"* (Plut. *Num.* 19. Máthé Elek ford.). Az etruszok Cabreasnak nevezték áprilist (Pallottino 1980, 225: **capr-* 'Cabreas'), Scullard szerint igen valószínű az *apru* az etruszk *aprodita* közötti etimológiai kapcsolat (Scullard 1981, 96).

³⁵⁴ Plutarkhosz (*Num.* 19.) május és június hónapokról is kétféle változatot közöl. Az egyik változat szerint május Maiáról, Mercurius anyjáról, június pedig Iunóról kapta nevét, a másik változat szerint május az idősebbekről (*maiores*), június pedig az ifjabbakról (*iuniores*). Macrobius igen részletesen tárgyalja mindkét hónap etimológiáját: vö. Macr. *Sat.* I. 12. 16-33. A két változat Festusnál is szerepel. Fest. *Maius* 134. 12: *"Maius mensis in compluribus civitatibus Latinis ante Urbem conditam fuisse videtur. Qua ex causa, utrum a maioribus, ut Iunius a iunioribus, dictus sit; an a Maia, quod Mercurio filio eius res divinae idibus fiant sollemnes; an quod ipsi deae in multis Latinis civitatibus sacrificia fiebant ..."*. Servius szerint a *seniores* - *iuniores* felosztás a római hadsereg korosztályok szerinti felosztásával áll kapcsolatban. Serv. *ad Georg.* I. 43. 14-17: *"Maius a Maia; Iunius a Iunone, quamquam alii a maioribus et*

iunioribus hos duos menses velint esse nominatos: nam antea populus Romanus in centurias iuniorum et seniorum divisus fuerat." Ovidius teljesen bizonytalan a hónap eredetével kapcsolatban: "*Quaeritis unde putem Maio data nomina mensi? Non satis est liquido cognita causa mihi.*" (Ovid. *Fasti* V. 1-2) Ennek ellenére háromféle változatot is megad a név eredetére: *maiestas* = 'felség, nagybbság': V. 1-54; *maius* = 'idősebb, nagyobb': V. 55-78; illetve 'Maia' istennő, Atlasz lánya, Hermész anyja: V. 79-110. A legvalószínűbb az, hogy a hónap neve az itáliai *Maius* isten nevéből származik, aki az élővilág növekedését segítette elő. Elképzelhető egyébként, hogy az istennek volt egy női párja, *Maia*, de ez nem azonos a fentebb említett görög istennővel, a névazonosság csupán a véletlen következménye (Bollók 1986, 177-8; vö. Scullard 1981, 116: Szerinte Maia neve a legvalószínűbb, akinek neve a latin 'mag' töből származik és növekedésre, illetve gyarapodásra utal).

³⁵⁵ Ovidius a június hónapnév háromféle eredetét három istennővel mondatja el, akik mind magukénak tartják a hónapot. Először Iuno magyarázza meg a név eredetét, amely szerinte róla Iuno istennőről kapta a nevét (Ovid. *Fasti* VI. 1-64). Őt Iuventas az ifjúság istennője (gör. Hébé) követi, aki a 'iunius' = ifjabb melléknévből származtatja a nevet (VI. 65-88), ami egyébként saját nevének az etimológiája is. Harmadszor Concordia az egyetértés istennője adja elő saját változatát, szerinte a június név a 'iungere' = összekötni igéből származik és arra utal, hogy a rómaiak a szabin nők elrablását követően előbb viszálykodásba kezdtek a szabinokkal, majd kibékültek velük. Ezen legutóbbi változat egyébként csak Ovidiusnál szerepel (Bollók 1986, 187). Az első két változat tulajdonképpen csak látszólag mond ellen egymásnak, ugyanis a nyelvészeti kutatások szerint Iuno (az etruszk Uni) istennő neve a 'iuvenis' szóval áll etimológiai kapcsolatban, jelentése tulajdonképpen 'fiatal, vagy ifjabb istennő'. (Scullard 1981, 126)

³⁵⁶ A hónapokat számozása egyértelműen arra utal, hogy a római év kezdete eredetileg március volt. Vö. Fest. *Martius* 150. 6: "*Martius mensis initium anni fuit et in Latio, et post Romam conditam, quod ea gens erat bellicosissima; cuius rei testimonium est, quod posteriores menses, qui annum finiunt, a numero appellati, ultimum habent Decembrem.*" Ugyanerre már Macrobius is felhívta a figyelmet (*Sat.* I. 12. 34-38).

³⁵⁷ A római évkezdetről ld. bővebben a Kronológiai fejezetben. Február eredetileg a római év utolsó hónapja volt, Ovidius szavaival: "*qui sequitur Ianum, veteris fuit ultimus anni.*" (Ovid. II. 49).

³⁵⁸ Varrótól tudjuk, hogy a *februm* szabin eredetű szó volt, a latin *purgamentum* megfelelője (Varr. *ling. lat.* VI. 13). Ovidius szerint a februa mindaz, amivel

engeszteltek a régi rómaiak: "*Februa Romani dixere piamina patres*". (Ovid. *Fasti* II. 19). Az engesztelő áldozatra több példát is felsorol: a gyapjú, amit a pontifex a flamenektől és a rextől kap (II. 21-22), halottas házban a lictornak átadott sóból és pírított lisztből álló tisztító keverék (II. 23-24), a pap fejét övező szent fáról levágott lombkoszorú (II. 25-26), tisztító fenyőág (II. 27-28), egyébként pedig, mai lemossa a bűnt (II. 29-30). A különféle tisztító szertartások értelmezéséhez vö. Scullard 1981, 69-70.

³⁵⁹ Kr. e. 44-ben nem sokkal Caesar meggyilkolását követően Caesar consultársa, M. Antonius javaslatára (Suet. *Caes.* 76. 1; Cass. Dio XLIV. 5. 2, XLV. 7. 2; Macr. *Sat.* I. 12. 34: Caesar quintilis hónap tizenkettedik napján született).

³⁶⁰ Kr. e. 8-ban, a szenátusi határozat fennmaradt Macrobiusnál (*Sat.* I. 12. 35).

³⁶¹ Domitianus császár a szeptembert Germanicusnak, az októbert pedig Domitianusnak nevezte el saját magáról, de halála után mindkét hónap visszakapta eredeti nevét (Plut. *Num.* 19).

³⁶² A latin *dies* etimológiailag a latin *deus*, görög *diész* szavakkal közös töből ered. A nap meghatározásához vö. Geminus VI. 1; Joh. Lyd. *mens.* II. 2; Serv. *comm. ad Aen.* V. 738.

³⁶³ A polgári nap, lat. *dies civilis* a geocentrikus világmép szerint egy teljes napfordulatot jelent a Föld körül. A görög név sokkal jobban kifejezi ezt, *nükhthémeron*, ami nyersfordításban kb. annyit jelent "egy éjszaka - egy nappal" (vö. Plin. *NH* II. 77, 79; Varro *re rust.* I. 28; Macr. I. 23). A természetes nap, lat. *dies naturalis*, amint azt Censorinus is mondja napkeltétől napnyugtáig tartott.

³⁶⁴ A következőkhöz vö. Gell. *NA* III. 2. 1-11; Macr. *Sat.* I. 3. 2-3; Plin. *NH* II. 188. Valószínűleg az eredeti forrás Varro volt, akire egyedül Gellius hivatkozik az előbb említett szerzők közül. Lydus is említi, hogy a babiloni nap napkeltétől napkeltéig tartott (*mens.* II. 2), szemben az egyiptomi és zsidó nappal, amely napnyugtától napnyugtáig tartott. A zsidó időszámításban egy nap valóban napnyugtától napnyugtáig tartott (Hahn 1998, 25), az egyiptomiaknál azonban Lydus téved, mivel ott napkeltétől napkeltéig tartott a nap (Sallmann 1988, 137). Az esti, illetve éjszakai napkezdet a hold szerinti időszámítással magyarázható, hiszen a korai naptárakban a főbb ünnepek a hold egyes fázisaihoz, illetve a holdhónapokhoz kötődtek (Hahn i. h.)

³⁶⁵ Kezdetben a római nap, a gyakorlati élethez igazodva, reggel 6 óra körül kezdődött (Buchner 1983, 494), ugyanez volt a nap kezdete Italia más népeinél is (vö. Serv. *comm. ad Aen.* V. 738: az etruszk és albai nap az egyik nap reggel hat órájától a következő nap

reggel hat órájáig tart). A jogi ügyletek szempontjából kedvező éjféλι napkezdet csak később terjedt el Rómában, s a római joggal együtt Európa többi népe is átvette (vö. Hahn 1998, 25; Sallmann 1988, 137). Ez a számítás alapos csillagászati és matematikai ismereteket, valamint komoly technikai tudást követelt a gnómón, illetve a klepszüdra megtervezéséhez. A gnómón csak napközben, felhőtlen időjárás esetén lehetett használni, ezért Athénban már a klasszikus kortól kezdve a sokkal megbízhatóbb klepszüdrát használták, amit a rómaiak is átvettek a Kr. e. II. századtól (Dohrn - van Rossum Chemnitz, Gerhard: *Uhr. NP 12/1*. Metzler, Stuttgart - Weimar, 2002. 972-974.)

³⁶⁶ Vö. *Digesta* II. 12. 8.

³⁶⁷ Vö. Plin. *NH* VII. 213 (nagy valószínűséggel Varro volt Censorinus és Plinius közös forrása).

³⁶⁸ Quirinus templomát L. Papirius Cursor szentelte fel Kr. e. 293-ban a harmadik samnis háború után (Plin. *NH* VII. 213: "*princeps solarium horologium statuisse ante XII annos quam cum Pyrrho bellatum est ad aedem Quirini L. Papirius Cursor*"), itt állt az első napóra Rómában. A templom Kr. e. 49-ben leégett, később Augustus teljesen újjáépítette.

³⁶⁹ Szó szerint "*bevésve*", hiszen a napóra kő-óralapjára bevésték az órákat. Plinius (*NH* VII. 214.) Varróra hivatkozik, aki szerint Valerius a szicíliai Catania (gör. Katané) elfoglalását követően (harminc évvel Papirius órája felállítását követően, azaz Kr. e. 263-ban) hadizsákmányként vitte Rómába a napórát ("*M. Varro primum statu<tu>m in publico se- cundum Rostra in columna tradit bello Punico primo a M'. Valerio Messala cos. Catina capta in Sicilia, deportatum inde post XXX annos quam de Papiriano horologio traditur, anno urbis <C>CCCLXX<XX>. Nec congrueba<n>t ad horas eius lineae, paruerunt tamen e<i> annis undecentum ...*") Amint látjuk Plinius is megemlíti az óra pontatlanságának okát. vö. Dohrn - van Rossum Chemnitz, Gerhard: *Uhr. NP 12/1*. Metzler, Stuttgart - Weimar, 2002. 973.)

³⁷⁰ Kr. e. 164-ben Q. Marcius Philippus. Vö. Plin. *NH* VII. 214: "*Q. Marcius Philippus, qui cum L. Paulo fuit censor, diligentius ordinatum iuxta posuit, idque munus inter censoria opera gratissima acceptum est.*"

³⁷¹ Kr. e. 159-ben, Plinius indoklása szerint azért, mert a napóra felhős időben (és éjszaka) nem mutatta az időt. Plin. *NH* VII. 214: "*... etia<m t>um tamen nubilo incertae fuere horae usque ad proximum lustrum. tunc Scipio Nasica collega L<a>enati primus aqua divisit horas aequ<e> noctium ac dierum idque horologium*

sub tecto dicavit anno urbis DXCV. tam diu populo Romano indiscreta lux fuit."

A legnagyobb napórát Augustus császár állította fel a Campus Martiuson (Plin. NH XXXVI. 10), Pliniustól tudjuk, hogy az óra nem volt pontos. Az "óramutatóként" szolgáló obeliszket Egyiptomból szállították Rómába (Alföldy Géza: Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike. *SHAW*, 1990, 2. 1-114), az óra "számlapjából" igen nagy részleteket ismerünk az ásatásoknak köszönhetően. (Buchner, E.: *Die Sonnenuhr des Augustus*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1982; Buchner, E.: *Horologium Augusti*. *Gymnasium* 90, 1983, 494-508; Buchner, E.: *De horologio solarario Augusti*. *Meander* 42, 1987, 71-86; Schütz, M.: Zur Sonnenuhr des Augustus auf dem Marsfeld. Eine Auseinandersetzung mit E. Buchners Rekonstruktion und seiner Deutung der Ausgrabungsergebnisse, aus der Sicht eines Physikers. *Gymnasium* 97, 1990, 432-456. Legutóbb Gesztelyi Tamás foglalkozott a témával: Gesztelyi Tamás: Alexandria in Rom. *ACD* 38-39, 2002-2003, 65-70.

³⁷² Ezt Gellius is megerősíti (*NA* XVII. 2), Pliniustól pedig megtudjuk, hogy mivel a XII táblás törvények korában még nem ismerték az órákat (*NH* VII. 60), ezért a napkeltéhez, illetve a napnyugtához viszonyították az időt. Plinius információját Censorinus és Gellius adataival összevetve megállapíthatjuk, hogy a római napot a Kr. e. V. században még csak három részre osztották és ehhez képest határozták meg az időpontot (Schmitz, Dies 1875, 409). Rómában egy *accensus* (hivatalosolga) hirdette ki a delet. A Curia ajtajában állva a napot figyelte, amikor a nap a Rostra és a Graecostasis között helyezkedett el akkor volt dél. Plin. *NH* VII. 212: "... *accenso consulum id pronuntiante, cum a <c>uria inter Rostra et Graecostasin prospexisset solem ...*"; vö. Plaut. *Boeot.* II. 1 (in: Varro *ling. lat.* VI. 89): "*ubi primum accensus clamorat meridiem*". (*Thesaurus Linguae Latinae* I. Teubner, Lipcse, 1900. 279.)

³⁷³ Vö. Ain. Takt. XXII. 24-5; Vegetius *Epitoma rei militaris* III. 8.

³⁷⁴ A következőkben lásd részletesen az egyes napszakok előfordulását az antik irodalomban (a lista összeállításakor nem törekedtem a teljességre, csupán a legszemléletesebb példákat ragadtam ki egy-egy szó előfordulására). Részletesebben foglalkozik velük Varro (Varro *ling. lat.* VI. 5, 7, 77-79) és Macrobius (*Sat.* I. 3. 12-16).

³⁷⁵ Plaut. *Cur.* 4; Curt. IV. 3. 16; Varro *ling. lat.* X. 42.

³⁷⁶ Suet. *Cal.* XXVI. 4; Caes. *BG* VII. 60.

³⁷⁷ Vö. Amm. XXII. 14; Apul. *Met.* VIII. 1. 1; Petron. *Sat.* 62. 3; Serv. *comm. ad Aen.* III. 587.

³⁷⁸ Plaut. *As.* 685; Serv. *comm. ad Aen.* II. 268 és III. 587; Varro *ling. lat.* VI. 7.

- ³⁷⁹ Plaut. *Am.* 602, 639, 699; Plaut. *Cas.* 487; Plaut. *Poen.* 318; Plaut. *Trin.* 885; *SHA Comm.* XVI. 3.
- ³⁸⁰ Apul. *Met.* III. 25 és IV. 21; Plaut. *Amph.* 737 és 743; Cic. *Rosc.* 19. 5; Cic. *Att.* 16. 13; Suet. *Vit.* XV. 2.
- ³⁸¹ Plaut. *Per.* 113; Ter. *And.* 83; Ter. *Heaut.* 67; Cic. 2 *Verr.* I. 68; Hor. *ep.* I. 6. 20; Varro *re rust.* III. 9. 10.
- ³⁸² Caes. *BG* V. 13; Liv. XLIV. 36; Plin. *NH*; Serv. *comm. ad Aen.* X. 272
- ³⁸³ Varro *ling. lat.* VI. 4; Plaut. *Most.* 579, 582, 649-651; Plaut. *Psz.* 1174; Plaut. *Frg. Boeot.* II. 1; Cic. *Tusc.* II. 2; Ter. *Ad.* V. 3. 62; Cic. *Orat.* XLVI. 157.
- ³⁸⁴ XII tab. apud Gell. *NA* XVII. 2. 10 (a következő mondatban szerepel); Varro *ling. lat.* VI. 5, VII. 51; Plin. *NH* VII. 60; Hor. *ep.* I. 5. 3; Verg. *Aen.* VII. 853.
- ³⁸⁵ Varro három napszakot említ meg: mane, meridies és suprema (másképpen tempestas), ezen utóbbi után már nem lehetett népgyűlést tartani a Forumon (Varro *ling. lat.* VI. 4-5, ugyanezt ld. Sev. Isiod. *Orig.* V. 30-31; Schmitz, *Dies* 1875, 409).
- ³⁸⁶ A lex Plaetoriához (Kr. e. 192) vö. Varro *ling. lat.* VI. 5 (vö. előző lábjegyzetben a supremával).
- ³⁸⁷ Plaut. *Curc.* 4; Curt. Ruf. VII. 5. 13; Iust. XVIII. 4.; Suet. *Tib.* 74; Tac. *hist.* III. 19; Plin. *NH* XIII. 109.
- ³⁸⁸ Magyarul az esthajnalcsillag. Plaut. *Amphit.* 275; Ennius *frg. inc.* 31; Varro *ling. lat.* VI. 6; Verg. *Ecl.* VIII. 30, X. 77.
- ³⁸⁹ Varro *ling. lat.* VI. 5. 5; Plaut. *Cas.* 40; Ovid. *Her.* XIV. 21; Ovid. *Met.* I. 219, XV. 651; Ovid. *Fasti* V. 163; Suet. *Ner.* 26; Phaed. III. 7. 20.
- ³⁹⁰ Plin. *NH* II. 29, XI. 65; *SHA Gord.* XXIII. 3.
- ³⁹¹ Apul. *Met.* II. 10; Gell. *NA* III. 2. 11.
- ³⁹² Plaut. *Trin.* 886; Varro *ling. lat.* VI. 7, VII. 78; Serv. *comm. ad Aen.* III. 587.
- ³⁹³ Accius Brutusából idéz Varro *ling. lat.* VI. 7; Cic. *Phil.* I. 8; Varro *ling. lat.* V. 2; Verg. *Aen.* III. 587; Serv. *comm. ad Aen.* III. 587; Curt. IV. 13. 4; Liv. XXXVII. 14; Petr. *Sat.* 105; Apul. *Met.* I. 10, II. 25.

CENSORINUS TANULMÁNYOK

KRONOLÓGIA

Eddig már többször is hangoztattuk a *De die natali* szerepét az antik kultúrkinés megőrzésében, a következőkben rátérünk az ókori kronológia censorinusi hagyományára, amely az utókor osztatlan lelkesedését váltotta ki, s amely talán a legfőbb oka volt a mű több százados töretlen népszerűségének. A csillagászatban abszolút tekintélynek számító Copernicus, valamint a híres filológus és *chronographus*, Scaliger is foglalkozott a *De die natali*val.

Censorinus az idő lineáris és ciklikus mozgását is ábrázolja, melyek közül az előbbi az idő egyediségére és visszafordíthatatlanságára utal, az utóbbi pedig az akár egy emberöltő alatt többször is visszatérő idő-ismétlődésekre és a folyamatos újjászületésekre.³⁹⁴

A mű második nagyobb egysége, a XVI-XXIV. *caputok* az idő felépítését és mérését mutatja be, a nagyobb időegységektől a kisebbek felé haladva:

XVI. *cap.* *aevum*-aión

XVII. *cap.* *saeculum*

XVIII. *cap.* különféle nagy évek

XIX-XXI. *cap.* a természetes évek

XXII. *cap.* hónapok

XXIII. *cap.* napok

XXIV. *cap.* napszakok

³⁹⁴ Cymburskij 1986, 226; Eliade 1998, 175-181, 193-199.

A RÓMAI NAPTÁR

A tíz hónapos év

A római naptár fejlődésében *csillagászatilag* három szakaszt különíthetünk el. Kezdetben a rómaiak tisztán lunáris naptárt használtak, ezt váltotta fel valamikor egy luniszoláris naptár, majd végül ezt az általunk is használt naptár alapját képező tisztán soláris naptár. A háromféle kronológiai rendszert három különböző történeti személyhez köti a hagyomány: a lunáris naptárt Romulus, Róma alapítója és első királya alkotta meg, a luniszolárist Numa Pompilius – ezt a naptárt a továbbiakban egyszerűen praeiulianusnak nevezem –, a solárist pedig Iulius Caesar vezette be, melyet az ő nevéből iulianus naptárnak neveznek. A következőkben a három naptár történetével kapcsolatos forrásokat, valamint e naptárak fejlődését vizsgáljuk meg.

Censorinus a római naptár fejlődésével kapcsolatos fejezetekhez elsősorban annalista forrásokat használt, nagy valószínűséggel nem az eredeti szövegeket, hanem az azokat feldolgozó szerzők, Varro és Suetonius munkáit.³⁹⁵

Censorinus két hagyományt is megemlít a romulusi évvel kapcsolatban. Iunius Gracchanus, Fulvius Nobilior, Varro és Suetonius szerint ez az év Alba Longa (a hagyomány szerint innen származott a városalapító Romulus és Remus) naptárához hasonlóan csupán tíz hónapból állt.³⁹⁶ Censorinus nem említi, hogy ezt a 304 napos évet milyen csillagászati jelenség alapján alakították ki, ez pedig súlyos hiányosság, hiszen a 304-es szám semmiféle hold, vagy napciklussal nem esik egybe, ezért más források szintén szükséztű megjegyzései alapján kell valamiféle megoldást találnunk. Censorinus mellett Macrobius és Solinus is megemlítik, hogy a 10 hónap összesen 304 napot tartalmazott, az ő munkáikon kívül a tíz hónapos év szerepel még Ovidiusnál, Gelliusnál és Johannes Lydusnál.³⁹⁷ Macrobius szerint az év márciussal kezdődött és decemberrel ért véget, s volt egy névtelen időszak, amely valószínűleg a téli, mezei munkára és háborúskodásra alkalmatlan holt időszakot foglalta magába (ez valamivel

³⁹⁵ A forrásokhoz vö. a *Censorinus forrásai* c. alfejezetet 25-35. o.

³⁹⁶ Cens. XX. 2-3; vö. Gell. *NA* III. 16. 16; Solin. I. 34-35; Aug. *civ. Dei* XV. 12; Joh. Lyd. *mens.* III. 5.

³⁹⁷ Macr. *Sat.* I. 13. 1; Solin. I. 36; Ovid. *Fasti* I. 27; Gell. *NA* III. 16. 16; Joh. Lyd. *mens.* I. 16.

több, mint 50 nap volt, a mai január és február hónapok).³⁹⁸ Plutarkhosz azt írja Numa életrajzában, hogy Romulus idején "ésszerűtlenül és minden rendszer nélkül állapították meg a hónapok időtartamát", s még hozzáteszi, hogy "(Romuluséknak) sejtelmük sem volt a nap és a hold pályája közötti különbségről, csak arra ügyeltek, hogy minden évben háromszázhatvan nap legyen."³⁹⁹ Ebben a 360 napos évben a napok rendszertelenül oszlottak el a hónapok között, melyek közül egyesek húsz, mások harmincöt, vagy még több naposak voltak.⁴⁰⁰ Romulus utóda, Numa csillagászati ismeretei segítségével összehangolta a lunáris és a szoláris évet. Ezek szerint ő vezette be az intercalatiót, vagyis bizonyos számú nap hozzáadásával a holdévet a napévhez igazította.

Talán az sem véletlen, hogy Plutarkhosz éppen 360 napos római évet említ meg művében, ennek ugyanis vannak olyan keleti előzményei, amelyeket a görög szerző ismerhetett. Az egyiptomi naptár eredetileg 12 egyenként 30 napos hónapból, azaz 360 napból állt, amit később 5 epagomena nappal egészítettek ki 365 naposra.⁴⁰¹ Plutarkhosz *Ízisz és Ozirisz* c. művében megírta az epagomena napok eredetének történetét: a Napisten megátkozta Rheát (egyiptomi Nut), hogy ne szülhesse meg gyermekeit az év egyik hónapjában sem. Hermész (egyipt. Thot) azonban kockán elnyerte a Holdisténtől minden nap hetvened részét, az így szerzett 360 x 1/70 napos időszak 5 teljes napot tett ki. Ezek lettek az epagomena napok, amelyeken már megszülethettek Rhea-Nut gyermekei, Ozirisz, Haroérisz, Széth, Ízisz és Nephthüsz.⁴⁰²

A 360 napos év Mezopotámiában sem volt ismeretlen, jogi dokumentumokban és csillagászati szövegekben feltűnik egy sematikus 12 x 30 napos év.⁴⁰³ Egy sumer nyelvű táblán a következőket olvashatjuk: "*XII arhi sā šatti I^{gan} VI [uš] ûmê ša minât [zag-mug] ina šu ...*" (Az év 12 hónapja hatszor hatvan számú napból (áll) ... Zag-mug ünnep).⁴⁰⁴ A Szarosz-ciklus is a sumer hatvanas számrendszerből alakult ki, a sumereknél ugyanis az 1 és a 10 után a 60-as szám jelentette a következő lépcsőfokot a

³⁹⁸ "sine ullo mensis nomina" Macrobius szerint (*Sat.* I. 12. 39); Hahn 1998, 63.

³⁹⁹ Plut. *Num.* 18. Máthé Elek ford.

⁴⁰⁰ Plut. *Num.* 18.

⁴⁰¹ Kákosy 1993, 263; *Ägyptologie* 1980, 298.

⁴⁰² Plut. *Ízisz és Ozirisz* 12.

⁴⁰³ pl. a MUL.APIN [^{kalhab}Epinnu*] tábla: Hunger, H: *Kalender*. In: *Assyriologie* 1976-1980, 298.

⁴⁰⁴ III R 52, 37^b: idézi Ginzel I. 127 (további utalásokkal).

számolásban. A sumer helyiértékrendszer a következőképpen épült fel: 1, 10, 60, 600, 3600. Az ékírástos táblákon a 3600-at egy nagy körrel jelölték, amelyet *šár*-nak neveztek és a zárószámot jelentette. A sumer számrendszeren alapuló asszír Szaroszciklus így 360 napos évekből állt.⁴⁰⁵

Amint korábban láttuk valamennyi szerző, Gellius, Johannes Lydus, Macrobius, Ovidius és Solinus egybehangzóan állítja, hogy a romulusi év 304 napos volt, egyedül Plutarkhosznál szerepel a 360 nap, amit ő maga sem tud csillagászatilag megindokolni, ezért fontosnak tartotta megemlíteni, hogy ez a szám zavarokat okozott az időszámításban. A fentebb említett szerzők is antiquarius forrásaiktól vették át a 304 napos évet, amit azonban nem tudtak csillagászatilag megmagyarázni.

A hagyomány bizonytalansága Plutarkhosznál is jól érzékelhető, hiszen több véleményt is felsorol a korai naptár szerkezetével kapcsolatban. Plutarkhosz azt is megemlíti, hogy egyesek szerint (a forrását sajnos nem nevezi meg) a római év Romulus idejében eredetileg tíz hónapos volt, és csak Numa tette tizenkét hónaposá az évet. A szerző maga is hitelt ad ennek az elképzelésnek, hiszen ő is hivatkozik arra, amit majd később részletesen vizsgálunk, vagyis a hónapok elnevezésére: a júniust követően ugyanis a hónapokat egyszerűen a sorszámukról nevezték el (*quintilis* = ötödik, *sextilis* = hatodik, *september* = hetedik, *october* = nyolcadik, *november* = kilencedik, *december* = tizedik).⁴⁰⁶ Plutarkhosz és Censorinus adatai nem mondanak ellent egymásnak, sőt kiegészítik egymást. Az első római naptár igen bonyolult kronológiai rendszer volt és a következőképpen nézhetett ki. Az év körülbelül 360 nappal állt, amelyből 304 napot Censorinus szerint négy 31 napos és hat 30 napos hónapra, Plutarkhosz szerint pedig tíz darab húsz, harmincöt, vagy még ennél is több napos hónapra osztottak fel, a maradék körülbelül 56 nap pedig az év végi ún. holt időszakot alkotta.⁴⁰⁷ Ez a rendszer csillagászatilag pontatlan volt, mivel nem igazodott sem a hold, sem a nap járásához, így folyamatosan kiegészítésre, illetve javításra szorult.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ A matematikai alapokhoz: van der Waerden 1977, 65-68; A Saros-ciklushoz Hunger H.: Kalender. In: *Assyriologie* 1976-1980, 297-299; Ginzel 1906, 43, 129; Kulin - Róka 1975, 173, ill. 542.

⁴⁰⁶ Plut. *Num.* 19.

⁴⁰⁷ Vö. 398. lábjegyzet

⁴⁰⁸ Vö. 399. lábjegyzet

A romulusi év Ovidius szerint is tíz hónapos volt, mégpedig azért, mert ennyi ideig terhes az asszony, és épp ennyi ideig tart a hivatalos gyász-időszak is Rómában⁴⁰⁹, valamint a király csak a háborúskodásra alkalmas időszakot vette figyelembe az időszámítás megalkotásakor⁴¹⁰, amely márciustól (melynek éppen Mars a háború istene lett a névadója) decemberig tartott. A két utóbbi magyarázatot elfogadhatjuk, hiszen a korai társadalmakban az egész élet a termelés és a háborúskodás köré szövéődött, amelyek csupán a tavasz kezdetétől az őszi időszak végéig tartottak. Amikor Kr. e. 400 körül a Veiit ostromló római consulok először fizettek zsoldot katonáiknak, valamint elrendelték, hogy hadsereg a korábbi szokással ellentétben télen is folytassa a város ostromát, a néptribunus lázadást szítottak a hagyomány megsértése miatt.⁴¹¹ A rómaiak első, tíz hónapos naptára Hahn István szerint is egy, a korábbi nemzedékek tapasztalatain alapuló parasztkalendárium volt, amely csak a mezőgazdasági munkákra alkalmas időszzakkal számolt.⁴¹² Egy az idősebb Catónál szereplő archaikus imádság szerint Mars nemcsak háborúk istene, hanem a földek, mezők, valamint a jószág védelmező-istene is volt.⁴¹³ Elképzelhető, hogy ezen szerepéről kapta az ősi római év első hónapja a nevét, mely hónap a természet megújulásának időszaka és a mezőgazdasági munkák kezdete volt.⁴¹⁴

A tizenkét hónapos év

Censorinus megemlíti, hogy Licinius Macer és Fenestella szerint a római év kezdettől fogva tizenkét hónapos volt.⁴¹⁵ Macrobius hozzájuk hasonlóan - esetleg

⁴⁰⁹ Ovid. *Fasti* I. 35-36.

⁴¹⁰ Ovid. *Fasti* I. 37-40.

⁴¹¹ Liv. V. 2-6.

⁴¹² Hahn 1998, 62-63. Az első egyiptomi naptár is a Nílus június végi áradásától kezdődő empirikus parasztkalendárium volt, melyet már a Kr. e. 3000 körüli időszakban is alkalmaztak. (Schmitz, Bettina: Jahreszählung. In: *Ägyptologie* 1980, 238-240)

⁴¹³ Cat. *de agr.* 142.

⁴¹⁴ Scullard 1981, 84.

⁴¹⁵ Lic. Mac. *Frg.* 3; Fenest. *Frg.* 3, mindkettő Cens. XX. 2-ben.

Censorinust felhasználva - Romulust tartotta a 12 hónapos év bevezetőjének.⁴¹⁶

Velük szemben Fulvius Nobilior, Valerius Antias, Ovidius és Johannes Lydus⁴¹⁷ szerint a romulusi naptárat Róma második királya, Numa Pompilius (Iunius Gracchanus szerint azonban valamelyik Tarquinius) tökéletesítette, aki egy luniszoláris naptárat vezetett be. A 304 napos évet 355 naposra egészítette ki, és 10 helyett 12 hónapot hozott létre.⁴¹⁸ Ez a naptár már nyilvánvalóan a holdfázisokhoz igazodott, de pontatlan volt, amint azt Censorinus is megemlíti. Egy szinodikus holdhónap hossza ugyanis 29 nap 12 óra és 44 perc, vagyis háromnegyed órával több 29 és fél napnál.⁴¹⁹ A holdhónapokkal számoló klasszikus naptárak (a babiloni naptár, számos görög naptár, az iszlám naptára, stb.) nem számoltak a háromnegyed óra többlettel, hanem egyszerűen 12, páronként 59 (egy 29 és egy 30) napos holdhónappal számoltak, ami 354 napot tett ki. Ez csillagászatilag nyilvánvaló tévedés, hiszen a tisztán lunáris és tisztán szoláris év különbsége valamivel több, mint 11 napot tesz ki.⁴²⁰

Plutarkhosz szerint Numa 354 napos valódi holdévet hozott létre, amit minden évben 11 nappal kiegészített, hogy az évszakok változása kövesse a 365 napos szoláris évet. Ez az év tehát az egyiptomi évhez hasonlóan figyelmen kívül hagyta, hogy a valódi szoláris év $\frac{1}{4}$ nappal több 365 napnál, így ez a naptár négyévente egy teljes napot késett.⁴²¹ Plutarkhosz tisztában volt a naptár tökéletlenségével, hiszen ezt Numa és Iulius Caesar életrajzában egyaránt megemlíti.⁴²²

Censorinus azonban azt írja, hogy Numa 355 napos évet hozott létre, bár megemlíti, hogy a holdhónapok 354 napot töltenek ki.⁴²³ Amint azt már több helyen is láthattuk a *De die natali*-ban igen jelentős püthagoreus befolyás mutatható ki⁴²⁴, ebben az esetben is püthagoreus hatásra hivatkozik szerzőnk. Szerinte Numa balszerencsésnek

⁴¹⁶ Macr. *Sat.* I. 13. 20.

⁴¹⁷ Fulvius Nobilior: Macr. *Sat.* I. 13. 1; Valerius Antias: Macr. *Sat.* I. 13. 20; Solin. I. 36; Ovidius: Ovid. *Fasti* I. 43-44; Joh. Lyd. *mens.* I. 16. Iunius Gracchanus úgy vélte, hogy az intercalatiót és ezzel együtt a luniszoláris évet csupán Servius Tullius korában vezették be (Macr. *Sat.* I. 13. 20).

⁴¹⁸ Cens. XX. 4.

⁴¹⁹ Samuel 1972, 5-10; Kulin - Róka 1975, 65; Hahn 1998, 29-31.

⁴²⁰ Kulin - Róka 1975, i. h.; Hahn 1998, 132-133.

⁴²¹ Plut. *Num.* 18.

⁴²² Plut. *Num.* i. h.; Plut. *Caes.* 59.

⁴²³ Cens. i. h.

⁴²⁴ pl. Cens. IX. 1; XI. 3; XVIII. 8.

számító páros 354 helyett választotta a szerencsés páratlan 355-öt.⁴²⁵ Erre Macrobius is utal, aki még azt is megjegyzi, hogy Numa Püthagorasz tanítványa volt.⁴²⁶ Tudjuk, hogy ez súlyos tévedés, hiszen kronológiailag lehetetlen, hogy a Kr. e.VIII-VII. század fordulóján élt Numa a Kr. e. VI. századi Püthagorasz tanítványa legyen⁴²⁷, de maga az indoklás fontos, hiszen ismét jelzi a Censorinusra ható püthagoreus befolyást.

Censorinus, aki a mondat szerkezeté alapján Fulvius elképzelését fogadja el, nyilván kapott az alkalmon, hogy a 354/355 cseréjét püthagoreus hatással magyarázza. A 355 napos év bevezetője kísérletet tett az egyes hónapok napjainak arányos elosztására is: a 30 napos hónapokból 1-1 napot elvontak, s az 51 napos holt időszakhoz csatolták, majd az így nyert 57 napot egy 29 napos hónapra – ez lett a január -, és egy 28 naposra – ez lett a február – osztották fel. Ez a beosztás már Liviusnál is szerepelt és Macrobius is megerősíti.⁴²⁸ Censorinus szerint a Romulus-, illetve a Numa Pompilius-féle naptár a következő módon épült fel:

	Romulus naptára	Numa Pompilius naptára
január	holt időszak	29 nap
február	51 nap ?	28 nap
március	31 nap	31 nap
április	30 nap	29 nap
május	31 nap	31 nap
június	30 nap	29 nap
quintilis	31 nap	31 nap
sextilis	30 nap	29 nap
szeptember	30 nap	29 nap
október	31 nap	31 nap

⁴²⁵ Vö. *Kommentár* 335. lábjegyzet.

⁴²⁶ *Macr. Sat.* I. 13. 5. Macrobius kritizálja az ezzel kapcsolatos hagyományt.

⁴²⁷ Numa és Püthagorasz kapcsolatát tagadja Cicero (*re pub.* II. 28; *Tusc. disp.* IV. 3), Livius (I. 18), Dionüsziosz Halikarnasszeusz (II. 59) és maga Plutarkhosz is (*Num.* 18), a római írók közül egyedül Ovidius fogadja el (*Metam.* XV. 481; *Fasti* III. 153). Vö. Prowse, K. R.: *Numa and the Pythagoreans. Greece & Rome* 11/2, 1964, 36-42.

⁴²⁸ *Liv.* I. 19.6; *Macr. Sat.* I. 13. 1

november	30 nap	29 nap
december	30 nap	29 nap
összesen: 304 napos év		összesen: 355 napos év

Forrásaink ellentmondásai, valamint az epigráfiai emlékek hiánya miatt nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a 12 hónapos naptár mikor került bevezetésre. Megállapíthatunk viszont egy *terminus ante quem*-et: Kr. e. 509-et, a capitoliumi Iuppiter templom felavatásának hagyományos dátumát, ugyanis a 12 hónapos naptárban egyetlen Iuppiter Capitolinus ünnep sem szerepel.⁴²⁹

Az évkezdet és a hónapok kitüntetett napjai

A praeiulianus naptáraknál nemcsak az év időtartama kérdéses, hanem az év kezdete és vége is. Amint korábban láttuk, valamennyi forrásunk egyetért abban, hogy a hónapok sorrendjét valamikor a korai időkben megváltoztatták (ezt világosan mutatja a hónapok elnevezése quintilistól). Censorinus - Fulvius Nobiliorra hivatkozva - azt írja, hogy a 304 napos év eredetileg márciussal kezdődött, decemberrel végződött, és a 304 naphoz még 51 nap járult.⁴³⁰ Numa a 30 napos hónapokból egy-egy napot elvont, majd ezeket hozzáadta az 51 naphoz, s az így nyert 57 napból két új hónapot hozott létre: a januárt és a februárt.⁴³¹ Plutarkhosz itt is két különböző változatot örökített meg: az egyik szerint Romulus az év 11-12. hónapját, januárt és februárt, az év 1-2. hónapjává tette, a másik szerint Numa a romulusi tíz hónapos évet két újonnan létrehozott hónappal egészítette ki.⁴³² Ovidius Plutarkhosz előbbi változatához hasonló történetet ír le:⁴³³

*"Hogy pedig el ne hibázzad a hónapok egykori rendjét:
első volt január akkor is és ma is az.*

⁴²⁹ Scullard 1981, 41.

⁴³⁰ Cens. XX. 2-3.

⁴³¹ Cens. XXII. 5.

⁴³² Plut. Num. 18.

⁴³³ Ovid. Fasti II. 47-54.

*Egykor a Ianust kísérő hó volt az utolsó;
záró napja pedig Terminus ünnepe volt.
Házban a ianua van legelől, január meg az évben,
s holtaknak hava mért egykor az évre halált.
Később megdöntötte e rendet a tízek uralma,
mert az utolsót ez szúrta be másodikul."*

(Gaál László ford.)

Plutarkhosz és Ovidius szerint tehát a 304 napos évet kiegészítő 51 napos "holt időszak"-ban már megtartották Terminalia ünnepét, amely eredetileg az év végét lezáró ünnepség volt. A február nevének etimológiája is az év végi rituális megtisztító ünnepvel függ össze Censorinus szerint, jóllehet ő maga nem említi, hogy február valamikor az év utolsó hónapja volt.⁴³⁴

A hónapok eredeti elnevezése is arra utal, hiszen március, április, május, június hónapot követően a hónapok nevét egyszerű sorszámokból képzik: quintilis (később július), sextilis (később augusztus), szeptember, október, november és december.⁴³⁵ Erre az ősi évkezdetre utalhat az is, hogy a római magistratusok Kr. e. 153-ig március elsején léptek hivatalukba.⁴³⁶ Ezzel a váltással kapcsolatban tisztáznunk kell egy fontos problémát, amivel kapcsolatban már több félreértés is történt. A római naptári és hivatali év ugyanis két külön fogalom, melyek bizonyos időn keresztül különböző időtartamot takartak. A naptári évet már korábban láttuk, hogy eredetileg márciustól márciusig tartott. A hivatali év Kr. e. 153-ig többnyire március 1-től a következő év március 1-éig tartott, de vannak példánk arra, hogy egyes magistratusok más időpontban léptek hivatalba.⁴³⁷ Mommsen tévesen úgy vélte, hogy a naptári év Caesar reformjáig március 1-jével kezdődött⁴³⁸, ezen tévedésében Carcopino is követte.⁴³⁹

⁴³⁴ Cens XXII. 14, valamint *Kommentár* 358. lábjegyzet.

⁴³⁵ Cens. XXII. 9; Macr. *Sat.* I. 12. 34; Solin. I. 36; Plut. *Quaest. Rom.* 19 p. 268a. Az egyes hónapnevek etimológiájához március: *Kommentár* 352. lábjegyzet; április: *Komm.* 353. lábj.; május - június: *Komm.* 354-355. lábj.; quintilis - július: *Komm.* 359. lábj.; sextilis - augusztus: *Komm.* 360. lábj.

⁴³⁶ Liv. *Per.* 47.; *Fasti Praenestini* január 1.; Michels 1967, 97.

⁴³⁷ Mommsen 1859, 86-104; Broughton, T. R. S. - Patterson, M. L.: *The Magistrates of the Roman Republic. II.* New York, 1952. 337-től.

⁴³⁸ Mommsen 1859, 103, 276.!!

Egyes elképzelések szerint a Kr. e. 191-es lex Aciliától kezdve a consulok már január 1-én léptek hivatalba⁴⁴⁰, más elképzelés szerint viszont Kr. e. 181-től.⁴⁴¹ Michels szerint a decemvirek Kr. e. 451/450-ben a XII táblás törvényekhez csatolt naptárjukban már január elsejét tették meg az év kezdőnapjának.⁴⁴² Az biztos, hogy ez a fordulópont az archaikus kornál hamarabb nem következhetett be, hiszen december-január fordulójához semmiféle éghajlati, ill. csillagászati változás sem kapcsolódik, így akkor válhatott az év kezdetévé, amikor a római pontifexek csillagászati ismerete már olyan szinten állt, hogy egy pusztán elméleti számítás útján kiszámolható időponthoz köthették az év végét, illetve kezdetét.⁴⁴³

Az egyes hónapok kitüntetett napjainak elnevezése: *Kalendae*, *Nonae* és *Idus* is arra utalnak, hogy a római időszámítás eredetileg a holdfázisokra épült, vagyis tisztán lunaris évet használtak. A *Kalendae*, a hónap kezdőnapjának neve a *kalare* = kihirdetni, kikiáltani igéből származik. Nevét onnan kapta, hogy a pontifexek a holdsarló megjelenésekor hirdették ki az új hónap első napját.⁴⁴⁴ A szó archaikus jellegére utal, hogy "C" helyett "K"-val kell írni.⁴⁴⁵ Az *Idus* a iulianus naptárban a március, május, quintilis és október hónapokban a hónap 15, a többiben pedig a hónap 13. napja volt. Eredetileg a holdtöltét jelentette, ami egy teljes holdciklusnak a felét jelenti. Erre utal az *Idus* név is, amely a szintén archaikus, esetleg etruszk eredetű *iduo* = *dividere* = kettévágni igéből származik.⁴⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy elég nehéz egy holdhónap felezőnapját meghatározni, hiszen a megközelítőleg 29 és fél napos időszak nem

⁴³⁹ Carcopino, J: *Histoire Ancienne*. Paris, 1936. III/2. 991.

⁴⁴⁰ Soltau, W: *Römische Chronologie*. Freiburg, 1889. 41-45.

⁴⁴¹ Bouché-Leclerq Numa könyveinek megtalálásával hozza összefüggésbe az új időszámítást. Bouché-Leclerq, A: *L'Astrologie ineffable*. Paris, 1899. 189; Boyancé, P.: Fulvius Nobilior et le Dieu ineffable. *RPh* 29 (1955) 172-192.

⁴⁴² Michels 1967, 97.

⁴⁴³ Scullard 1981, 42.

⁴⁴⁴ Varro *ling. lat.* VI. 27: "*Primi dies mensium nominatae kalendae, quod his diebus calantur eius mensis nonae a pontificibus, quintanae an septimanae sint futurae, in Capitolio in Curia Calabra sic: «Die te quinti kalo Juno Covella, <aut> septimi die te kalo, Juno Covella.»*" (vö. Macr. *Sat.* I. 15. 10; *Fasti Praenestini* CIL I² p. 231.); az etimológiához Walde-Hoffmann 1938, 136-137.

⁴⁴⁵ Michels 1967, 19.

⁴⁴⁶ Serv. *comm. ad Aen.* VIII. 654; Varro *ling. lat.* VI. 28; Macr. *Sat.* I. 15. 17; az etimológiához Walde-Hoffmann 1938, 672-673.

osztható két egyenlő részre. A harmadik határnap a *Nonae*, amely mint neve is mutatja a 9. nap volt az Idustól visszafelé számolva, vagyis azokban a hónapokban, amikor az Idus a 15. napra esett, akkor a hónap 7. amikor pedig a 13. napra, akkor a hónap 5. napja volt.⁴⁴⁷

A határnapokhoz különféle ünnepek tartoztak, azeket Varro és Macrobius őrizte meg a számunkra.⁴⁴⁸ A pontifex minor az égbolt vizsgálatát követően jelentette az újhold kezdetét a pontifex maximusnak, majd közösen áldozatot mutattak be és a pontifex minor összehívta a Capitolium Calabra nevű területére a népet, hogy kihirdesse az új hónap kezdetét. Aszerint, hogy az új hónap kezdetén hány nap telik majd el Kalendae és Nonae között, ötször (ha Nonae a hónap ötödik napjára esik majd), vagy hétszer (ha Nonae a hónap hetedik napjára esik majd) mondta ki a "*calo* = hívom" szót. Erről kapta a hónap első napja a nevét, az ekkor tartott népgyűlés pedig a *comitia calata* nevet.⁴⁴⁹

Az Intercalatio

Amint láttuk, a Romulus és Numa-féle naptár is folyamatos kiegészítésre szorult, hogy az év napjait összhangba hozzák az évszakok váltakozásával. A római hagyomány szerint az intercalatiót Numa Pompilius vezette be a Romulus-féle év tökéletesítésekor.⁴⁵⁰ Elképzelhetetlennek tűnik ugyanakkor, hogy az ezt megelőző időszakban nem alkalmazták volna intercalatiót az időszámításban, hiszen mint láttuk 304 + 51, vagy a 360 napos romulusi naptár semmiféle csillagászati jelenséghez nem illeszkedett, így teljességgel alkalmatlan volt az időszámításra.

Az intercalatio rendszere valószínűleg többször is változott, ahogy a római pontifexek egyre pontosabb módszereket sajátítottak el a csillagászati módszerekben. Erre utal legalábbis az, amit Macrobius, aki többféle hagyományt is megőrzött számunkra. Ő maga több más római szerzővel egyetértve Numa Pompiliusnak tulajdonítja az intercalatio bevezetését. Az annalisták közül Licinius Macer szerint

⁴⁴⁷ Varro *ling. lat.* VI. 28.

⁴⁴⁸ Varro *i. h.*; Michels 1967, 19-22; Wissowa 1912, 103-104 (Kalendae), 114 (Idus).

⁴⁴⁹ Macr. *Sat.* I. 15. 9-11; Bickerman 1980, 17-8; Hahn 1998, 63.

⁴⁵⁰ Cic. *de leg.* II. 29; Liv. I. 19. 6; Plut. *Num.* 18; Plut. *Caes.* 59; Solin. I. 34; Cens. XX. 6.

Romulus, Valerius Antias szerint Numa Pompilius, Iunius Gracchanus szerint Servius Tullius (aki a piacnapot is bevezette), Fulvius Nobilior szerint Manius Acilius consul Kr. e. 191-ben vezette be az intercalatiót, Sempronius Tuditanus (római consul Kr. e. 129-ben, Macrobius Tuditanus *De magistratibus* c. művére hivatkozik) és Cassius Hemina szerint pedig a decemvirek rendelték el először az évek kiegészítését a XII táblás törvényekben.⁴⁵¹ A sokféle elképzelés arra utal, hogy az intercalatio rendszerét többször is módosíthatták.⁴⁵²

A folyamatos módosítgatást csak részben lehet csillagászati okokkal magyarázni, sokkal fontosabb volt a politikai döntések befolyásolása, amint arra Censorinus is utal: *"A pontifexek többsége azonban gyűlölettől, vagy részrehajlástól vezérelve tovább rontották azt, amit azért bíztak rájuk, hogy kijavítsák (ti. a naptárt), akár azért, hogy valaki hamarabb távozzon hivatalából, akár azért, hogy hosszabb ideig töltsen be azt; azzal a céllal, hogy a közügyekre vállalkozóknak haszna, vagy kára származzon az év hosszúságából."* (XX. 7.)

Censorinus leírása alapján az intercalatio úgy történt, hogy kétévente váltakozva, egyszer huszonkettő, majd huszonhárom napot hozzátoldottak az évhez, így a polgári évet egyenlővé tették a természetes évvel. A huszonkét, illetve huszonhárom napot február hónapban a Terminalia és a Regifugium ünnepek közé iktatták be. Ezzel gyakorlatilag egy *tetraetériszt* hoztak létre, melynek első éve 355 napos volt, a második évet 22 nappal kiegészítették (vagyis 377 napos volt), a harmadik év ismét 355 napos volt, a negyedik évet pedig ismét kiegészítették, ezúttal 23 nappal (vagyis így 378 napos lett). Ez a betoldás azonban csillagászatilag nem volt tökéletes, hiszen egy-egy ilyen tetraetérisz 1465 napból állt, míg négy napév 1460 napból, 23 órából és 15 percből, ami azt jelenti, hogy a tetraetérisz négy nappal és háromnegyed órával több volt.⁴⁵³

⁴⁵¹ Macr. *Sat.* I. 13. A XII táblás törvények második feléhez valóban tartozott egy naptár, amely tartalmazta a törvénykezésre alkalmas napok jegyzékét. Vö. Cic. *ad Att.* VI. 1; *A tizenkéttáblás törvény töredékei*. Ford. és összeáll. Zlinszky János. Budapest, 1995. 38.

⁴⁵² Michels 1967, 127.

⁴⁵³ Gesztelyi - Havas 1999, 249-250.

A RÓMAI KRONOLÓGIA FORRÁSAI

Censorinus a római kronológia bemutatásakor három fő forráscsoportra támaszkodhatott:

1. A különféle fastira és annalesre.
2. Antiquarius és történetírói munkákra.
3. Régészeti és epigraphiai forrásokra.

A fasti

A *fasti* szónak két alapvető jelentése van. Eredetileg a római naptár megnevezése volt, melyben az év napjai mellé feljegyezték, hogy praetor folytathat-e bírói tárgyalásokat, illetve szabad-e termelő-, kereskedelmi-, vagy egyéb profán tevékenységet folytatni. A római vallásban alapfogalomnak számító *fas* = szabad kifejezés etimológiailag a *fari* = mondani, ünnepélyesen kijelenteni igéből származik.⁴⁵⁴ A *fas* így az isteni jogot jelentette, amely az istenekkel kapcsolatos jogos és helyes dolgokat jelölte.⁴⁵⁵ A *dies fasti* tehát azokat a napokat jelentette, melyek alkalmasak voltak a fentebb említett profán tevékenységekre, a *dies nefasti* pedig az ünnepnapokat jelölte. Egy idő után, legkorábban a köztársasági államforma megjelenésétől kezdve a fastira feljegyezték az évi főtisztviselők (consul, censor), a triumphust nyert hadvezérek és a pontifex maximus nevét is, amire azért volt szükség, mert az ókori Rómában – más mediterrán államokhoz hasonlóan –, nem sorszám, hanem az állami főtisztviselők alapján tartották nyilván az éveket. Ebből a szokásból ered a fasti második alapjelentése, a római főtisztviselők jegyzéke, amely a későbbi korokban a korai római történelem legfontosabb forrásainak számítottak.⁴⁵⁶

A consullisták közül három fasti maradt ránk töredékes formában, a *fasti Antiates*, amely Kr. e. 55 előtt keletkezett⁴⁵⁷, a *fasti Capitolini*, melyet Augustus császár

⁴⁵⁴ Walde-Hoffmann 1938, 458; Latte 1960, 38-39.

⁴⁵⁵ A '*fas*' = isteni törvény a '*ius*' = emberi törvény ellentéte (Isid. V. 2. 2), vö. Köves-Zulauf 1995, 50.

⁴⁵⁶ Cornell 1995, 12-16.

⁴⁵⁷ Degrossi, A.: *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*. Florence 1957. No. 9; Michels 1967, 7-8; Scullard 1981, 47; Havas L.: Fasti. *RTK* 222.

helyezett el a Forum egyik arcusán Kr. e. 18/17-ben⁴⁵⁸, és a *fasti Ostienses*, mely a Kr. u. II. század végén készült.⁴⁵⁹ A triumphatorok listája ugyanezen az arcuson olvasható, Romulustól L. Cornelius Balbusig, az utolsó római hadvezérig, aki triumphust tartott.⁴⁶⁰

A *fasti* alapjául szolgáló consullistát Cn. Flavius állította össze Kr. e. 304-ben, valószínűleg patronusa, App. Claudius Pulcher megbízásából. A korábban csak a vezető réteg számára elérhető consullista mellett kiegészítette a decemvirek naptárát is.⁴⁶¹ A lista viszonylag kései megjelentetése (Kr. e. 509, a római köztársaság kezdetének hagyományos dátuma, és Kr. e. 304 között több mint kétszáz év telt el!) számos visszaélésre nyújtott lehetőséget. Cn. Flavius nyilván felhasználta a hivatalos consullistát, amit a pontifex maximus vezetett, mivel ő gondozta egyben az ünnepi naptárát is. Ezen kívül még a *tituli imaginum*-ra és a *laudationes funebres*-re támaszkodhatott forrásként, amelyek felvilágosítást nyújthattak egy-egy ősi patricius nemzetség consuli őseiről.⁴⁶²

Amint már említettük, feliratos formában a legteljesebb consullista az ún. *fasti Capitolini*, amelyet Augustus készíttetett Kr. e. 18/17-ben.⁴⁶³ A felirat első darabjait 1546/47-ben találták meg (30 töredéket a magistratusok listájából és 26-ot a triumphatorok listájából). Az első rekonstrukciós kísérletet még Michelangelo hajtotta végre, a XIX-XX. században újabb töredékek kerültek elő az Augustus diadalív mellett, ma 49 töredéket ismerünk a magistratusok listájából és 38-at a triumphatorokéból. A *fasti* a köztársaság-kori consulok listáját tartalmazta, az egyes éveket *decasok*ba sorolva. Azt csak találgathatjuk, hogy a felirat első része megnevezte-e a királyokat,

⁴⁵⁸ Degrassi, A.: *Fasti Capitolini*. Torino 1954; Havas i. h.

⁴⁵⁹ *Fasti Ostienses*. (Ed. Bargagli B. - Grosso, C.) Roma 1997.

⁴⁶⁰ *PIR*² C 1331; L. Cornelius Balbus (I 7). *NP* Bd. 3. Stuttgart-Weimar, 1997. 169; Havas i. h.

⁴⁶¹ Liv. IX. 46. 10. Cn. Flavius egy libertinus fia volt, App. Claudius Pulcher írnoke, aki családjából elsőként töltött be curulisi méltóságot, Kr. e. 304-ben aedilis curulis volt. Calpurnius Piso szerint a konzervatív szenátori réteg nem volt hajlandó megadni Flaviusnak a magistratusnak kijáró tiszteletet alacsony származása miatt. A vezető réteg iránta való ellenszenvét tovább fokozták intézkedései, a *legis actiones* és a *fasti* nyilvánosságra hozatala. Az antik források és a szakirodalom is megosztott abban a kérdésben, hogy ezen intézkedéseit Appius Claudius hatására, vagy saját politikájaként hozta meg. (*Dig.* I. 2. 2. 7 szerint valójában "ellopta" Appius Claudius törvényjavaslatait). CAH VII. 2. 396-7.

⁴⁶² Albrecht 2003, 274; Adamik 2001, 71-74.

⁴⁶³ Degrassi, A.: *Fasti Capitolini*. Torino 1954; CAH X. 72.

vagyis *ab Urbe conditá*tól vezették-e?⁴⁶⁴ A *fasti Capitolini* eltér a többi fastitól abban, hogy a felirathoz nem csatlakozott naptár, így a szöveg gyakorlatilag Róma történetét mutatta be a vezető tisztségviselők tettei alapján. Nem tudjuk, hogy ki állította össze a listát, aminek forrása valószínűleg Atticus *Liber annalisa* volt, melyet Verrius Flaccus dolgozott át⁴⁶⁵, valamint azok a gyűjtemények, melyek a római magistratusok listáját tartalmazták (*libri magistratum*), melynek nyilvánosságra hozott változata a *libri lintei* volt.⁴⁶⁶

A consullistából a következő időtartamokat sikerült rekonstruálni:

tabula prima	Kr. e. 483-472	422-390
tabula secunda	Kr. e. 371-346	306-293
tabula tertia	Kr. e. 284-265	semmi
tabula quarta	Kr. e. 153-99	36-12

Ezek alapján a négy táblán valószínűleg a következőképpen osztották fel az éveket:

tabula prima	Kr. e. 483-390
tabula secunda	Kr. e. 389-293
tabula tertia	Kr. e. 292-154
tabula quarta	Kr. e. 153-12

Később egy ötödik táblát is elhelyeztek, amelyre a Kr. u. 1-13 közötti magistratusok nevét vésték fel, valamint a *saecularis* játékokat Domitianus császár koráig, Kr. u. 88-ig.⁴⁶⁷

A *fasti Capitolini* a következő római magistratusokat tartalmazza: *consulok*, consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok (*tribuni militares consulari potestate*), *dictatorok*, lovassági parancsnokok (*magistri equitum*), *ensorok*, törvényhozásra kijelölt *dictatorok* (*dictator legibus scribundis*) és valószínűleg a hét római király (*reges*). A személyeket – a többi általunk is ismert fastitól eltérően – *tria nominá*val és *filiatio*val adják meg. A *consules ordinarii* mellett megnevezik a *consules suffecti*-t is. Ha egy magistratus meghalt hivatalviselés közben, akkor neve mellett ezt is feltüntetik:

⁴⁶⁴ A kérdéshez Samuel 1972, 253 (főként a 6. lábjegyzet)

⁴⁶⁵ Gesztelyi - Havas 1999, 241

⁴⁶⁶ Liv. IV. 20. 8; Ogilvie 1958, 40-48.

⁴⁶⁷ Gesztelyi – Havas 241.

például Kr. e. 154-ben L. Postumius Albinus consul neve mellett szerepel az *"in magistratu mortuus est"*, valamint a halála után választott consul suffectus M'. Acilius Glabrio⁴⁶⁸, vagy Kr. e. 44-ben Caesarnál: *"in magistratu occisus est"*.⁴⁶⁹ Egyes háborúkat is feltüntetnek a listában, pl. *"bellum punicum tertium"* Kr. e. 150-ben, vagy *"bellum Marsicum"* Kr. e. 91-ben.

A másik ismert consullista a *fasti Antiates*, amely a Kr. e. 84-55 közötti consulok listáját tartalmazza.⁴⁷⁰ A *fasti Antiates* és *Capitolini* adatait egyrészt consuli datálással ellátott római feliratok⁴⁷¹, valamint a görög-római írók (Diodórosz Szikeliótész, Livius, Dionüsziosz Halikarnasszeusz és Cassiodorus) munkái révén sikerült rekonstruálni a római consullistát Kr. e. 509-től Kr. u. 526-ig, a nyugatrómai birodalom bukásáig, illetve a keletrómai birodalomban még tovább is.⁴⁷² A consullista egy része nyilvánvaló hamisítvány, hiszen a Kr. e. 390 előtti részek csupán későbbi rekonstrukció eredményeként jöttek létre, mivel az eredeti dokumentumok megsemmisültek a gall invázió és az azt követő tűzvész során. A hagyomány szerint a Kr. e. 367-es Licinius-Sextius féle törvény elrendelte, hogy az egyik consulnak mindig plebeiusnak kell lennie⁴⁷³, s ezt a törvényt némi huzavonát követően be is tartották. Ennek ellenére már a köztársaság egyik első consula, L. Iunius Brutus is a plebeius eredetű Iunius nemzetségből származik, majd később számos consult találunk a bizonyíthatóan plebeius származású Aquilius, Sempronius és Cassius nemzetségekből. Mindez arra utal, hogy a Kr. e. IV. században egyes plebeius nemzetségek politikai-gazdasági

⁴⁶⁸ Degrassi 1954, 65; vö. Samuel 1972, 264.

⁴⁶⁹ Degrassi 1954, 79.

⁴⁷⁰ Degrassi, A.: *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*. Florence 1957. No. 9; Michels 1967, 7-8; Havas, L.: *Fasti. RTK 222*

⁴⁷¹ Az epigraphicai anyag segítségével csak Kr. e. 260 k.-tól ellenőrizhetjük a consullistát, ebből az időből származik ugyanis a consuli tisztség első feliratos említése Cn. Scipio Barbatus szarkofágfeliratáról (CIL I² 6. 7.; vö. Szádeczky-Kardoss Samu - Tegye Imre: *Szöveggűjtemény a régi római irodalomból*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 133-134.)

⁴⁷² Consullisták: Samuel 1972, 256-276; Bickermann 1980, 140-163; Broughton, T. R. S.: *The Magistrates of the Roman Republic*. III. Atlanta 1986; Liebenam, W.: *Fasti Consulares Imperii Romani von 30 v. Chr. Bis 565 n. Chr.* Bonn 1909; magyarul teljes consullista Németh Gy.: *Kronológia*. In: *RTK 470-582*.

⁴⁷³ Fabius Pictor szerint az első plebeius consult huszonkét évvel a gall betörést követően választották (Gell. *NA V. 4. 3.*), a varrói kronológia alapján ez Kr. e. 367-ben történt. A fasti szerint ekkor katonai tribunosok kormányozták Rómát. *CAH VII. 2. 347-8*.

előretörésével "*átírták*" a consullistát.⁴⁷⁴

A fasti Ostienses a Kr. e. 49 és a Kr. u. 177 közötti időszakot mutatja be. A táblákon a consullistán kívül (a consul ordinariusok mellett a suffectusokat is feltüntetik) a magistratusok hivatali évében történt fontosabb események is szerepelnek. Kr. u. 112-től a római magistratusok mellett Ostia város tisztségviselőinek nevét is feltüntették, valamint a fontosabb helyi eseményeket is.⁴⁷⁵ A táblák beosztása a következő volt.

Tabula prima	Sullától Kr. e. 13-ig (csak Kr. e. 49-44 maradt fenn)
Tabula secunda	Kr. e. 12 - Kr. u. 13
Tabula tertia	Kr. u. 14 - 38
Tabula quarta	Kr. u. 38 - 66
Tabula quinta	66 - 81
Tabula sexta	81 - 101
Tabula septima	101 - 104
Tabula octava	105 - 108
Tabula nona	108 - 113
Tabula decima	113 - 119
Tabula undecima	120 - 125
Tabula duodecima	125 - 130
Tabula tertia decima	131 - 137
Tabula quarta decima	138 - 143
Tabula quinta decima	144 - 150
Tabula sexta decima	151 - 158
Tabula septima decima	159 - 163
Tabula duodevicesima	164 - 171
Tabula undevicesima	172 - 177

⁴⁷⁴ CAH i. h.

⁴⁷⁵ Szabó Edit: Fasti Ostienses. In. *RTK* 225.

A szinkronizmus

A *fasti consulares* hitelességét a történetírói munkákkal vethetjük össze, bár a kettő nagyrészt fedi egymást, hiszen a történetírók egy része is használta őket munkája közben. Liviust, Cassiodorust és a halikarnasszoszi Dionüszioszt a Kr. e. 443-ig terjedő időszakhoz használhatjuk, a szicíliai Diodóroszt pedig a Kr. e. 486-302 közötti eseményekhez. A történetírók munkáiban a görög és római történelem egyes eseményeinek időbeli egybevetése a *szinkronizmus*, amely némi lehetőséget nyújt a korai római történelem kronológiájának tisztázásához.⁴⁷⁶

A varrói kronológia négy fő sarokköve a következő négy dátum volt:

Kr. e. 509: a római köztársaság kezdete

Kr. e. 451-450: a decemvirek működése, a XII táblás törvények

Kr. e. 390: a gall betörés

Kr. e. 366: az egyik consulnak plebeiusnak kell lennie.

A varrói kronológia és az ezt felhasználó *Fasti Capitolini* azonban több ponton ellentmond más történetírók adatainak.⁴⁷⁷ Polübiosz műve bevezetőjében a következőket írja (I. 6.): *"Tizenkilenc évvel az Aigoszpotamoinál lezajlott tengeri ütközet után, s tizenhat évvel a Leuktránál vívott csata előtt jött el az az esztendő, amelyben a spártaiak megkötötték a perzsa királlyal az Antalkidészről elnevezett békét. Ugyanebben az évben vette ostrom alá az idősebb Dionüsziosz az italiai görögök felett aratott győzelme után az Elleporosz mellett fekvő Rhégiont, s tartották a gallok megszállás alatt a Capitolium kivételével az erővel elfoglalt Rómát."* (Muraközy Gyula - Tegye Imre ford.) Az aigoszpotamoi csata Kr. e. 405-ben volt, a leuktrai csata Kr. e. 371-ben volt, így mindhárom említett esemény Kr. e. 387/386-ban történt. Ugyanakkor a *fasti consulares* szerint az alliai csatától Kr. e. 300-ig 81 katonai tribunus-pár, illetve consulpár kormányozta Rómát, vagyis a gall betörés Kr. e. 381-ben történt. A három forráscsoport (Varro-Livius, Polübiosz és a *fasti*) közötti ellentmondást csak úgy oldhatjuk fel, ha feltételezzük, hogy a varrói és a polübioszi kronológiában olyan betoldások vannak, amelyek valójában fiktív eseményekre vonatkoznak. Két ilyen

⁴⁷⁶ Walbank, F. W.: *Commentary on Polybios. I.* Oxford 1957, 46-tól; Bickermann 1980, 69-70; Cornell 1995, 399-401; Gesztelyi – Havas 1999, 236-7.

⁴⁷⁷ CAH VII. 2. 347; Cornell i. h.; Gesztelyi - Havas 1999, 242-243.

csoporthoz fedezhetünk fel: a "*dictatori éveket*" és az "*anarchikus éveket*". A dictatori évek Kr. e. 333, 324, 309 és 301-ben voltak, amikor a *fasti Capitolini* szerint a szokásos hat hónap helyett egész évben dictator és helyettese a magister equitum kormányozta Rómát.⁴⁷⁸ Ezt a nyilvánvalóan súlyos alkotmányos anomáliát azonban egyetlen történetíró sem említi meg, ami azt jelezheti, hogy ezeket az éveket valójában utólag toldották be a consullistába. A másik időszak a Kr. e. 375-371 között tartó anarchikus időszak, amikor Livius leírása szerint a Licinius-Sextius-féle reformmozgalom miatt öt éven keresztül nem választottak curulisi magistratusokat⁴⁷⁹, a *fasti Capitolini* szerint pedig *dictator sine consule*-t választottak öt éven keresztül. E két forrással szemben Diodórosz szerint csupán egyetlen magistratusok nélküli év volt Kr. e. 375-ben.⁴⁸⁰ A megoldás az lehet, hogy a görög és a római történelem eseményeit párhuzamba állító történetírók különféle betoldásokra kényszerültek, hogy a nagyjából egy időben zajló eseményeket kronológiai összhangba hozzák.⁴⁸¹

Az annales

A római kronológia másik fontos forrása az *annales* volt, melynek a fastihoz hasonlóan kettős jelentése volt. Egyrészt azokat az éves feljegyzéseket jelentette, amelyekben a pontifex maximus leírta az adott év magistratusait, a gabonaárakat, a csodás előjelként számon tartott tűzvészeket, árvizeket, valamint a hadüzeneteket és békekötéseket; másrészt egy irodalmi műfajt jelölt, amely a pontifexi feljegyzésekhez hasonlóan évről évre röviden felsorolta a római történelem legfontosabb eseményeit.⁴⁸² Az annales előzménye a *tabula dealbata*, a pontifex maximus háza (a Regia, vagyis a volt királyi palota) falára kifüggesztett fehér "hirdetőtábla" volt, amelyre minden fontos, a római nép egészét érintő eseményt felírtak, így egyszerre töltötte be egy üzenőtábla és

⁴⁷⁸ Drummond, A.: The dictator years. *Historia* 27, 1978, 550-572.

⁴⁷⁹ Liv. VI. 35. 10.

⁴⁸⁰ Schwartz, Ed.: Diodoros. (37. sz.) *RE* V. Stuttgart, 1905. 695.

⁴⁸¹ Vö. Polüb. I. 6.

⁴⁸² Cic. *de orat.* II. 52; Macr. *Sat.* III. 2. 17; Cato apud Gell. *NA* II. 28. 6; Albrecht 2003, 271-2, ill. 280-293; Frier 1979; Drews 1988, 299; Liebeschuetz 1979, 59.

egy plakát funkcióját.⁴⁸³ A pontifex maximus feladata volt, hogy a táblára írt rendkívüli eseményeket később írásba foglalja és megőrizze az utókor számára. Servius grammaticus szerint ez az összefoglalás volt az *annales maximi*, amely 80 könyvből állt, nevét pedig arról kapta, hogy könyveket a mindenkori pontifex maximus vezette.⁴⁸⁴ Cicero szerint ezeket a könyveket P. Mucius Scaevola pontifex maximus koráig vezették, aki Kr. e. 130-115 között töltötte be hivatalát.⁴⁸⁵

Egyes szerzők később úgy hivatkoztak az *annales maximi*-re, mintha kiadták volna.⁴⁸⁶ Rawson a római történetíróknál szereplő prodigiumokat megvizsgálva úgy vélte, hogy a szerzők nem az *annales* használták, hanem más forrásokból gyűjtötték össze a prodigiumokat.⁴⁸⁷ Frier szerint a Servius által említett *annales pontificum maximorum* a pontifexek listája volt, míg az *annales maximi* ennek nyilvánosságra hozott változata, amelyet Kr. e. 12 után adott ki Verrius Flaccus.⁴⁸⁸ Drews szerint Valerius Antias, akit Verrius Flaccus támogatott antiquarius munkájában, többek között elérte, hogy a nem szenátori rangú Antias a Róma városi levéltárakban is kutatható, így megtekinthette az *annales maximi* eredeti könyveit is.⁴⁸⁹

Róma alapítása

Az antikvitás időszemlélete lényegesen különbözött napjaink időszemléletétől. A kronológiai rész bevezetőjében említettük, hogy az antikvitásban a lineáris és a ciklikus időszemlélet egymás mellett szerepelt, az ókori emberek számára a világ a folyamatos újjászületés, az örök visszatérés állapotában létezett. A kereszténységgel

⁴⁸³ Serv. *comm. ad Aen.* I. 373; Dion. Hal. I. 74. 3; Ogilvie 1981, 200; Albrecht 2003, 278-9.

⁴⁸⁴ Serv. i. h.

⁴⁸⁵ Cic. *de orat.* II. 52.

⁴⁸⁶ Pl. Gell. *NA* IV. 5. 6; vö. Frier 1979, 48.

⁴⁸⁷ Rawson 1971, 166-167.

⁴⁸⁸ Frier 1979, 50-67. Augustus Kr. e. 12-ben Lepidus halála után lett pontifex maximus, ezen minőségében az ő feladata volt az *annales* kezelése, amelyet ekkor már több mint száz éve nem vezettek és valószínűleg az egyetlen példány is elég leromlott állapotban volt. Augustus nagy vallás-restaurációs politikájának egyik eleme lehetett tehát a régi vallási feljegyzések (az *annales* elsősorban a római földön történt prodigiumokat tartalmazta!) gondozása és kiadása. Vö. Luce 1990, 135-137.

⁴⁸⁹ Drews 1988, 295.

jelent meg az a lineáris időszelelet, mely az idő múlását egyetlen kezdőponthoz mérte. Ez az "időnyíl" a történelmet két szakaszra osztotta: a Krisztus születése előtti, illetve a Krisztus születése utáni időre.⁴⁹⁰ Az antikvitásban nem volt egyetlen olyan meghatározott időpont, amelyhez a történelmi eseményeket mérhették volna. Rómában az éveket a consulpárokkal számolták, de mint a szinkronizmus tárgyalásakor láthattuk a történetírók még a köztársaság kezdőévében sem tudtak megegyezni.⁴⁹¹

Varro a consullisták rendszerezése és a hét római király uralkodási éveinek összeadásával jutott a manapság is közismert Kr. e. 754/753-as évhez, mint Róma alapításának lehetséges dátumához. Plutarkhosz szerint Varro egy barátját, Tarutiust, a híres filozófust és matematikust kérte meg, hogy készítse el Róma horoszkópját⁴⁹², aki a Romulus életével kapcsolatban ismert adatokból pontosan megállapította az első római király fogantatásának és születésének időpontját, valamint Róma alapításának pontos dátumát. Romulus egy teljes napfogyatkozás idején született az egyiptomi *Thot* hónap 21. napján (Kr. e. 772. június 24.), Rómát pedig az egyiptomi *Pharmuthi* hónap 9. napján, a második és a harmadik óra között alapította, a mi időszámításunk szerint Kr. e. 754/3. április 21-én, egy ősi pásztorünnepen a *Parilián*.⁴⁹³ Cicero meglehetősen kritikusan nyilatkozik Tarutius (nálá Tartarius néven szerepel) számításáról, kijelentve, hogy a városok sorsa nem függ a csillagokból, így híres csillagjós számítása is pusztá

⁴⁹⁰ A dolgozatnak nem témája a keresztény kronológia története, ezért ezt a kérdést csak érintem. A keresztény kronológia három forrásból táplálkozott: Jézus Krisztus születése és élete, a zsidóság ótestamentumi hagyománya és a görög-római kronológiai hagyomány. A keresztények már a Kr. u. II. századtól átvették az ókori keleti-hellenisztikus görög éra-számítást, amelynek kezdőpontja természetesen Jézus Krisztus születése lett. A keresztény kronológiai rendszerek közül végül a Kr. u. VI. századi Dionysius Exiguus apát által kidolgozott rendszer terjedt el a nyugati keresztény világban, amely a Róma alapítása utáni 754. évre tette Jézus Krisztus születését. A keresztény kronológiához vö. Szentpéteri Imre: *Chronologia*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1923. 2-3 és 14; Gesztelyi - Havas 1999, 251-255.

⁴⁹¹ Cornell 1995, 218-219.

⁴⁹² Plut. *Rom.* 12. 6: *Mindenki egyetért benne, hogy Róma alapítása május kalendaeje előtt a tizenegyedik napon, vagyis április 21-én történt. Ezt a napot a rómaiak megünneplik, és hazájuk születésnapjának nevezik. Kezdetben, mint mondják, nem áldoztak élőlényeket ezen a napon, mert úgy gondolták, hogy hazájuk születésének ünnepét tisztán és vértelenül kell megülni. Egyébként a város megalapítása előtt ugyanerre a napra esett egy Parilia nevű pásztorünnep is.* (Ford. Máthé Elek); Vö. Varro *re rust.* II. 1. 9.

⁴⁹³ Cens. XXI. 6. A Parilia, vagy Palilia ünnep leírása: Ovid. *Fasti* IV. 721-782. Gesztelyi - Havas 1999, 244.

szemfényvesztés.⁴⁹⁴ Plutarkhosz és Cicero adatait összevetve megállapíthatjuk, hogy Tarutius az újbabiloni csillagászok által elterjesztett csillagászati táblázatok segítségével dolgozott. Nyilvánvalóan az ő korában már több elképzelés is volt a Város alapítási évével kapcsolatban, amelyek a Kr. e. VIII-VII. századra datálták ezt az eseményt. Tarutius kikeresett egy körülbelül 700 évvel korábban történt napfogyatkozást a táblázatából és ezt jelölte meg Romulus születési évének, majd tizennyolc évet előreszámolva megkapta a Kr. e. 754/753-as dátumot a Város alapítási évének. A módszer érdekes, az egyetlen szépséghibája, hogy Tarutius rossz táblázatból számolt, ugyanis Kr. e. 772-ben, valamint az azt megelőző és követő évtizedben sem Rómában, de még a Nyugat-Mediterráneumban sem volt napfogyatkozás.⁴⁹⁵

Annak, hogy a későbbi történetírásban mégis Varro datálása terjedt el, két fő oka volt. Az első az volt, hogy a római irodalom négy legjelentősebb augustus-kori szerzője, Atticus, Cicero, Verrius Flaccus és Livius is a varrói Kr. e. 754/3-as alapítási évet fogadta el.⁴⁹⁶ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ez a négy nagytekintélyű férfi maga is következetesen tartotta magát a varrói datáláshoz, hiszen Cicero szerint "*az évek (tudnillik a város éveinek FP) számáról vitatkoznak a szerzők*" ("*est enim inter scriptores de numero annorum controversia*" Cic. Brut. 18. 72.) Ugyanakkor Livius, akinek gigantikus műve még a címében is hirdeti, hogy a szerző a Város alapításától kezdi művét, meglehetősen rendszertelenül többféle alapítási dátumot ad meg. A decemvireknél megemlíti például, hogy azok a Város alapítását követő 302. évben léptek hivatalba, azaz Kr. e. 452/1-ben. A decemvirek működéséről más forrásaink is írnak, ez a római történelem egyik kronológiai sarokpontja.⁴⁹⁷ Más helyen ugyanakkor Fabius Pictor alapján Kr. e. 748/7-et tekinti a város alapításának.⁴⁹⁸ A másik ok, hogy Dionysius Exiguus apát is a varrói rendszert fogadta el, amikor megállapította Jézus Krisztus születését, a keresztény kronológián keresztül pedig napjainkig tartja magát a varrói hagyomány.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Cic. *de div.* II. 98-99.

⁴⁹⁵ Grafton - Swerdlow 1985, 456-457.

⁴⁹⁶ Atticus és Cicero hatását említi Hahn 1998, 118; Atticus, Cicero és Verrius Flaccus hatását Gesztelyi - Havas 1999, 244-5.

⁴⁹⁷ CAH VII. 2. 173-174.

⁴⁹⁸ Walsh, P. G.: *Livy. His historical aims and methods.* CUP, Cambridge, 1961. 118-145.

⁴⁹⁹ Vö. 490. lábjegyzet.

Az ókori íróknál azonban több más adattal is találkozhatunk Róma alapítási évével kapcsolatban, melyet a következő táblázat mutat be.

szerző	az alapítás dátuma mai év; olümpiaszok
Terentius Varro	754/3
Cincius Alimentus	729/8; Ol. 12, 4
Fabius Pictor	748/7; Ol. 8, 1
Livius	754/3; Ol. 6, 3 748/7; Ol. 8, 1
Diodórosz Szikeliótész	748/7; Ol. 8, 1
Polübiosz	751/0; Ol. 7, 2
Dionüsziosz Halikarnasszeusz	752/1; Ol. 7, 1
Ennius / Naevius	884/3; vagy 11. század
Vergilius	843
Zénón Rhodios	776/5; Ol. 1, 1
Calpurnius Piso	759/8; Ol. 5, 2
ismeretlen krónika	758/7; Ol. 5, 3
Libo	755/4; Ol. 6, 2
<i>fasti Capitolini</i>	753/2; Ol. 6, 4
Coruncanus	750/749; Ol. 7, 3
Cn. Gellius	749/8; Ol. 7, 4
Valerius Antias	749/8; Ol. 7, 4
Cato	1. 752/1; Ol. 7, 1 2. 751/0; Ol. 7, 2 3. 746/5; Ol. 8, 4 4. 740/739; Ol. 10, 1 5. 747/6; Ol. 8, 2
Timaiosz	814
Atticus	Varro, 754/3; Ol. 6, 3
Cicero	Varro, 754/3; Ol. 6, 3
Verrius Flaccus	Varro, 754/3; Ol. 6, 3
Censorinus	Varro, 754/3; Ol. 6, 3
Plutarkhosz	754/3; Ol. 6, 3

A táblázat forrása: Gesztelyi - Havas 1999, 244.

A Iulianus-naptár bevezetése

Az intercalatio tárgyalásakor láthattuk, hogy a praeiulianus naptár készítője sikertelenül próbálta összeegyeztetni a holdhónapokat az évszakok járásával. Az intercalatio módszerével nem sikerült orvosolni a problémát, hiszen a pontifexek gyakran politikai szempontokat vettek figyelembe és a szökőhónapot úgy alkalmazták, hogy betoldásával támogassák szimpatizánsaikat, vagy elhagyásával megrövidítsék ellenfeleik hivatali évét.⁵⁰⁰

Forrásaink alapján az alábbi években iktattak be szökőhónapot a római pontifexek:

Kr. e. 260 (= a. U. c. 494)	CIL I ² p. 47
Kr. e. 236 (= a. U. c. 518)	CIL I ² p. 47
Kr. e. 189 (= a. U. c. 565)	Liv. XXXVII. 59.
Kr. e. 177 (= a. U. c. 577)	CIL I ² p. 48
Kr. e. 170 (= a. U. c. 584)	Liv. XLIII. 11. (23 napot toldottak be)
Kr. e. 167 (= a. U. c. 587)	Liv. XLV. 44 (22 napot toldottak be)
Kr. e. 166 (= a. U. c. 588)	CIL I ² p. 48
Kr. e. 94 (= a. U. c. 660)	ILLRP2 Nr. 719
Kr. e. 83 (= a. U. c. 671)	Cic. Quinct. 79. (valószínűleg 22 napot betoldás)

A Kr. e. II-I. századra már súlyos anomáliák fordultak elő: Kr. e. 190-ben 119, Kr. e. 168-ban pedig 74 nappal járt az év a csillagászati év előtt.⁵⁰¹ Bár ezt a hibát a Kr. e. I. századra kijavították, Iulius Caesar és Pompeius polgárháborúja idején az év az évszakokhoz képest 90 napot késett.

Censorinus szavaival: *"Már oly nagy volt az eltérés, hogy C. (Iulius) Caesar pontifex maximus a maga harmadik és M. Aemilius Lepidus első consulsága idején, az időben visszafelé fennálló hiba kijavítására két összesen 67 napból álló hónapot iktatott be a november és a december hónapok közé, noha február hónapban egyszer már beiktatott 23 napot és így azt az évet 445 naposra bővítette."* (Cens. XX. 8.)

A naptárreform matematikai-csillagászati hátterét Szószigenész egyiptomi

⁵⁰⁰ Cens. XX. 7.

⁵⁰¹ Gesztelyi - Havas 1999, 248.

csillagász dolgozta ki⁵⁰² és a reformot Caesar vezette be Kr. e. 46-ban. Az intercalatio rendezése mellett teljesen átalakították a római időszámítást, ugyanis a praejulinus luniszoláris évet elhagyva egy tisztán szoláris évet vezetett be: "*a polgári évet a Nap járásához igazította*" (Cens. XX. 8). A 355 napos Numa-féle holdévet tíz nappal kiegészítette, a többletet a 29 napos hónapok között osztotta szét, így alakult ki a naptár ma is használt szerkezete:

január	31 nap	quintilis (később július)	31 nap
február	29 nap	sextilis (később augusztus)	30 nap (ma 31 nap)
március	31 nap	szeptember	30 nap
április	30 nap	október	31 nap
május	31 nap	november	31 nap (ma 30 nap)
június	30 nap	december	31 nap

A többletnapokat Caesar a hónapok végén helyezte el, így az ünnepnapok megmaradtak eredeti megszokott helyükön. A napévre való áttérés miatt Caesar elrendelte, hogy három 365 napos évet egy 366 napos szökőév kövesse, amelyben a korábbi szökőhónap helyére, Terminalia ünnepét követően (február 23.) egy szökőnapot vezessenek be (ez volt a *dies bis sextus*, vagyis a március Kalendaeja előtti másodszori 6. nap).⁵⁰³

Caesar azonban nem rendelkezhetett világosan arról, hogy mikor iktassák be az első szökőévet, hiszen Kr. e. 44-ben meggyilkolták.⁵⁰⁴ Macrobius és Solinus szerint a pontifexek 36 éven keresztül tévesen alkalmazták az intercalatiót: nem 4, hanem 3 évente iktattak be egy-egy szökőnapot, vagyis 9 szökőnap helyett tizenkettőt iktattak be.⁵⁰⁵ A hibát Augustus javította ki, aki elrendelte, hogy Kr. u. 4 és az azt követő valamennyi 4. év szökőév legyen, egyszersmind úgy rendelkezett, hogy a 36 év alatt felhalmozódott 3 "szökőnap-többlet" miatt Kr. u. 4-ben, 8-ban és 12-ben ne iktassanak

⁵⁰² A csillagászati háttérhez Samuel 1972, 33-55.

⁵⁰³ Caesar naptárreformjához: Ovid. *Fasti* III. 155-től; Plin. *NH* XVIII. 211; App. *bell. civ.* II. 154; Suet. *Iul.* 40; Plut. *Caes.* 59; Solin. I. 45; Cass. Dio XLIII. 26; Macr. *Sat.* I. 14. 2; Joh. Lyd. *mens.* III. 6; irodalom: Samuel 1972, 155-160; Kulin - Róka 1975, 68-69; Hahn 1998, 65-67.

⁵⁰⁴ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik: Ginzel II. 278-279.

⁵⁰⁵ Macr. *Sat.* I. 13-14; Solinus I. 46, 47.

be szökőnapot.⁵⁰⁶ Ezenkívül Augustus a caesari 29 napos februárból egy napot a 30 napos sextilis hónaphoz csatolt, így alakult ki a ma is használt 28 napos február, illetve 31 napos sextilis, amelyet egyébként a senatus a princepsről augusztusnak nevezett el.⁵⁰⁷

A Iulianus-naptár csillagászati szempontból már csak egyetlen hibát tartalmazott: a tropikus év valójában nem 365,25 nap, hanem csak 365,2422, vagyis 365 nap 5 óra és 48 perc; 11 perccel és 13 másodperccel rövidebb a Iulianus évnél. Ez a hiba 100 év alatt már 1121 perc, vagyis több mint 18,5 óra! 1578-ban XIII. Gergely pápa utasítására Aloysius Lilius és Christophorus Clavius úgy módosították a naptárat, hogy a százassal végződő nem lesznek szökőévek, kivéve a négyszázzal oszthatókat (tehát pl. 2000, 2400, 2800, 3200, stb). Ezen kívül a pápa rendeletére az addig felhalmozódott többlet kiküszöbölésére 1582 október 4 után október 15 következett.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ Samuel 1972, 156-158; Kulin - Róka 1975, 68-69; Hahn 1998, 65-67.

⁵⁰⁷ Kr. e. 8-ban, a szenátusi határozat fennmaradt Macrobiusnál (*Sat.* I. 12. 35); vö. .Cens. XXII. 16.

⁵⁰⁸ Kulin - Róka 1975, 70-71; Hahn 1995, 68-69.

A SAECULUMOK

A római időszámításban különleges helyet foglalnak el a *saeculumok*, melyeknek hatását különféleképpen értékelik a kutatók.⁵⁰⁹ Amint Censorinus is kiemeli valójában több fogalomról van szó, amelyeket az ókorban és napjainkban is hajlamosak összekeverni. Censorinus két szöveghelyét érdemes kiindulási pontként megvizsgálni, az első a XVII. 1-2. caputok, ahol szerzőnk a következőket írja: "*Minthogy a saeculumok vagy természetesek, vagy polgáriak, ezért először a természetes saeculumról fogok beszélni. A saeculum az emberi élet leghosszabb időtartama, melyet a születés és a halál határol. Ezért úgy tűnik számomra, hogy nagyot tévednek azok, akiknek véleménye szerint a saeculum harminc évből áll. Ezt az időtartamot ugyanis Hérakleitosz nemzedéknek (genea) nevezi, mivel egy teljes emberi élet ekkora időtartamot tölt ki.*"⁵¹⁰ A másik fontos szöveghely a XVII. 7-ben szerepel: "*A rómaiak saeculumairól pedig egyesek úgy vélik, hogy azok elkülönülnek a saecularis játékoktól.*"⁵¹¹

Censorinus szövege alapján a következőket három fontos tanulságot vonhatunk le.

1. A saeculumok lehetnek természetes (*saeculum naturale*) és polgári saeculumok (*saeculum civile*). A természetes saeculum a leghosszabb emberi élet időtartama, amely a születéstől a halálig tart, a polgári saeculum valamely közösség papi testülete, vagy egy tudós által kialakított mesterséges rendszer.

2. A saeculum és a nemzedék (*genea*) nem ugyanazt jelenti, bár ezt többen is összekeverik Censorinus szerint.

3. A római saeculumok és saecularis játékok között nem biztos, hogy van összefüggés.

⁵⁰⁹ Gagé, J.: *Recherches sur les jeux séculaires*. Paris 1934; Pighi I. B.: *De ludis saecularibus populi Romani Quiritum libri sex*. Amsterdam 1965²; legutóbbi magyar nyelvű összefoglalások: Németh 1996b; Gesztelyi - Havas 1999, 238 és Havas László: Ludi saeculares. In: *RTK* 325-326.

⁵¹⁰ "... et quoniam saecula aut naturalia sunt aut civilia, prius de naturalibus dicam. Saeculum est spatium vitae humanae longissimum partu et morte definitum. Quare, qui annos triginta saeculum putarunt, multum videntur errasse. Hoc enim tempus geneam vocari Heraclitus auctor est, quia orbis aetatis in eo sit spatium." Az első mondat formailag még az előző XVI. caputot zárja le, logikailag azonban már a XVII-eshez tartozik.

⁵¹¹ "*Romanorum autem saecula quidam ludis saecularibus putant distingui ...*"; Vö. Nilsson 1920, 1697-1698.

A nemzedék (*genea, generatio*) fogalma és a nemzedékek szerinti időszámítás

Az első görög történetírók műveik írásakor szembesültek azzal a ténnyel, hogy hiteles feljegyzések hiányában nem tudják a mitikus, valamint a korai történelmi események időpontját meghatározni. A problémát a mítoszokban használt nemzedékek (gör. *genea*) szerinti számlálás átvételével oldották meg. A nemzedék időtartamát elsőként Hérakleitosz határozta meg, aki szerint egy nemzedék harminc évből áll⁵¹², ennyi idő kell ugyanis ahhoz, hogy egy apa fiának is fia legyen, vagyis három nemzedék, nagyapa, apa, fiú éljen egyidőben.⁵¹³ Censorinus szerint is ugyanennyi ideig tart egy emberöltő lefolyása ("*natura ab sementi humana ad sementim revertitur*" Cens. XVII. 2.). Az alexandriai Philón szerint legkevesebb harminc év kell ahhoz, hogy egy apának unokája legyen gyermekétől.⁵¹⁴ Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a nemzedék két születési periodust tölt ki.

A történetírásban általánosan használt nemzedék-számítást Hérodotosz teremtette meg, aki szerint három emberöltő 100 évet tesz ki. Ezek alapján egy nemzedékre valamivel több, mint harminchárom év jut, és három nemzedék, nagyapa, apa és fiú együttesen alkotnak egy száz éves periódust.⁵¹⁵ Érdeemes megemlíteni, hogy Hérodotosz nem túl következetes a maga által kialakított rendszer használatában, a lüd királyok uralmának időtartamáról ugyanis azt írja, hogy huszonnégy nemzedék uralkodott ötszázöt év alatt, azaz 33 év helyett csak kb. 23 jut egy-egy királyra.⁵¹⁶

A nemzedékekkel kapcsolatban mindenképpen meg kell említenünk az ókori kronológia egyik fontos kérdését, Trója pusztulásának dátumát. Censorinus azt írja, hogy Varro szerint három korszak létezik az emberiség történetében, az *adélosz*

⁵¹² DK 22A19b.

⁵¹³ Plut. Mor. *De defectu oraculorum* 11, 415 E; A római törvények már tizennégy éves korban lehetővé tették a házasságot, és tudjuk, hogy a gyakorlat is ezt követte.

⁵¹⁴ *Frag. Harris* 20 = *Qu. in gen.* II. 5.

⁵¹⁵ Hér. II. 142. Ha Hérodotosz 100 évet tekint három generáció időtartamának, akkor egy-egy generációra 33 1/3 év jut. Ez nem túl szerencsés választás, Hérodotosz ugyanis nem tudott tökéletesen számolni a tört számokkal, ezért ugyanebben a caputban súlyos számolási hibát ejt: az egyiptomi történelem 341 emberöltőjét 11340 évnél számolja, holott valójában 11366 évről van szó. A problémáról ld. Samuel 1972, 242; vö. Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady 1999, 58-59.

⁵¹⁶ Hér. I. 7.

(homályos), a *mitikus* és a *hisztorikon* (történeti).⁵¹⁷ A hisztorikon időszak kezdete az első feljegyzett olümpiasz éve, amit Timaiosznak köszönhetően mi is ismerünk, ez Kr. e. 776 volt, ebből az évből maradt ránk az első olümpiai győztesnek, az éliszi Koroibosznak a neve.⁵¹⁸ A mitikus idő utolsó szakasza a trójai háborútól az első olümpiai játékig tart. Censorinus több változatot is megad: Szószibiosz szerint 395, Eratoszthenész szerint 407, Timaios szerint 417, Aretész szerint pedig 514 év. Vagyis Szószibiosz szerint Kr. e. 1171-ben⁵¹⁹, Eratoszthenész szerint Kr. e. 1183-ban⁵²⁰, Timaios szerint Kr. e. 1193-ban⁵²¹, Aretész szerint pedig Kr. e. 1290-ben volt a trójai háború.

A többféle datálás oka az volt, hogy a görög időszámításnak nem volt általánosan elfogadott kezdőpontja, mint például a kereszténységnek, a Kr. e. 776-os kezdőpont csak a Kr. e. III. századtól terjedt el a történetírásban.⁵²² A görög poliszok legfőbb tisztségviselőik alapján tartották nyilván az éveket (Athénban az archónok, Spártában az ephoroszok, Milétoszban a sztephanéphoroszok alapján).⁵²³

Hérodotosz a nemzedékek szerinti számítást alkalmazva azt írja, hogy Hérakléstől a saját koráig körülbelül 900 év telt el, Pantól Pénelopé fiától pedig kevesebb, mint a trójai háború óta, vagyis Hérodotosz koráig mintegy 800 év. Németh György ezek alapján a következő számítást végzi (Hérodotosz Kr. e. 430 körül írta történeti munkáját):

Pan kora	$430 + 800 = 1230$
A trójai háború kora	$1230 + 33 = 1263$
Héraklész kora	$1263 + 33 = 1296$ ⁵²⁴

⁵¹⁷ Cens. XXI. 2-3.

⁵¹⁸ Sztrab. VIII. 3. 30, Pausz. V. 8. 6; Az olümpiai számításhoz: Samuel 1972, 189-190; Olajos 1999, 223-224.

⁵¹⁹ Szószibiosz egy kronológiát állított össze az olümpiaszok alapján, *FGrHist* 595F1 Jacoby.

⁵²⁰ *FGrHist* 241F1c Jacoby.

⁵²¹ *FGrHist* 566F125 Jacoby.

⁵²² Olajos 1999, 324.

⁵²³ Samuel 1972, 189-241; Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady 1999, 58.

⁵²⁴ Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady 1999, 59.

Hérodotosz és Thuküdidész is Kr. e. 1266 körülre helyezték a trójai háborút.

A Censorinus által is említett Eratoszthenész a következő levezetéssel jutott el a Kr. e. 1183-as évhez:

Trója elfoglalásától a Hérakleidák visszatéréséig	80 év	Kr. e. 1103
Innen a az ión tengerpart benépesítéséig	60 év	Kr. e. 1043
Innen Lükurgosz törvényhozásáig	159 év	Kr. e. 884
Innen az olümpiai játékok kezdetéig	108 év	Kr. e. 776
Innen Xerxész hadjáratának végéig	297 év	Kr. e. 479
Innen a peloponnészoszi háború kitöréséig	48 év	Kr. e. 431
Innen az athéniak teljes vereségéig	27 év	Kr. e. 404
Innen a Leuktra melletti csatáig	34 év	Kr. e. 370
Innen II. Philipposz haláláig	35 év	Kr. e. 335
Innen Nagy Sándor haláláig	12 év	Kr. e. 323 ⁵²⁵

A trójai háború datálásával kapcsolatban azonban csaknem annyi változat volt az ókori történetírásban, mint Róma alapításával kapcsolatban. A szamoszi Durisz szerint például Trója pusztulása pontosan ezer esztendővel korábban volt, mint Nagy Sándor ázsiai hadjáratának kezdete, vagyis Kr. e. 1334-ben.⁵²⁶ Dikaiarkhosz Kr. e. 1212-re, a Marmor Parium 1209-re⁵²⁷, Ktésziasz 1183-ra, Ephorosz 1135-re teszi az eseményt, s az ő véleményét fogadja el Sztrabón is.⁵²⁸

⁵²⁵ Lendle, Otto: *Einführung in die griechische Geschichtsschreibung*. Darmstadt, 1992. 279; Hahn 1998, 114; Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady 1999, 59.

⁵²⁶ Ennek azonban nyilvánvalóan semmiféle történelmi alapja nem volt, Durisz egyszerűen új Akhilleuszként akarta bemutatni Nagy Sándort, aki egyébként maga is rájátszott ennek a mítosznak a kialakulására (pl. áldozat Ilionnál Akhilleusz sírjánál); Boswoth, A. B.: *Nagy Sándor. A hódító és birodalma*. Osiris, Budapest, 2002.

⁵²⁷ IG XII. 5, 444. A 24.; magyarul: GTSz 174.

⁵²⁸ Hegyi - Kertész - Németh - Sarkady i. h.

A saeculum fogalma

A nemzedék fogalmát a rómaiak is ismerték, de nem volt megfelelő latin szavuk, s ez gyakran félreértésekhez vezetett. A *genea* egyik latin megfelelője az *aetas* volt. Homérosz azt írja, hogy Nesztór két geneát, azaz nemzedéket élt meg.⁵²⁹ Cicero *De senectute* c. munkájában Homérosz mondatát helyesen értelmezve azt írja, hogy Nesztór már a harmadik nemzedék idején élt ("*tertia aetas*").⁵³⁰ A *saeculum* volt a másik latin fogalom, amivel a geneát fordították. Ovidius ezzel fordította latinra Homérosz *geneá*-ját, s úgy is értelmezte, hogy Nesztór 100 évet élt.⁵³¹ Etimológiailag ez nem helytelen, mivel a görög *genea* a *gennaó* igéből, a latin *saeculum* pedig a *sero* igéből származik, vagyis mindkét főnév a nemzést jelentő igéből származik.⁵³²

A római irodalomban Augustus koráig a *saeculum* az egy időben született embereket jelenti, vagyis egyfajta időszakasz értelemben használják. A költőknél néha csupán egy bizonytalan hosszúságú időszakaszt jelent⁵³³, mint például az *aevum*.

Lucretius hasonló módon, időszakasz értelemben használja, és a *vitale* jelzőt kapcsolja hozzá, így jelentése: "*átlagos élettartam*".⁵³⁴ Cicero is hasonló értelemben használja, Püthagorasz és a Numa Pompilius, mester - tanítvány kapcsolatát azzal cáfolja, hogy Numa közel két emberöltővel korábban élt mint Püthagorasz: "*duobus prope saeculis*".⁵³⁵

A *saeculum*ot mint egy nagyobb időegységet kifejező fogalmat (körülbelül a mai évszázad értelemben) Calpurnius Piso Frugi használta elsőként a Kr. e. II. században:

⁵²⁹ Hom. *Il.* I. 250; *Od.* III. 245.

⁵³⁰ Cic. *De senect.* X. 31.

⁵³¹ Ovid. *Metam.* XII. 187.

⁵³² Frisk, Hjalmar: *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*. I. Heidelberg, 1960. *gennaó* 296-297, ill. *gignomai* 306-307; A *saeculum* - *sero* etimológiához Walde-Hofmann 1954, 460-461. Más etimológiák még: indoeurópai *sǵ-tlom* (kelta **saitlo-*).

⁵³³ Például Terent. *Eunuch* 246; Verg. *Aen.* VIII. 325.

⁵³⁴ Lucr. *rer. nat.* II. 634; I. 196; II. 948; III. 1090.

⁵³⁵ Cic. *Orat.* II. 154. Ezt erősíti meg egy másik helyen: "*(Pythagoras) anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae*" A két szöveghely egybevetése nyilvánvalóvá teszi, hogy Cicero semmiképpen sem gondolhatott évszázadra, sem generációra (2 x 70 = 140 év), hanem inkább átlagos élettartamra. Stein 1962, 337.

"A Róma alapítását követő hatszázadik évben kezdődött a hetedik saeculum".⁵³⁶ Varro szerint a saeculum (*seclum* formában) száz évig tartó időszakasz, amely a *senex* (idős, öreg) szóból származik, mégpedig azért mert sokak szerint ez az emberi életkor végső határa.⁵³⁷ Ezzel állhat esetleg összefüggésben, hogy a hagyomány szerint senki sem láthatott két saeculumot ("*ad ludos, quos nec spectasset quisquam nec spectaturus eset.*" Suet. Claud. 21). A hosszú életkorú emberekről (lat. *longaevi*, gör. *makrobioi*) egyébként több ókori munka is született, Censorinus is részletesen foglalkozik velük.⁵³⁸ A száz éves varrói saeculum valójában három görög nemzedék (*genea*) együttes időtartama. Censorinus hasonlóképpen fogalmazza meg a saeculumot: "*spatium vitae humanae longissimum partu et morte definitum*" (Cens. XVII. 2).

Ezek alapján úgy vélekedhetünk, hogy a Kr. e. II-I. században a *saeculum* főnevet legalább három értelemben használták, és ezzel együtt három egymástól jelentősen különböző időtartamot jelenthetett:

1. *nemzedék* értelemben 30, ill. 33 évet
2. *átlagos élettartam* értelemben kb. 70 évet
3. *kb. a mai évszázad* értelemben kb. 100 évet

A három eltérő jelentéstartam azonban komoly tévedésekhez vezetett. Példaként az előbb láthattuk, hogy Ovidius tévesen értelmezte Homérosz Nesztór életkorára vonatkozó adatát, azt hitte, hogy Pülosz királya kétszer száz évet élt.⁵³⁹ Egy másik szerző, Laevius pedig - aki Homérosz geneáját szintén saeculumnak fordította - úgy vélte, hogy Nesztór már a harmadik harminc éves életszakaszát tölti ("*trisaegli senex*")⁵⁴⁰

Censorinus maga egyébként a *ludi saeculares*-t egyértelműen etruszk eredetűnek tartja ("*... rituales Etruscorum libri videntur docere ...*" XVII. 5, "*Haec portenta Etrusci pro haruspicii disciplinaeque suae peritia diligenter observata in libros rettulerunt.*" XVII. 6). Az etruszk saeculum-számítás kezdete Censorinus szerint egy-

⁵³⁶ *Annales* VII (frg. 36 P): "*Roma condita anno DC septimum occipit saeculum*"; vö. Stein i. h.

⁵³⁷ *Ling. Lat.* VI. 11: "*Seclum spatium annorum centum vocarunt, dictum a sene, quod longissimum spatium senescendorum hominum id putarunt.*"

⁵³⁸ Cens. XV. 2; *Kommentár* 282. lábjegyzet.

⁵³⁹ Ovid. *Metam.* XII. 187.

⁵⁴⁰ Laevius apud Gell. *NA* XIX. 7. 13.

egy város, vagy közösség alapítása.⁵⁴¹ Szerzőnk szerint a saeculum-számítás a következő módon történik:

"... azon emberek közül, akik azon a napon születtek, amelyen a városukat, vagy a közösségüket alapították, annak a halálának a napja határolja be az első saeculum hosszát, aki közülük a leghosszabb ideig él; és azok közül, akik azon a napon (ti. halálának napján) a városban élnek, ismét annak a halála hatolja be a második saeculum végét, aki közülük a leghosszabb életkort éri meg. És ily módon határolják be egymás után a többi saeculum idejét is."

Ezek szerint az etruszk saeculum hossza egy emberöltővel egyenértékű. Censorinus egyébként Varrónak a saeculumokról (*De saeculis*) írt könyvéből vette át a fenti adatokat, az említett mű valószínűleg az *Antiquitates rerum divinarum* része volt.⁵⁴²

Censorinus Varróra hivatkozva még az egyes etruszk saeculumok hosszúságát is megadja, és azt írja, hogy Varro szerint az etruszkok tíz saeculum hosszúságúra becsülték népük történelmét. Az első négy saeculum egyaránt 100-100 évig tartott, az ötödik 123 évig, a hatodik és hetedik 119-ig, a nyolcadik még tartott Varro életében (hagyományos dátuma Kr. e. 116-27), a kilencedik és tizedik pedig még el sem kezdődött.⁵⁴³ Nem tudjuk, hogy Varro milyen forrásra támaszkodhatott az egyes saeculumok időtartama meghatározásakor, elképzelhető, hogy az első négy saeculum egyaránt száz-száz évig tartó időtartama a görög generációs számításhoz hasonló rendszer volt.⁵⁴⁴

A fentebb leírt etruszk saeculum-számításnak van egy gyenge pontja: az, hogy a földi halandók nem tudhatják maguktól, mikor fejeződik be, illetve mikor kezdődik egy-egy saeculum. Varro szerint ezért az istenek csodajeleket (*portenta*) küldenek, melyekkel világosan jelzik egy új saeculum kezdetét (Cens. XVII. 5).

Ilyen csodajeleket örökített meg Plutarkhosz is a Sulla életrajzban (az esemény Nola Kr. e. 88-as ostrománál történt).

⁵⁴¹ Azért van szükség a kettős megfogalmazásra, mivel Censorinus szerint az etruszk saecularis számítás nem köthető speciálisan valamely etruszk városállam megalapításához, hanem általánosságban köthető az etruszk néphez ("*nomen Etrusca*"). A Claudius római császárhoz köthető római saecularis-számítás ezzel ellentétben Róma városának varró-augustusi alapításához Kr. e. 753-hoz köti a római saeculumokat.

⁵⁴² Serv. *comm. ad Aen.* VIII. 526; Franceschi 1954.

⁵⁴³ Cens. XVII. 6; Vö. Németh 1996b, 110.

⁵⁴⁴ Horváth István Károly szerint vallási háttere volt a számításnak: Horváth 1967, 255-256.

"... a hadijelvények nyele maguktól lánggra lobbant, és a tüzet alig lehetett eloltani; három holló az utca közepén megette fiókáit, s ami még megmaradt belőlük, visszavitte a fészkébe; egerek rágták meg az aranydíszeket az egyik templomban, és mikor a templomszolgák az egyik nőstény egeret egérfogóba csalták, ott ötöt kölykezett, és három fiát rögtön felfalta. De ami a legfontosabb, felhőtlen, derült égből harsány kürtszó hangzott fel, éles, gyászos hangon, s mindenkit megdöbbsentett és megrémített hatalmas hangjával. Etruszk jóskok ezt a csodát egy új korszak érkezésének értelmezték, amely a világ átalakulását jelzi. Szerintük összesen nyolc világkorszak van, mindegyikben egymástól különböző életmód és erkölcsi rend. Az istenség előre megállapította mindegyik világkorszak időtartamát, és ezek határát a nagy év periódusa szabja meg. Amikor egy-egy korszak befejeződik, a következő érkezését az égen és földön látható csodák jelzik, hogy a korszakváltás nyilvánvaló legyen azoknak, akik ezekkel a dolgokkal foglalkoznak és tanulmányozzák őket. Ilyenkor más erkölcsű emberek születnek, akikkel az istenek jobban, vagy kevésbé törődnek, mint az előzőkkel. A világkorszakok cserélődésekor, mint mondják, más nagy változások is bekövetkeznek, így a jóstudomány egyszer nagyobb megbecsülésben részesül, és a jövendölések beteljesülnek, mert az istenek tiszta és világos jeleket küldenek, más világkorszakokban viszont kevésbé becsülik meg ezt a tudományt, és csak bizonytalan és homályos tényekből tudnak következtetni a jövőre. Ezt mondták a legbölcsebb etruszk jóskok, akikről mindenki azt hitte, hogy többet tudnak másoknál." (Plut. Sull. 8; Máthé Elek ford.)

A fenti szemelvény néhány részletét érdemes alaposabban megvizsgálni.⁵⁴⁵ Plutarkhosz a csodajeleket Marius és Sulla polgárháborújának előjeleként értelmezte (az idézet előtt arról ír, hogy Marius hatalomvágya veszélybe sodorta Rómát és az említett csodajelekkkel maguk az istenek akarják figyelmeztetni). Az etruszk jóskok szerint egy új világkorszak (gör. *metabolén heterou genousz*), kezdetét jelezték, amely egy teljesen új világrendet hoz létre. A történet bizonyítja, hogy a rómaiak már a Kr. e. I. sz. elején az etruszk saeculumok-számítást, problémát jelent viszont, hogy Plutarkhosz etruszk jóskai szerint nyolc világkorszak, azaz saeculum van, míg Varro szerint - amint fentebb láthatunk - az etruszk történelem tíz saeculumból áll.⁵⁴⁶

Németh György a jóskok értelmezését az etruszk történelemre vonatkoztatja, ezek

⁵⁴⁵ A csodajeleket leírja még Suda Sulla címszó alatt; vö. Serv. *comm ad. Aen.* VIII. 526.

⁵⁴⁶ Thulin 4, 64-66; Nilsson 1920, 1698; Horváth 1967, 255.

szerint a csodajelek az etruszok kilencedik - meglepően rövid - saeculumának végét jelezték.⁵⁴⁷ Ezt alátámasztja egy másik csodajel, amely Kr. e. 44. július 20. és 30. között volt látható Rómában: egy csillag tűnt fel az égen, melyet fénykoszorú vett körül.⁵⁴⁸ A jelet különféle módon interpretálták, Octavianus a maga javára fordította a csodajeleket és atyja, Iulius Caesar istenné válásának égi bizonyítékának tekintette.⁵⁴⁹ Vulcatius etruszok szerint azonban az égi jelenség nem csillag, hanem üstökös, ami az etruszok kilencedik saeculumának végét és egyben a tizedik végső saeculum kezdetét jelzi. Vulcatius ezt nyilvánosságra is hozza, ezért azonban meg kell halnia, mert felfedte az istenek titkos akaratát. Látjuk tehát, hogy a Vulcatius-történetben is tíz saeculum szerepel, melyek időtartamban jelentősen különböznek egymástól.⁵⁵⁰ Ennek ellenére nem mondhatjuk teljes biztonsággal, hogy tíz etrusz saeculum volt, az egyes saeculumok időtartamát, vagy a saecularis számítás kezdőpontját pedig teljességgel reménytelen megállapítani.⁵⁵¹

Ennél reménykeltőbb vállalkozás az etrusz-római saeculumok, valamint a hozzájuk kapcsolódó ludi saeculares vallási-kozmozgóniai háttérének és tartalmának vizsgálata. Mindkét fogalom szorosan kötődik a ciklikus újjászületésekhez és az aranykor mítoszokhoz.⁵⁵² Az etrusz kozmogónia keresztény szellemiségű átfogalmazását megtalálhatjuk a Szuda-lexikon *Türrhénia* címszava alatt. E szerint a világ 12 egyenként ezer esztendő saeculumra oszlik, melyből az első saeculum a világ teremtésének egy-egy napja, az emberek a 7. saeculum idején jelentek meg a földön, így az emberiség története hat saeculumra oszlik.⁵⁵³ A hétnapos teremtés nyilván a bibliai teremtés hét napjára utal, az ezer esztendő saeculumok pedig a perzsa khiliasztikus számítások átvételével kerülhetett a szövegbe.⁵⁵⁴ A szöveg vége érdekes a számunkra,

⁵⁴⁷ Németh 1996b, 110-111.

⁵⁴⁸ *Serv. comm. ad Buc.* IX. 46; vö. Hahn 1968; Hahn 1983.

⁵⁴⁹ Az interpretációkhoz vö. Hahn i. m.; Németh 1996b, 111-113.

⁵⁵⁰ Horváth István Károly kísérletet tett a források egyeztetésére és egy igen ötletes rendszert dolgozott ki a saeculum-számítással kapcsolatban, az elképzelését azonban nem lehet forrásokkal alátámasztani. Vö. Horváth 1967, 255-256.

⁵⁵¹ Thulin kísérletet tett az etrusz saeculum számítás kezdetének meghatározására, de számításait ő sem tudta forrásokkal alátámasztani (idézi Horváth i. h.).

⁵⁵² Németh 1996b, 114-120; Németh 1996a (főleg 75-81)

⁵⁵³ Szuda *Türrhénia*; A forráshelyet részletesen elemzi Németh 1996b, 113.

⁵⁵⁴ Bidez-Cumont 1938. I. 217; II. 363.

ott ugyanis arról van szó, hogy az utolsó világekorszak az aranykor az emberiség történetében, ezt követően viszont az egész világ tűzben enyészik el, majd újjáéled a hamuból és a bűntelen emberek számára új, boldog korszak kezdődik. A saeculumok tehát az örök körforgás részei, melyek a világ történetének egy korszakait jelölik. Egy-egy saeculum vége, egyben egy új korszak kezdete is, s az utolsó saeculum vége is egyben egy új világ kezdetét jelenti.

A LUDI SAECULARES

Censorinus szerint kérdéses, hogy a saeculumokat valóban a saecularis játékok választják-e el egymástól. Két alkalommal is nehezen értelmezhető megjegyzést tesz azokra, akik így vélekednek (XVII. 7 és 13), ő maga azonban nem foglal állást a kérdéssel kapcsolatban. A történeti korban rendezett saecularis játékokat mindenestre egy-egy saeculum lezárásának tekintették.⁵⁵⁵

Az első történetileg is dokumentálható saecularis játékokat Augustus császár rendezte Kr. e. 17-ben, hiteles történeti forrásokkal bizonyítható saecularis játékokat a következő években rendeztek.⁵⁵⁶

a 110 éves számítás szerint

Augustus császár

a. U. c. (Varro/Augustus szerint) 737; Kr. e. 17⁵⁵⁷

Domitianus császár

a. U. c. 841; Kr. u. 88⁵⁵⁹

Septimius Severus császár

a. U. c. 957; Kr. u. 204⁵⁶¹

a 100 éves számítás szerint

Claudius császár

a. U. c. 800; Kr. u. 47⁵⁵⁸

Antoninus Pius császár

a. U. c. 900; Kr. u. 147/8⁵⁶⁰

Philippus Arabs császár

a. U. c. 1001; Kr. u. 248⁵⁶²

⁵⁵⁵ Hor. *Carm. Saec.* 21-24.

⁵⁵⁶ Mommsen 1859, 186-194, a történelmi forrásokkal alátámasztott játékok sora Augustus Kr. e. 17-es saecularis játékeitől kezdődik.

⁵⁵⁷ CIL VI 32323; Moretti, L.: Frammenti vecchi e nuovi del Commentario dei Ludi secolari del A. C. 17. *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 1982-84, 55-56; 361-379; *RGdA* 22; Suet. *Aug.* 31; Cass. Dio LIV. 18; Cens. XVII. 8; Zósz. II. 6.

⁵⁵⁸ CIL VI. 32324; Tac. *Ann.* XI. 11; Suet. *Claud.* 21; Plin. *NH* VII. 159; Aur. Vict. IV; Cens. XVII; Zósz. II. 4.

⁵⁵⁹ Suet. *Dom.* 4; Mart. X. 63; Stat. *Silv.* I. 4, 17; IV. 1, 17, 37.

⁵⁶⁰ Aur. Vict. XV.

⁵⁶¹ Hérod. III. 8, 10; Cens. XVII. 11; Zósz. II. 4; a játékokat megörökítő felirathoz vö. Diehl, E.: Das Saeculum, seine Riten und Gebete. *RhM* 83, 1934, 255-272; 348-372.

⁵⁶² *SHA Gord.* 33; Aur. Vict. XXVIII; Eutr. IX. 3; Oros. VII. 20; Cohen V. Nr. 95, 170-201 (*Miliarium saeculum, Romae Aeternae, Saeculares Augustorum* hátlapok).

Az Augustus által alapított száztíz évente rendezett ünnepi játékok kezdőpontja vitatott. Ha 110 évet visszafelé haladva próbáljuk megállapítani a játékok a kronológiáját, akkor a következő sorozatot kapjuk: Kr. e. 17/6, 127/6, 237/6, 347/6, 457/6. A Claudius-féle 100 évente rendezett játékok kezdőéve Róma alapítása volt, egészen pontosan az alapítás varrói dátuma, Kr. e. 753.⁵⁶³ Eszerint a köztársaság korában a következő években rendeztek saecularis játékokat Claudius számításai szerint: Kr. e. 454/3 (a. U. c. 300), 354/3 (a. U. c. 400), 254/53 (a. U. c. 500), 154/3 (a. U. c. 600) és 54/53 (a. U. c. 700). Claudius számításának legnagyobb fogyatékosága az, hogy az ókori irodalomban számos évszám merül fel Róma alapításának dátumaként, és ezek közül csak Augustus korában válik általánosan elfogadottá a Kr. e. 753-as dátum a Város alapításaként; így elképzelhetetlen, hogy akár már a Kr. e. II. században megünnepeltek volna egy olyan eseményt, amelynek pontos dátumáról korábban vita volt a különféle görög és római szerzők között.

A fenti gondolatmenetet egy időre félretéve nézzük meg, hogy milyen köztársaság-kori saecularis játékokat örökített meg az annalista hagyományt és a XVvirek feljegyzéseit közvetítő Censorinus.

A köztársaság-kori saecularis játékok kronológiája

Az annalisták szerinti saecularis játékok			A XVvirek szerinti saecularis játékok		
Consul	Év (Kr. e.)	Forrás	Consul	Év (Kr. e.)	Forrás
P. Valerius Publicola cos. I	509	Zósz. II. 1-3; Val. Max. <i>mem.</i> II. 4. 6; Cens. XVII. 10	M. Valerius Sp. Verginius	456	<i>Acta XVviri</i> apud Cens. XVII. 10;
Caius Poetilius M. Valerius Corvus II	346	Val. Antias apud Cens. XVII. 10; Zósz. II. 1-3;	C. Marcius Rutilus III T. Manlius Imperiosus	344	<i>Acta XVviri</i> apud Cens. XVII. 10.

⁵⁶³ Vö. 161-165. old.

P. Claudius Pulcher L. Iunius Pullus	249	Val. Antias et Livius apud Cens. XVII. 10. Zósz. II. 4. 1.	P. Cornelius Lentulus C. Licinius Varus	236	<i>Acta XVviri</i> apud Cens. XVII. 10. <i>Fasti Capitolini</i> CIL I ² p. 49.
L. Marcius Censorinus M'. Manilius	149	Val. Antias et Livius et Ter. Varro apud Cens. XVII. 11.	M. Aemilius Lepidus L. Aurelius Orestes	126	<i>Acta XVviri</i> apud Cens. XVII. 11.
Cn. Cornelius Lentulus L. Mummius Achaicus	146	Calp. Piso et Cn. Gellius et Cass. Hemina apud Cens. XVII. 11.			

A száz éves játékok hagyománya

Az annalista hagyomány szerint tehát Kr. e. 509, 346, 249 és 149-ben, más szerzők szerint 146-ban rendeztek saecularis játékokat, vagyis kisebb-nagyobb eltérésekkel 100 évenként. Kr. e. 509, a sorozat kezdőéve a gens Valeria hagyományával állhat összefüggésben.⁵⁶⁴ A Kr. e. 249-es játékok az első pun háború súlyos vereségeit követően került megrendezésre.⁵⁶⁵ Censorinus szerint csodajelek figyelmeztették a rómaiakat a saeculum végére: "*Cum multa portenta fierent, et murus ac turris, quae sunt inter portam Collinam et Esquilinam, de caelo tacta essent, et ideo libros Sibyllinos XV viri adissent, renuntiarunt, uti Diti patri et Proserpinae ludi Tarentini in campo Martio fierent tribus noctibus, et hostiae furvae immolarentur, utique ludi centesimo quoque anno fierent.*"⁵⁶⁶ Ekkor született meg az előírás, hogy 100

⁵⁶⁴ Nilsson 1920, 1699-1700.

⁵⁶⁵ Kr. e. 253-ban a római flotta nagy része elpusztult a szicíliai Palinurusnál, Kr. e. 250-ben a punok lerombolják a Róma-párti Selinust, Kr. e. 249-ben pedig Claudius Pulcher consul vereséget szenved Drepanumnál (Pol. I. 39-51).

⁵⁶⁶ Cens. XVII. 8: "*Amikor sok csodajel történt, a falra és a toronyra, amely a Collinai és az Esquilinai*

évente kell saecularis játékokat tartani, s ekkor alakult ki gens Valeria ünnepségének görög kultuszok ötvözésével a játékok formája.⁵⁶⁷

Livius a Kr. e 149-es játékokról emlékezik meg: "*ludi Diti patri ad Tarentum ex praecepto librorum facti, qui ante annum centesimum primo Punico bello, quingentesimo et altero anno ab urbe condita facti erant.*"⁵⁶⁸ Censorinus szerint azonban a játékok időpontját illetően vita van a történetírók között, Valerius Antias, Terentius Varro és az előbb említett Livius szerint Kr. e. 149-ben, míg Calpurnius Piso, Cnaeus Gellius és Cassius Hemina szerint Kr. e. 146-ban voltak a játékok. Mommsen és Nilsson szerint nem lehet megállapítani az eltérés okát⁵⁶⁹, Diehl szerint a harmadik pun háború kirobbanása miatt tolták el a játékokat, mivel a rómaiak minden erejüket a háborús előkészületekre fordították.⁵⁷⁰ Ezen utóbbi feltételezés nem állja meg a helyét, mivel a rómaiak Kr. e. 249-ben is háborúztak (éppen a punokkal), és többek között a háborús vereségek miatt is rendezték a saecularis játékokat, hogy kiengeszteljék az isteneket. Weiss kétségbe vonja, hogy egyáltalán megtartották-e ezeket a játékokat.⁵⁷¹ Egyes kutatók elképzelése szerint a játékok két részben zajlottak Kr. e. 149-ben, majd Kr. e. 146-ban.⁵⁷² Talán az első alkalommal formai hibákat ejtettek a rituáléban, amiért az egészet meg kellett ismételni. Míg a 149-es játékok a háborús előkészületek és a bizonytalan jövő miatti szorongás jegyében zajlott, addig a 146-os játékok már egy új aranykor kezdetét jelentő fényes győzelmet ünnepelt.

Az annalista saecularis játék-sorozat utolsó darabját matematikailag egy Kr. e. 49-ben rendezett játéknak kellett követnie, erről azonban nem maradt ránk forrás, amit a rendkívüli belpolitikai helyzettel, Caesar és Pompeius polgárháborújával

kapu között volt villám sújtott és emiatt a quindecimvirek átnézték a Sibylla-könyveket, hírül adták, hogy Dis atyának és Proserpinának ludi Tarentinit rendeznek három éjszakán keresztül a Mars-mezőn és fekete áldozati állatokat áldoznak fel, a játékok századik évben legyenek !"; vö. Antias HRR Frg. 18 Peter; Varro GRF 70 p. 216.

⁵⁶⁷ Liv. *Per.* 49; Nilsson 1920, 1705; Latte 1960, 248; Köves-Zulauf 2001, 493-494.

⁵⁶⁸ Bár Livius elfogadja a Varro-féle Kr. e. 754/53-as alapítási dátumot, mégsem alkalmazza következetesen.

⁵⁶⁹ Mommsen 1859, 181; Nilsson 1920, 1707.

⁵⁷⁰ Diehl 1934, 248.

⁵⁷¹ Weiss 1973.

⁵⁷² Köves-Zulauf 2001, 494-495.

magyarázhatunk.⁵⁷³ Mindenképpen elgondolkodtató azonban Weiss álláspontja, aki szerint teljességgel valószínűtlen, hogy a római történelem egyik legjobban dokumentált időszakából még csak egy rövidke utalás sem maradt ránk arról, hogy miért maradt el az egyik legfontosabb római ünnep, illetve, hogy egyáltalán ne említette volna meg valaki, hogy elmaradt.⁵⁷⁴ Mindenesetre biztos, hogy a római közgondolkodásban és az irodalmi életben megvolt a vágyakozás egy új, békés korszak iránt, a polgárháborús időszak zavaros viszonyai közepette. Ennek legismertebb példája Vergilius IV. eclogája.⁵⁷⁵

Az is kérdés persze, hogy miért éppen száz évente rendeztek játékokat az annalista hagyomány szerint. Az annalista hagyomány két rétegből épül fel. Az első a *ludi Tarentini* hagyománya, melynek neve alapján görög hatásra gyanakodhatnánk, de a görögöknél nem ismerünk példát száz éves ciklusra.⁵⁷⁶ A *ludi Tarentini* eredetének története Valerius Maximusnál és Zószimosznál maradt ránk.⁵⁷⁷ A *gens Valeria* ősatyjának, Valesiusnak mindhárom gyermeke megbetegedett, a jósek azt mondták neki, hogy a gyermekeket a Tiberisen keresztül *Tarentumba* kell vinnie, ahol *Dispater* és *Proserpina* oltárán forralt vizet kell velük itatnia, majd fekete állatokat kell áldoznia az istennek és az istennőnek. Valesius ekkor még a szabinok földjén lakott, így gyermekeivel hajóra szállt és Tiberis torkolata felé hajózott. Éjszaka megállt Róma mellett a Mars mezőnél, és amikor megtudta, hogy az ottani helyet *Tarentum*nak nevezik, vizet merített a folyóból, felforraltta megitta gyermekeit, akik a víztől álomba merültek, másnap pedig gyógyultan ébredtek. A föld mélyében *Dispater* és *Proserpina* oltára rejtőzött, amit Valesius kiásott és bemutatta a jósek által előírt áldozatokat. Ennek az eseménynek az emlékére alapította Valesius a *ludi Tarentini*-t, melyen kezdetben csak saját nemzetsége vett részt. A játékok három fő részből álltak: áldozatot mutattak be az alvilági isteneknek: *Dispater*nek és *Proserpinának*, sportrendezvényeket tartottak és énekeket adtak elő. Valesius erről az eseményről kapta új nevét: *Manius Valerius*, a *Manius* a *manes*-ből (a halottak szellemeiből), a *Valerius* a *valere* (= egészségesnek

⁵⁷³ Roth, K. L.: Über die römischen Säkularspiele. *RhM* 8, 1853, 366; Mommsen, Th.: Die Akten zu dem Säkulargedicht des Horaz. In: *Reden und Aufsätze*. Berlin, 1905, 353; Weiss 1973, 208.

⁵⁷⁴ Weiss 1973, 208-209.

⁵⁷⁵ Németh 1996b, 124-126; vö. Köves-Zulauf 2001, 498-499.

⁵⁷⁶ Latte 1960, 247; Briand'Amour 1978, 1360.

⁵⁷⁷ Val. Max. *mem.* II. 4. 5; Zósz. II. 1-3; vö. Psz. Acro *Scholia Horatiana Carm. saec.* 8-hoz.

lenni) igéből származik.⁵⁷⁸

A Tarentum (vagy Terentum) név nem áll semmiféle kapcsolatban a spártai gyarmatvárossal. Antik szerzők szerint a szó etruszk eredetű, Plutarkhosz szerint a Tarquinius dinasztia elűzését követően a királyi család földjeit Marsnak ajánlották fel, ez lett a Campus Martius, amelyhez később Tarquinia, egy előkelő hölgy (valószínűleg a királyi nemzetség egy nőtagja, aki Rómában maradt) hozzácsatolta a saját földjeinek egy részét.⁵⁷⁹ Gellius szerint a terület egy Taracia nevű előkelő hölgyről kapta a nevét, akinek a szenátus jelentős kedvezményeket szavazott meg, mivel a római népnek adományozta a Tiberis mellett fekvő földjeit, amit ezért róla neveztek el.⁵⁸⁰ Weinstock szerint a Tarentum név az etruszk *Tar*-töből származik, a Tarquinius, ager Tarax, Tarutius nevekhez hasonlóan.⁵⁸¹ Servius Tarentum helyett a Terentum névváltozatot használja, mivel szerinte a Tiberis azon a helyen megtisztítja a partot ("*quia ripas teret*").⁵⁸² Wagenvoort szerint a név a latin *terrosum*-hoz hasonlóan valami földbe mélyített dologra utal, jelen esetben Manius Valerius föld alatti oltárára.⁵⁸³

A ludi Tarentini szerepe mindenesetre kiemelkedően fontos a saecularis játékok tanulmányozásakor, erre vonatkozóan azonban legfőbb forrásunk, Valerius Antias nagy valószínűséggel manipulálta a játékok kronológiáját.⁵⁸⁴ Nilsson szerint ő volt az, aki a Kr. e. 146-os játékokat Kr. e. 149-re helyezte, hogy a Kr. e. 249-es *ludi Tarentini*-t ezzel *ludi saeculares*-ként tüntethesse fel, sőt még egy fiktív Kr. e. 348-as játékot is kitalált.⁵⁸⁵ Mindezt azért tette, hogy a gens Valeria szerepét megnövelje a saecularis játékok eredetének vizsgálatakor.⁵⁸⁶ Radásul éppen abban a korban élt, amikor Rómát átjárta az etruszk saeculum-tanítás, ezért a rómaiak különösen fogékonyak voltak

⁵⁷⁸ Köves-Zulauf 2001, 494; a gens Valeria szerepéhez: Versnel 1982, 217-228.

⁵⁷⁹ Plut. *Publ.* 8.

⁵⁸⁰ Gell. *NA* VII. 7.

⁵⁸¹ Weinstock, St.: Tarentum. *RE* 4A. 2314.

⁵⁸² Serv. *comm. ad Aen.* VIII. 63; vö. Festus 478, 15L; Psz. Acro *Scholia Horatiana Carm. saec.* 8-hoz.

⁵⁸³ Wagenvoort 1978b, 199-204 (főleg 204).

⁵⁸⁴ Weiss 1973, 213-215; Köves-Zulauf 2001, 494.

⁵⁸⁵ Nilsson 1920, 1700-1704.

⁵⁸⁶ Antias történeti művében végig nemzetsége dicsőségének gyarapítására törekedett. Vö. von Albrecht 2003, 290-291.

minden a múltjukkal és főként a jövőjükkel kapcsolatos információra.⁵⁸⁷ Ugyanakkor Varro Antiast tekintette a leghitelesebb forrásnak a saeculumok tárgyalásakor, mi pedig az ő műveit kivonatoló Censorinustól ismerjük a saecularis hagyományt, vagyis elképzelhető, hogy az annalisták százéves saeculum-hagyománya merő kitaláció.

Érdekességként még megemlíthetjük egy másik annalista szerző, Calpurnius Piso leírását a saecularis játékokról. Censorinus két igen fontos idézetet közöl tőle a köztársaság-kori saecularis játékokkal kapcsolatban. A XVII. 11-ben azt írja, hogy Piso Censorius, Cn. Gellius és Cassius Hemina a Város alapítása utáni 608. évre, azaz Kr. e. 146-ra helyezték a játékokat.

XVII. 13-ban Censorinus pedig azt írja, hogy mivel a természetes saeculum (*saeculum naturale*) időtartamát nehéz meghatározni, ezért a rómaiak egy meghatározott időtartamú, száz évből álló polgári saeculumot (*saeculum civile*) állapítottak meg. Censorinus itt Pisóra hivatkozik, aki *Annales*-ének hetedik könyvében a következőket írta: *"Rómát 600 évvel ezelőtt alapították, ekkor kezdődött a Város hetedik saeculum a azok consulsága idején, akik a következők: M. Aemilius Marcus fia Lepidus és C. Popilius, aki második consulságát töltötte be távollétében."* Annak, hogy a rómaiak éppen száz évben határozták meg a polgári saeculum hosszát, két oka volt: egyrészt úgy látták, hogy számos polgártársuk éppen száz évet élt, másrészt az etruszkokat utánozták, akiknek az első négy saeculum szintén száz évből állt.

A két Piso idézet között nyilvánvaló ellentmondás van, hiszen az utóbbi caputban (XVII. 13) azt írja, hogy Kr. e. 158-ban ünnepelték a Város hatodik saeculumának végét, illetve hetedik saeculumának kezdetét (Piso szerint Kr. e. 758/7-ben alapították Rómát). Ugyanakkor az első caputban Censorinus úgy hivatkozik Pisóra, hogy szerinte Kr. e. 146-ban saecularis játékokat tartottak. A két időpont, Kr. e. 158 és 146 között 12 év telt el, ami legfeljebb egy saeculum töredéke lehet. Az ellentmondást csak úgy oldhatjuk fel, ha elfogadjuk, amit Censorinus ír: *"A rómaiak saeculumairól pedig egyesek úgy vélik, hogy azok elkülönülnek a saecularis játékoktól."* XVII. 7; vö. még XVII. 13.

A játékok 100 éves hagyományának tehát nincs görög előzménye, és Rómában is egyetlen hasonló példát ismerünk. Livius szerint a rómaiak az ősi időkben úgy tartották nyilván az éveket, évente bevettek egy szöveget a capitoliumi Minerva-szentély

⁵⁸⁷ Weiss 1973, 214.

falába:

*"Quin etiam, cum medios forte ludos circus Tiberi superfuso inrigatus impedisset, id vero, velut aversis iam dis aspernantibusque placamina irae, terrorem ingentem fecit. Itaque Cn. Genucio L. Aemilio Mamercio iterum consulibus, cum piaculorum magis conquisitio animos quam corpora morbi adficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur pestilentiam quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Ea religione adductus senatus dictatorem clavi figendi causa dici iussit; dictus L. Manlius Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum dixit. Lex vetusta est, priscis litteris uerbisque scripta, ut qui praetor maximus sit idibus Septembribus clavum pangat; fixa fuit dextro lateri aedis Iovis optimi maximi, ex qua parte Minervae templum est. Eum clavum, quia rarae per ea tempora litterae erant, notam numeri annorum fuisse ferunt eoque Minervae templo dicatam legem quia numerus Minervae inventum sit. Volsiniis quoque clavos indices numeri annorum fixos in templo Nortiae, Etruscae deae, comparere diligens talium monumentorum auctor Cincius adfirmat. M. Horatius consul ex lege templum Iovis optimi maximi dedicavit anno post reges exactos; a consulibus postea ad dictatores, quia maius imperium erat, sollemne clavi figendi translatum est."*⁵⁸⁸

A történet a capitoliumi triász, Iuppiter, Iuno és Minerva templomához tartozik, és a kultusz egy része mindenképpen Minerva tiszteletét szolgálta, hiszen Livius külön

⁵⁸⁸ Liv. VII. 3: "... mikor a Tiberis áradása félbeszakította a játékokat, és előntötte a circust, olyan rémület támadt, mintha ez is azt bizonyítaná, hogy az istenek elfordultak tőlünk, és mindent visszautasítanak, amivel haragjukat engesztelni akarjuk. Az újra megválasztott Cn. Genucius és L. Aemilius Mamercinus másodszori consulsága idején jobban gyötörte a lelkeket a gond, hogy megtalálják az engesztelés módját, mint a testeket a betegség; ekkor mint mondják, az öregek hirtelen visszaemlékeztek rá, hogyan vetettek egykor véget a járványnak. Úgy, hogy egy dictatort szöget vert be. E kegyes hiedelemtől vezéreltetve a senatus elhatározta, hogy dictatort nevez ki a szög beverésére. L. Manlius Imperiosust tették meg dictatornak, aki L. Pinariust nevezte ki a lovasság főparancsnokává. Hajdani írásokban és a szójhagyományban rögzített ősi törvény, hogy szeptember idusán a legfőbb előjárónak egy szöget kell bevernie a Legjobb és Leghatalmasabb Iuppiter templomának a Minerva szentélye felőli jobb falába. Úgy mondják, e szög az évszám jelölésére szolgált, mert akkoriban alig ismerték az írást. S azért helyezték e törvényt Minerva védelme alá, mert ő találta fel a számokat. Az efféle hagyományokat lelkesen kutató Cincius igazolja, hogy a volsiniübeliek is Nortia, etruszk istennő templomába bevert szögekkel tartották nyilván az évek számát. Horatius consul e törvény előírásai szerint avatta fel a királyok elűzését követő évben a Legjobb és Leghatalmasabb Iuppiter templomát; az ünnepélyes szögbeverés joga később a consulokról a nagyobb hatáskörrel rendelkező dictatorokra szállt át." (Muraközy Gy. ford.)

megemlíti, hogy a számok feltalálójaként az ő védelme alá helyezték a szertartást.⁵⁸⁹ A legfőbb előljáró, lat. *praetor maximus* személyével kapcsolatban számos tisztázatlan kérdés van⁵⁹⁰, Livius szerint minden évben szeptember idusán (a capitoliumi szentély felszentelésének ünnepnapján) végezték el a szög beverésének rítusát, és hivatkozik Cincius Alimentusra, aki szerint az etruszok is végeztek hasonló szertartást Nortia istennő Volsinii-beli szentélyében.⁵⁹¹ Mommsen felhívta a figyelmet arra, hogy összesen négy alkalommal igazolható a szertartás, amikor erre a feladatra egy külön magistratust választottak, a *dictator clavi figendi causa*-t.⁵⁹² A négy év Kr. e. 363, 331, 313 és 263 volt, melyek közül biztosan tudjuk, hogy Kr. e. 363-ban és 263-ban pestisjárvány dült Rómában. Bár a két időpont között kerekén száz év telt el, a szögbeverés rítusát semmiképpen sem tekinthetjük egy százéves ciklus előzményének. Különösen azért, mivel forrásaink alapján nyilvánvaló, hogy a Kr. e. 263 utáni következő szertartás Augustus parancsára történt Kr. e. 2-ben az első császár vallási restaurációs politikájának részeként.⁵⁹³ Ezt a rítust azonban már nem a capitoliumi szentélyben végezték el, hanem Mars Ultor templomában.⁵⁹⁴ A *dictator clavi figendi causa*-t tehát kizárólag arra az egy feladatra választották, amire neve is utal (legalábbis a Kr. e. IV. században): a baj elhárításának eszközeként szolgáló szög beverésére, valamint a közösség rituális megtisztítására.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ Mommsen 1859, 175-180; Wissowa 1912, 430-1; a szögbeverés rítusához: 288; Németh 1996b, 121; Gesztelyi - Havas 1999, 237-238.

⁵⁹⁰ Drummond szerint a *praetor maximus* nem feltétlenül jelenti azt, hogy a rómaiak a királyok elűzése után nem azonnal választottak consulokat, hanem először egy korlátozott idejű hatalommal felruházott praetor maximust választottak. A név lehet a consul név archaikus elnevezése is, amint azt későbbi példa is igazolja (*FIRA* I. n. 13. Vö: Drummond, A.: Rome in the fifth century II. the citizen community. In: CAH VII. 187-8. bőséges szakirodalommal a vitához; Drummondhoz hasonlóan vélekedik Havas is: Praetores, *RTK* 386.

⁵⁹¹ Gesztelyi - Havas, i. h.

⁵⁹² Mommsen i. h.; Liebenam: Dictator clavi figendi causa. *RE* V. 383.

⁵⁹³ Németh 1996b, 121.

⁵⁹⁴ Gesztelyi - Havas, i. h.

⁵⁹⁵ Wissowa 1912, 288; Drummond, A.: Rome in the fifth century I. the social and economic framework. In: CAH VII. 138.

A száztíz éves játékok hagyománya

Az annalisták mellett Censorinus idézi a XVvirek játék-listáját is, akik 110 éves saeculumokkal számoltak: Kr. e. 456, 346, 236, 126 és 17. A saeculumok 110 éves időtartamát a Sibylla-könyvekben találták meg⁵⁹⁶, az időtartamot az augustus-kori antiquarius, Verrius Flaccus is megerősített kutatásai alapján.⁵⁹⁷ Tudjuk jól, hogy Augustus vallás-restaurációs intézkedései közé tartozott a Sibylla-könyvek felülvizsgálata, ezek alapján nem zárható ki annak lehetősége, hogy a XVvirek feljegyzéseit némileg módosították, hogy a princeps politikai és vallásmegújító törekvéseit egy nagyszabású ünnepséggel, egy új aranykor pompás nyitányával koronázzák meg.⁵⁹⁸

Az augustusi játékokat Ateius Capito a kor legjelentősebb jogtudósa rendezte.⁵⁹⁹ A szervezőmunka hosszan tarthatott és valószínűleg több lehetséges időpont is felmerült a játékok rendezésére.⁶⁰⁰ Végül a Sibylla-könyvek alapján az állítólagos Kr. e. 456-os saecularis játékokat tekintették kezdőpontnak, melyeket szabályosan 110 évente követett egy-egy újabb játék, egészen Kr. e. 17-ig.⁶⁰¹

Az ünnepségek lefolyását jól ismerjük a Mars-mezőn állított feliratról, valamint a számos leírásból.⁶⁰² Augustus több új elemmel egészítette ki a játékokat. *Parilia* ünnepéhez hasonlóan a ludii saeculares is tisztító áldozat jellegét öltötte, ezért fáklyás felvonulásokat tartottak. Az éjszakai ünnepségek megmaradtak, de a khthónikus istenségek, *Dispater* és *Proserpina* mellett az égi istennők és istenek - a *Moirák* (*Párkák*), *Eileithüia* a gyermekszülés ősi görög istennője, valamint *Magna Mater* és a római állam főistenei *Iuppiter* és *Iuno* - is szerepet kaptak.⁶⁰³ Az ünnepség központjában

⁵⁹⁶ Phlegón *FGrHist* 257F37.

⁵⁹⁷ Verrius Flaccus apud Psz. Acro *Scholia Horatiana Carm. saec.* 8-hoz.

⁵⁹⁸ Sallmann 1988, 125 (20. lábjegyzet); CAH X 832-833.

⁵⁹⁹ Zósz. II. 4. 2; CAH X 821.

⁶⁰⁰ Verg. *Aen.* VI. 65-70; 791-4: Kr. e. 23-as időpontra utalnak; vö. Merkelbach, R.: Aeneas in Cumae. *MH* 18, 1961, 83-99; CAH X 837.

⁶⁰¹ Nilsson 1920, 1700-tól

⁶⁰² CIL VI. 32323; Mommsen, Th.: Die Akten zu dem Säkulargedicht des Horaz. In: *Reden und Aufsätze*. Berlin, 1905, 351-359; Nilsson 1920; 1713-1717; *FIRA* I. 40; *ILS* 5050.

⁶⁰³ Köves-Zulauf 2001, 496; Bollók 2003; Magna Mater Augustus uralkodása alatti kultuszához: Gesztelyi Tamás: Terra Mater in der Religionspolitik des Augustus. *ACD* 17-18, 1981-1982, 141-147;

az eljövendő augustusi aranykor istene Apollo, a napisten állt⁶⁰⁴, akit már Vergilius IV. eclogája is az új korszak védelmezőjeként mutatott be.⁶⁰⁵ Kr. e. 36-ban villámcsapás érte Augustus palatinusi palotáját, aki sértetlenül vészelt át a természeti csapást, ezért hálából a Palatinuson templomot emelt Apollónak.⁶⁰⁶ Öt évvel később, actiumi győzelmét követően még pompásabbra építette a szentélyt, s ettől kezdve propagandája Apollo védeneként mutatta be Augustust, aki helyreállította az isten szentélyeit, újakat építtetett, és ünnepi játékokat rendezett védőistene tiszteletére.⁶⁰⁷ A palatinusi Apollo szentélyben szállította át a Sibylla-könyveket Iuppiter Optimus Maximus templomából, és a Kr. e. 17-es ludi saeculares ünnepségeinek nagy része is a szentélyben zajlott. Ott mutatták be a XVvirek a terményáldozatokat, ott osztogatták a tisztító-szertartásokhoz szükséges anyagokat, és hangzott el elsőként Horatius *Carmen saecularé*-je is.

A Kr. e. 17-es saecularis játékok főbb programjai a következők voltak.

<i>Május 23.</i>	Szenátusi ülés. C. Iunius Silanius consul beszámolója, hogy a saecularis játékokról, az ünnepségeket Augustus és Agrippa vezetik. Senatus consultum a saecularis játékok megörökítéséről.
<i>Május 25.</i>	A XV Viri Sacris Faciundis ülése. Apollo templomában tisztító szereket (<i>suffimenta</i>) osztottak a népnek. Az év első termésének felajánlása.
<i>Május 31. éjszaka</i>	Augustus áldozatot mutatott a Moiráknak. Ünnepi játékok. 110 római matrona <i>Sellisternumokat</i> ad Iunónak és Dianának.
<i>Június 1. reggel</i>	Augustus és Agrippa a Capitoliumon bikát áldoznak Iuppiternek. A Mars-mezőn épült faszínházban <i>ludi Latini</i> -t mutattak be. <i>Sellisterna</i> .
<i>éjszaka</i>	Színházi játékok.

Gesztelyi Tamás: Tellus-Terra Mater in der Zeit des Prinzipat. *ANRW* II 17.1 Berlin - New York, 1981. 429-456.

⁶⁰⁴ Liebeschuetz 1979, 56-90 (főleg 82-90); CAH X 835-6.

⁶⁰⁵ Verg. *Ecl.* IV. 10.

⁶⁰⁶ Cass. Dio XLIX. 15. 3.

⁶⁰⁷ Prop. IV. 6. 29; Cass. Dio LI. 1 és LIII. 1; Suet. *Aug.* 18 és 31; Sztrab. VII. 7. 6; Bollók 2003, 182.

	Augustus a Tiberis mellett áldozatot mutat be Eileithüának, a gyermekszülés istennőjének.
<i>Június 2. reggel</i>	Augustus és Agrippa a Capitoliumon ökröt áldoznak Iunónak. A 110 matrona imája Agrippa vezetésével.
<i>éjszaka</i>	Augustus a Tiberis mellett vemhes kocát áldoz Magna Maternek. <i>Sellisterna.</i>
<i>Június 3. reggel</i>	Augustus és Agrippa a Palatinuson áldozatot mutattak be Apollónak és Dianának. Apollo templomában 27 ifjú és 27 hajadon előadta Horatius Carmen saeculare c. költeményét. A Capitoliumon ismét előadták a Carmen saecularét.
<i>napközben</i>	Színházi előadások. Kocsiverseny. Lovasjátékok.
<i>Június 5-11. között</i>	
<i>reggel 7-kor</i>	Latin nyelvű színházi darabok a Tiberis melletti faszínházban.
<i>reggel 9-kor</i>	Görög színdarabok a Circus Flaminiusban.
<i>Június 12.</i>	Vadász-játékok és cirkuszi játékok.

Az augustusi játékokon jelentős szerepet kapott a hármasszám. Az ünnepek 3 nap és 3 éjjel folytak. Augustus és Agrippa összesen 3 (1-1-1) állatáldozatot mutattak be Iuppiternek, Iunónak és Terra Maternek. A Moiráknak 3 x 3 nőstény juhot és 3 x 3 nőstény kecskét áldoztak fel, Eileithüának, valamint Apollónak és Dianának pedig 3 x 3 lepényt, 3 x 3 kalácsot és 3 x 3 cipót.⁶⁰⁸ Mint már említettem a *Carmen saecularé*-t 27 (3 x 3 x 3) ifjú és 3 x 3 x 3 hajadon énekelte és a költemény szerkezete is a hármasszám szerint épül fel.⁶⁰⁹ A 3-as szám a teljességet fejezte ki, az antik elképzelés szerint, aki 100 évet él az 3 generáció egyenként 30 éves időtartamát éli át. Az augustusi játékokban így szerepet kaptak a három nemzedék, ifjak, férfiak és idősek, a római nép képviselői.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Bollók 2003, 179-180.

⁶⁰⁹ Kießling, A. - Heinze R.: Q. Horatius Flaccus, Oden und Epoden. Berlin 1930, 466; Borzsák 1975, 506; Köves-Zulauf 2001, 493, 497-499.

⁶¹⁰ Köves-Zulauf 2001, 493.

Saecularis játékok Augustus után

Claudius császár 64 évvel Augustus játékait követően ismét saecularis játékokat rendezett. Tudjuk, hogy történetírói babérokra törő császár az etruszkok történetével is foglalkozott és írt is egy húsz könyvből álló etruszk történelmet görög nyelven⁶¹¹, így pontosan tudhatta, hogy az etruszk *saeculum* a városalapítással függ össze.⁶¹² Claudius ezért arra hivatkozott, a saecularis játékokat Róma alapításának minden századik évfordulóján kell megrendezni.⁶¹³ Az ünnepek az Augustus és Agrippa által kidolgozott rend szerint zajlottak.⁶¹⁴ Suetonius tudósít arról, hogy Domitianus az augustusi játékokhoz viszonyítva rendezte a maga játékait, de nem várta meg a 110 év leteltét, hanem hat évvel korábban Kr. u. 88-ban tartották őket.⁶¹⁵ Septimius Severus is az augustusi hagyományt folytatta, ő pontosan 220 (2 x 110) év elteltével, Kr. u. 204-ben rendezett *ludi saeculares*-t. Az ünnepek mindkét esetben az augustusi útmutatások alapján zajlottak, csupán jelentéktelen eltérések voltak.⁶¹⁶ Septimius Severus játékait igen jól ismerjük a forrásokból.⁶¹⁷ Az ünnepeken fontos szerepet kaptak a különféle tisztító áldozatok (Iuppiternek, Iunónak és Minervának), az isteneknek bemutatott áldozatok (a Moiráknak és Eileithüiának) és *sellisterna*. Ezen utóbbiakat Iulia Domna császárné adta elő 109 előkelő matrónával együtt Iunónak és Dianának. Ezt követően ünnepi játékokat tartottak: tiszteletbeli játékokat (*ludi honorarii*) cirkuszi játékokat (*ludi circenses*), művészeti versenyeket (*ludi scaenici*) és állatviadalokat (*venationes*). A severusi saecularis játékokat új *Carmen saeculare* készült, melynek egy része fennmaradt, szerzőjének neve azonban ismeretlen.⁶¹⁸ Az ünnepeket a hagyományos Trójai játékok zárták le, melyek Róma ismételt újjászületését szimbolizálták.⁶¹⁹

⁶¹¹ Suet. *Claud.* 42.

⁶¹² Vö. Cens. XVII. 5.

⁶¹³ CAH X 837.

⁶¹⁴ CIL VI. 32324.

⁶¹⁵ Suet. *Dom.* 4.

⁶¹⁶ CAH i. h.

⁶¹⁷ CIL VI. 32324; Hülsen 1932, 366-394.

⁶¹⁸ A szöveg fennmaradt része: Hülsen 1932, 392.

⁶¹⁹ Birley 1988, 156-160; Havas 2003, 39-41.

A játékok programját a következőképpen rekonstruálhatjuk.⁶²⁰

<i>Április 15.</i>	a XVviri ülésén határozat a megtisztító szerek osztásáról
<i>Ismeretlen</i>	Az év első termésének felajánlása.
<i>időpontban</i> (a felirat ezen része töredékes)	Az ünnepségek fő színhelyéül szolgáló Tarentum rituális megtisztítása.
<i>Május 31. éjszaka</i>	Az ünnepségek kezdete. Ima Iuppiter Optimus Maximushoz. Ima a Moirákhoz <i>Sellisterna</i>
<i>Június 1. reggel</i>	Ima Iuppiterhez. Septimius Severus és Caracalla bikát áldoztak Iuppiternek a Capitoliumon.
<i>éjszaka</i>	Ima Iuno Reginához. A 110 matrona Iulia Domna vezetésével áldozatot mutatott be Iunónak.
<i>Június 2. reggel</i>	Ismeretlen program (A felirat töredékes).
<i>éjszaka</i>	Áldozat Terra Maternek. <i>Sellisterna.</i>
<i>Június 3. reggel</i>	Septimius Severus és Caracalla áldozatot mutattak be Apollónak a Palatinuson. Apollo templomában az új Carmen saeculare előadása. Ünnepi menet a Capitoliumra. Cirkuszi játékok. Színházi előadások.
<i>éjszaka</i>	Ludi honorarii.

A Claudius-féle 100 éves ciklust Antoninus Pius Kr. u. 148-as játékaik folytatták, melyről csak szórványos adataink vannak⁶²¹, majd Philippus Arabs játékaik Róma alapításának 1000. évfordulóján, Kr. u. 248-ban. A két ünnepség lefolyása néhány ponton különbözött Claudius, valamint a 110 éves ciklus saecularis játékaik rituáléjától. Az ünnepségek központja május-június fordulójáról a *Parilia*-ra (április 21.), Róma alapításának ünnepnapjára esett, a színhely pedig a Tarentumról Venus és

⁶²⁰ Diehl 1932, 368-369.

⁶²¹ Vö. 558. lábjegyzet.

Roma templomába helyeződött át.⁶²² A változtatások Róma, a város születésnapjára helyezték a hangsúlyt.

Antoninus Pius és Philippus Arabs saecularis játékaik kevésbé dokumentáltak az előbbieknél, források leginkább a császárok pénzeit használhatjuk, melyeken világosan látszik, hogy az ünnepségeket ők is saját aranykor-propagandájuk szolgálatába állították.⁶²³ Philippus Arabs játékaik Orosius szerint a legpompázatosabb ünnepségek voltak, amelyek elhomályosították a korábbi saecularis játékok emlékét. A *Historia Augusta* Gordianus életrajza megörökíti a számos egzotikus vadállatot, melyeken a játékokon használtak fel a tömeg szórakoztatására.⁶²⁴

Valószínűleg ezeknek az ünnepségeknek állított emléket Asinius Quadratus 15 könyvből álló munkája, a *Khilietérisz* (mások szerint Rhómaiké khiliasz), magyarul az *Ezer év története*.⁶²⁵

Philippus Arabs után nem rendeztek több saecularis játékot. A 110 éves augustusi játékok hagyománya szerint Kr. u. 314-ben kellett volna játékokat rendezni, I. Constantinus azonban elmulasztotta ezt. A 100 éves játékok hagyománya szerint Kr. u. 348-ban tartandó játékok szintén elmaradtak, I. Constantinus gyermekei sem foglalkoztak a pogány Róma ünnepével. A saecularis gondolat azonban benne volt a korabeli közgondolkodásban, Zószimosz Constantinusnak⁶²⁶, Aurelius Victor pedig utódainak rója fel az ünnepség elhagyását.⁶²⁷ Egy újabb elképzelés szerint a *Historia Augusta* pogány szerzője is fel kívánta hívni a figyelmet a saecularis játékok és általában az ősi római szokások és ünnepségek elhagyásának veszélyére.⁶²⁸

⁶²² CAH X 817 és 837.

⁶²³ RIC IV/3, 104-től, Cohen V. Nr. 181-183; Kissel 2000, Havas 2000; Havas 2003, 41-43.

⁶²⁴ SHA Gord. XXXIII.

⁶²⁵ FGrHist II. A (1926) 447-452; Vö. SHA Avid. Cass. I.; Schwartz: Asinius (31) Quadratus. RE II. 1603-1604.

⁶²⁶ Zósz. II. 7. 2.

⁶²⁷ Aur. Vict. XXVIII.

⁶²⁸ Havas 2003, 44.

SZÁMMISZTIKA ÉS ORVOSLÁS CENSORINUS ÉS AZ ANTIK ORVOSI ISKOLÁK

Bár a 2000. év elteltével csitulni látszanak a kerek évforduló sorsdöntő voltát jósoló hangok, a második milleniumhoz kapcsolódó misztikus köd mégsem oszlik. Százával jelennek meg mind otthon, mind külföldön a milleniummal, ezoterikával és a sorsformáló számokkal kapcsolatos könyvek. Ám ebben az esetben is - mint oly sok másban - ókori elődeink nyomában járunk. A Kr. e. III. században különösen népszerű volt a számmisztika jegyében az emberi élet és a számok közötti összefüggések kutatása, Censorinus *De die natali*-ja ennek egyik legkitűnőbb példája.

A IV-XV. caputok tárgyalják az emberi születés előtti időszakokat. A IV. caput az emberiség eredetével kapcsolatos filozófiai tanításokat. Az V-VIII. caputok a gyermek születését (a nemzést, a magzat fejlődését és a gyermek megszületését). A IX-XIV. caputok pedig az emberi élet egyes korszakait tárgyalják a gyermekkortól az öregségig. Az antikvitás orvostörténetéhez értékes adalékok találhatók a IV-XV-ös caputokban, de előre hangsúlyoznom kell, hogy maga a mű nem orvosi szakmunka, és nem is azzal a céllal íródott, hogy akár a fogamzással, akár az embryológiával kapcsolatban szakszerű összefoglalást adjon.

A HETES ÉS KILENCES SZÁM CENSORINUSNÁL

A számok különösen fontos szerepet töltenek be Censorinus művében, különösen vonatkozik ez két számra: a hetesre és a kilencesre.⁶²⁹ Ez azonban nemcsak Censorinus művének sajátossága, hanem általánosságban jellemző a görög-római antikvitásra. A püthagoreus filozófia egyik nagy újdonsága a görög filozófia történetében a számok fontosságának hangsúlyozása volt: a szám jelentette az *arkhét*, az őselemet, amit az ión természetfilozófusok kutattak, s a számok voltak azok az "alapanyagok", amelyekből az egész világegyetem felépült⁶³⁰, természetesen nem fizikai értelemben - amint Arisztotelész gondolta - hanem úgy, hogy szerintük a

⁶²⁹ A hetes és kilences számnak az antik gondolkodásban betöltött szerepéről: Roscher 1906; Roscher 1907; Roscher 1913.

⁶³⁰ Kirk-Raven-Schofield 343-347.

világegyetemet elvont absztrakciók és számbeli összefüggések alkotják. A püthagoreus számmisztika és számmágia ókori keleti - elsősorban babiloni - előzményeken alapult. A négy alapszám az 1, 2, 3, 4, mellett, melyek a bűvös *tetraktüsz*t alkották, több tökéletes szám is létezett számukra.⁶³¹ A tökéletes számokat különféle módon képezték. Egyrészt azok a számok tartoztak ide, amelyek a 2 hatványainak összeadásából keletkeztek, vagyis pl. $1 + 2 + 4 + 8 = 15$

A tökéletes számok kiszámításának képletét Eukleidész *Sztoikheia* c. munkájából ismerjük:⁶³²

$$1 + 2 + 2^2 + \dots + 2^n = p \text{ (ahol } p \text{ a tökéletes szám)}$$

(A görögök nem ismerték a nullát, ezért a sorozat nyilván eggyel kezdődik, amiről mi már tudjuk, hogy valójában valamennyi szám nulladik hatványa.) Ezen számítás alapján maga a hetes is tökéletes szám, hiszen: $1 + 2^1 + 2^2 = 7$.

A tökéletes számok másik csoportja a figurális számok, amelyek különféle síkidomokat adnak ki, ilyenek pl. a háromszög-számok (képlete: $1 + 2 + \dots + n$), négyzet-számok (képlete: $1 + 3 + \dots + (2n-1) = n^2$), téglalap-számok (képlete: $[n(n + 1)]$), stb. Ilyen négyzet szám a 9 is, hiszen $3^2 = 9$ ⁶³³

A hetes és a kilences szám azonban nemcsak a püthagoreusok körében volt mágikus szám, hanem általában az antik gondolkodásban. Egyes feltételezések szerint maguk a püthagoreusok is az orphikus tanokból vették át a mágikus számokat.⁶³⁴ A *Corpus Hippocraticum*ban fennmaradt *Peri hebdomadón* (A hetes számról) c. munka erős püthagoreus hatást mutat, hiszen a mű szerzője szerint a hetes szám uralja az egész kozmoszt⁶³⁵, a következő módon:

az embrió a fogantatást követő 7. napon ölt emberi formát.

a betegségek lefolyása a 7-es szám és többszöröse szerint történik

7 szférája van a világnak

⁶³¹ van der Waerden 1977, 161-164.

⁶³² IX. 36.

⁶³³ van der Waerden, i. m. 164-166.

⁶³⁴ Roscher 1907, 50.

⁶³⁵ Vogel 1966, 166-174; más elképzelések szerint a "Hetek" a Kr. e. V/IV. század fordulóján keletkezett (Hornýánszky 1910, 255).

7 szél van és 7 évszak
 7 szakasza van az emberi életnek, s ezek mindegyike 7 évből áll
 7 része van az emberi testnek, 7 feladata a fejnek
 7 magánhangzója van a nyelvnek⁶³⁶
 7 része van a léleknek
 7 része van a Földnek

A hippokratészi hagyományban egyébként máshol is feltűnik a bűvös hetes, például a *Peri heptaménón*-ban (*A hetedhónapos szülés*).⁶³⁷

A "Hetek" felosztására visszatérve, a mű szerzője az emberi életet 7 életszakaszra osztja:

<i>paidion</i> (kisgyermekkor)	a születéstől 7 éves korig tart, melynek végét a tejfogak kihullása jelzi
<i>paisz</i> (gyermekkor)	7 - 14 éves kor között, a pubertáns-kor
<i>meirakion</i> (ifjúkor)	14 - 21 éves kor között, melynek végét a szakáll kinövése jelzi
<i>neaniszkosz</i> (fiatalember)	21 - 28 éves kor között, ekkor teljesedik ki a fizikai erő
<i>anér</i> (férfikor)	28 - 49 éves kor között
<i>preszbütész</i> (öregkor)	49 - 56 éves kor között
<i>gerón</i> (öregkor)	56 éves kor között

Némileg színezi a képet, hogy két másik forrásunk, Iamblikhosz és Sztobaiosz szerint Püthagorasz négy szakaszra osztotta az emberi életkort.⁶³⁸

paisz (gyermekkor)
neaniszkosz (ifjúkor)
neaniész (férfikor)

⁶³⁶ Itt természetesen a görög nyelvről van szó: ? (alfa), e (epszilon), ? (eta), ι (iota), o (omikron), υ (upszilon) és ? (omega).

⁶³⁷ Benedek 1990, 38.

⁶³⁸ Sztobaiosz IV, 1, 49; Iamblikhosz V. P. 202 (Vogel 1966, 166-7).

gerón (öregkor)

Roscher a hetes szám szerepéről írott tanulmányában három fejlődési fázist különített el a hippokratészi corpusban.⁶³⁹ Az első fázist a *"Hetek"* c. munka alkotja, amely szerinte a knidoszi orvosi iskolához köthető. Ezen iskola központi tanítása a kritikus napok tana volt, amely szerint bizonyos kritikus időegységek (napok, hetek, hónapok, évek) döntő változást hoznak az emberi életben, illetve a betegségek lefolyásában.⁶⁴⁰ A mű szerzője 66 esetben hivatkozik kritikus számokra, az említések közel fele, számszerint 30 a hetes számhoz kapcsolódik. Az összes kritikus szám negyedét-harmadát a kilences szám teszi ki. A második fázisban a hetes szám az összes előfordulás egyharmadát adja, a kilences alig egykilencedét, a harmadik fázisban pedig a hetes szám az összes említés egyharmada alá csökken, a kilences csupán néhány esetben szerepel.

A szamoszi (vagy mások szerint metapontioni) Hippón szintén a hetes szám szerint rendezte az emberi élet legfőbb fejlődési szakaszait: *"4. Ugyanis például a fogak egy héthónapos gyermeknél kezdenek el növekedni és többnyire a tizedik hónapban mindegyik kinő, a hetedik évben hullanak ki a fogak közül az elsők, a tizedikben az utolsók; némelyek a tizennegyedik életévük után, de a tizenhetedikig már mindenki férfivá érik. Ezt a véleményt egyesek részben vitatják, részben egyetértenek vele."*⁶⁴¹

Hippónról nem mutatható ki egyértelműen, hogy a püthagoreusokhoz tartozott⁶⁴², ezért nem mondhatjuk egyértelműen, hogy a hetes szám Püthagorasz hatására játszott szerepet gondolkodásában.

A már említett Varro *Hebdomades*, vagy *De imaginibus* c. művében részletes taglalja a hetes szám szerepét. Ez a mű is elveszett a többi Varro tanulmányhoz hasonlóan, azonban Aulus Gellius egy jelentős részt megőrzött belőle az *Attikai éjszakákban*. Ebben megemlíti mindazt, amiben a hetes számnak fontos szerepe van, többek között a magzat kialakulásában és világrajöttében:

"«Midőn ugyanis az ondó az asszony méhébe behatol, az első hét nap alatt egy ponton összegyűl és összecsomósodik s alkalmassá lesz az alak fölvevésére. Majd azután a negyedik héten, ha a férfimag kifejlődhetik, kialakul a fej és a hátgerinc.

⁶³⁹ Roscher 1907, 64-65.

⁶⁴⁰ Hornányszky 1910, 254-255.

⁶⁴¹ Cens VII. 4.

⁶⁴² Sallmann 1998, 105.

Körülbelül a hetedik héten pedig (7 x 7), azaz a negyvenkilencedik napon az egész ember ki van fejlődve a méhben.» Azt is mondja, hogy a ennek a számnak befolyását abban is észlelték, hogy a hetedik hónap előtt sem férfi, sem nőnemű ivadék nem jöhet a világra épségben és a természet törvénye szerint, s hogy e magzatok, miután a fogantatástól kezdve, mint valódi magzatok, 273 napig voltak az anyai méhben, csak ekkor, vagy már az első hét napot is számítva, a negyvenedik héten (280 nap) születnek meg."

Gellius *NA* III. 10 (Ford.).

Ha Varro adatait akár egy egyszerű napjainkban használatos kismama zsebkönyvvel, akár egy orvosi tankönyvvel⁶⁴³ vetjük össze, akkor láthatjuk, hogy mindenféle elektronikus mérőműszer nélkül is milyen pontos megfigyeléseik voltak az ókori nőgyógyászoknak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a magzat fejlődése nem pontosan hét napos időszakokban történik. Eleve nehéz ugyanis meghatározni a fogantatás időpontját, ráadásul a magzat egyes szerveinek, vagy testrészeinek kialakulásában lehetnek néhány napos eltérések. Ennek ellenére az egyszerűség kedvéért a modern nőgyógyászat is hetekben számolja a terhességet, illetve annak egyes szakaszait.

Az antik gondolkodásban a kilencest is bűvös számnak tekintették. A püthagoreus számelméletnél már láttuk, hogy ez is az ún. figurális számok közé tartozott, emellett maga a kilences szám több esetben is feltűnik a Püthagorasszal kapcsolatos antik hagyományban. Püthagorasz egyik életrajzírója, Porphüriosz szerint például a filozófus egy alkalommal leereszkedett a krétai Ida-hegy barlangjába, s 3x9 napot töltött el ott.⁶⁴⁴

A karüosztoszi Dioklész Arisztotelész tanítványa volt. Az embryológiában Empedoklész tanítását követte, így a magzat anyaméhen belüli fejlődésénél nem hét, hanem kilenc napos intervallumokat állította fel:

⁶⁴³ Közismert kismama zsebkönyv pl. Nina Grunefeld: *Terhesség hétről hétre*. Budapest, é. n., 6-18. oldalak tárgyalják kisbaba fejlődését az első néhány hétben. Orvosi egyetemeken használt tankönyv pl. Sadler, T. W.: *Langman Orvosi embryologia*. (Ford. dr. Hadházy Csaba, dr. Lévay Géza) Budapest, 1999.

⁶⁴⁴ Roscher 1907, 51. A történetben valószínűleg egy ősi kronológiai egység (a 3x9 napos hónap) és valamiféle kultikus esemény összefüggéséről van szó.

9 nap elteltével a vérhez hasonló anyag alakul ki

2x9 nap elteltével a vércsomókból hús-szerű anyag jön létre, kialakulnak az izmok, melyeken belül már felfedezhető a szív lüktetése

3x9 nap elteltével a bőr alatt felfedezhető a hátgerinc és az agyvelő nyálkás csíkja.⁶⁴⁵

De miért éppen a hetes és a kilences szám szerepel ilyen kitüntetett helyen a püthagoreusoknál, illetve Censorinusnál? Az aphrodisziaszi Alexandrosz *Problémata* c. művében (II. 47) a következőket írja: *"Hogy a hetes szám természetére nézve véges (teleiosz), azt Püthagorasz, az aritmetikoszok és a zenetudósok is tanusítják, a nyolc viszont vég nélküli."*

Más forrásaink is maradtak fent, melyek tanusítják a kilences és a tizes szám kitüntetett szerepét.⁶⁴⁶ A néphitből a misztikus hetes, kilences és a tizes számok átkerültek a tudományba is. Az antik orvosi iskolák például egyöntetűen elfogadták, hogy a magzat csak hét, kilenc, vagy tíz hónap elteltével jöhet világra, a nyolc hónapra született magzat viszont életképtelen. Abban persze nem volt egyetértés, hogy egészen pontosan mikor születhet meg a gyermek. Censorinus ezt így írja le:

"VII. 1. Hátra van még, hogy arról az időpontról beszéljünk, amikor a magzat rendszerint érett a születésre. Ezt a helyet nekem annál nagyobb figyelemmel kell tárgyalnom, mivel szükséges valamennyire az asztrológiát, a zenét és az aritmetikát érintenem. 2. Már az első kérdésben, hogy általában a fogantatás utáni hányadik hónapban születik meg a gyermek, noha a régiek ezt gyakran újra és újra megtárgyalták, még nem jött létre egyetértés. A metapontioni Hippón úgy ítéli meg, hogy a hetedik és a tizedik hónap között születhet meg a gyermek, a magzat ugyanis már a hetedik hónapban érett és azért mivel a hetes szám minden területen a legtöbbet számít – amennyiben hét hónap alatt alakul ki a testünk, további hetet hozzáadva elkezdünk felegyenesedni, aztán hét hónap után kinőnek fogaink, majd ugyancsak hét év után kihullanak, tizennégy éves korunkban pedig szokásosan férfiasodni kezdünk. 3. De ez a hetedik hónaptól kezdődő kifejelettség azért nyúlik el egészen a tizedik hónapig – gondolja Hippón – mivel minden más esetben ugyanez a jelenség lép fel, mint ahogy például hét hónaphoz, vagy évhez három hónap vagy év járul, hogy a teljesség

⁶⁴⁵ Roscher 1907, 53.

⁶⁴⁶ Plutarkhosz: *Quaest. conv.* IX. 14. 2. 4; Cens. XIV. 12: *"(Platón) is úgy vélte, hogy az emberi élet a négyzetszámú éveknél éri el végét, főként a kilences számnál, ami nyolcvanegy évet tölt ki."*

meglegyen. 4. Ugyanis például a fogak egy héthónapos gyermeknél kezdenek el növekedni és többnyire a tizedik hónapban mindegyik kinő, a hetedik évben hullanak ki a fogak közül az elsők, a tizedikben az utolsók; némelyek a tizennegyedik életévük után, de a tizenhetedikig már mindenki férfivá érik. Ezt a véleményt egyesek részben vitatják, részben egyetértenek vele. 5. Azt ugyanis, hogy az asszony képes a hetedik hónapban világra hozni gyermekét, a legtöbben megerősítik, amint például a püthagoreus Theanó, a peripatetikus Arisztotelész, Dioklész, Euénór, Sztratón, Empedoklész, Epigenész és sokan mások. Mindezeknek az egyetértése sem tántorította el a knidoszi Eurüphónt attól, hogy ezt zavartalanul teljes mértékben tagadja. 6. Vele szemben csaknem minden tudós Epikharmosz véleményét követve tagadta, hogy a nyolcadik hónapban lehetséges a szülés. De a karüosztoszi Dioklész és a sztageirai Arisztotelész mégis másként vélekedtek. Amíg a legtöbb káldeus és ugyanígy az általam fenntebb megnevezett Arisztotelész úgy gondolták, hogy a magzatot a kilencedik és még a tizedik hónapban is meg lehet szülni, addig a büzantioni Epigenész nem fogadta el, hogy a kilencedik hónapban lehetséges a szülés, a kószai Hippokratész pedig, hogy a tizedikben. 7. Továbbá a tizenegyedik hónapot egyedül Arisztotelész fogadta el, a többiek mindnyájan elutasították."

Amint fentebb már említettük a görögök csak a hét, kilenc és tíz hónapra született magzatot tartották életképesnek, a nyolc hónapra született magzatot viszont életképtelennek tartották. Ennek a néphitnek egyik legősibb bizonyítéka a történetírás atyjánál, Hérodotosznál olvasható. Amikor Kr. e. 491-ben Spártában Démaratoszt, az egyik királyt állítólagosan homályos származása miatt megfosztották trónjától, a királyfi kérdőre vonta anyját születésével kapcsolatban. Az anya visszutasította a hűtlenség vádját és a következőket válaszolta fiának:⁶⁴⁷ "... ha ellenségeid arra alapozzák fő vádjukat, hogy Arisztón (Démaratosz atyja - saját megjegyzés) születésed hírére többek füle hallatára azt mondta, hogy nem az ő fia vagy, mert nem jött el az idő: a tíz hónapos, csak azért beszélt így mert nem értett az ilyen dolgokhoz. Hiszen nemegyszer szül kilenc vagy éppen hét hónapra az asszony, nem mindnél telik be a tíz hónap, hát én is, fiam, hét hónapra szültelek téged."

(Ford. Muraközy Gyula)

⁶⁴⁷ Hér. VI. 68-69.

Hasonló néphit a rómaiaknál is felfedezhető: a születésnél segédkező két párkát ugyanis *Nonának* (kilencediknek), valamint *Decimának* (tizediknek) nevezték.⁶⁴⁸ Gelliusnál több római szerző ezzel kapcsolatos álláspontja is fennmaradt. Plautus például ezt írja *Cistellaria* c. komédiájában: "*A megejtett leány / tíz hold múltán megszülte gyermekét.*" Caecilius római vígjátékíró egyik versében pedig ezt olvashatjuk: "(kérdőző:) *Szokott a nő tíz hónapra szülni?* (Válaszoló) *Igen, kilencre is, sőt hétre, nyolcra is.*" Azt is megtudjuk Gelliustól, hogy Varro szerint a gyermek nyolc hónapra is világra jöhet, sőt a tizenegyedikben is; ezen állításait Arisztotelészre alapozta. Hippokratésznek a nyolc hónapra született gyermek életképességével kapcsolatos homályos mondatát ("*Történik is, nem is szülés a nyolcadik hónapban*") a római Sabinus orvos a következőképpen magyarázta: "*Az elvetélés után életképeseknek látszanak, de nem úgy van, mert nemsokára meghalnak. Azok is tehát, meg nem is, mert az első pillanatban látszólag olyanok, de erő tekintetében nem.*" Gellius idézi még Hadrianus császár törvényét a tizenegy hónapra született gyermekekkel kapcsolatban, akiket a császár törvényesnek ismert el miután tanulmányozta a régi tudósok műveit. Varro némi fekete humorral azt írta, hogy ha a halálát követő tizedik, vagy tizenegyedik hónapban a felesége gyermekeket szülne, akkor azokat ugyanolyan jog illesse meg, mint korábban született gyermekeit, hiszen lehetséges a szülés a tizedik, sőt még a tizenegyedik hónapban is.

⁶⁴⁸ Gell. *NA* III. 16.

Roscher alapján az alábbi születéssel kapcsolatos táblázatot állíthatjuk össze:⁶⁴⁹

Heptaménoi Hetedik hónapra születés	a magzat kifermálódása 35 (5 x 7) nap múlva	<i>Elfogadják:</i> Hippón
	az első mozgások 70 (10 x 7) nap múlva	Theanó, Püthagoreus Arisztotelész
	születés 210 (30 x 7) nap múlva	Dioklész Euénór Sztratón Empedoklész Epigenész

Oktaménoi Nyolcadik hónapra születés	a magzat kifermálódása 40 (5 x 8) nap múlva	<i>Elfogadja:</i> Eurüphón
	az első mozgások 80 (10 x 8) nap múlva	<i>Tagadja:</i> Epikharmosz
	születés 240 (30 x 8) nap múlva	

Enneaménoi Kilencedik hónapra születés	a magzat kifermálódása 45 (5 x 9) nap múlva	<i>Elfogadják:</i> Dioklész
	az első mozgások 90 (10 x 9) nap múlva	Arisztotelész Hippokratész
	születés 270 (30 x 9) nap múlva	a káldeusok <i>Tagadja:</i> Epigenész

Dekaménoi Tizedik hónapra születés	a magzat kifermálódása 35 (5 x 7) nap múlva	<i>Elfogadja:</i> Arisztotelész
	az első mozgások 70 (10 x 7) nap múlva	<i>Tagadja:</i> Hippokratész
	születés 210 (30 x 7) nap múlva	

⁶⁴⁹ Roscher 1907.

Bár Censorinus a kilences számot nem annyira hangsúlyozza ki művében, mint a hetest, mégis ennek a számnak legalább olyan szerepe van, mint előbb említett párjának. Ennek nagyon egyszerű oka van. A mű hemzseg csillagászati és asztrológiai adatoktól, a szerző több esetben is megemlíti a káldeusokat, akik az ókori kelet leghíresebb csillagjósai voltak. A mű központját jelentő 15. caputban pedig Censorinus elárulja, hogy az ünnepelt, azaz Quintus Caerellius éppen a negyvenkilencedik (vagyis 7 x 7) születésnapját üli. Természetes dolog, hogy szerzőnk, aki igen járatos mind a korabeli orvostudományban, mind az asztrológiában kedveskedni akar tekintélyes patrónusának, így megállapítja, hogy az emberi életben a 7-es és a 9-es szám szorzataiból álló évek a kritikusak: azaz a negyvenkilencedik, a hatvanharmadik és a nyolcvanegyedik születésnapok. Minthogy Caerellius átlépte a kritikus 49. évet (hiszen megünnepelte születésnapját), ezért most már hosszú öregséget ér meg, hiszen a 63. évig semmi sem veszélyezteti, ráadásul 63 éves korukban jóval kevesebben halnak meg, mint akár 49, akár 81 éves korukban. Ennek bizonyosságára a szerző hosszasan sorolja azokat a híres embereket, akik túlléptek ezeken a kritikus életkorokon. Sajnos nem tudjuk, hogy Censorinus jóslata valóra vált-e, mivel Quintus Caerellius életéről semmit sem tudunk ezen említésén kívül.

Egy biztos az ókori orvostudomány csúcsának tekintett Galénosz már a Kr. u. II. században élesen kikelt a püthagoreusok számmisztikája ellen és kijelentette, hogy a hetes mint kritikus nap egyáltalán nem egyeduralkodó a betegségekben.⁶⁵⁰ Megjegyzi, hogy számos betegség esetében a kritikus nap a negyedik, ötödik, a kilencedik, vagy a tizedik.⁶⁵¹

⁶⁵⁰ Orvostudományi összefoglalásában gúnyosan említi, hogy a Nílus hét ágának, vagy a *Pleiádok* (Fiastyúk) hét csillagjának semmi köze sincs a betegségek kritikus hetedik napjához (Galénosz IX. 935); vö. Scarborough 1963, 120.

⁶⁵¹ Galénosz IX. 935.

BIBLIOGRÁFIA

Felhasznált szövegkiadások:

SALLMANN, KLAUS

- 1983a *Censorini De die natali liber ad Q. Caerellium accedit Anonymi cuiusdam epitoma disciplinarum (fragmentum Censorini)* ed. Nicolaus Sallmann. Teubner, Leipzig, 1983.
- 1988 *Censorinus Betrachtungen zum Tag der Geburt. 'De die natali' mit deutscher Übersetzung und Anmerkungen* herausgegeben von Klaus Sallmann. BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Berlin.

RAPISARDA, CARMELO A.

- 1991 *Censorini De die natali liber ad Q. Caerellium*. Prefazione, testo critico, traduzione e commento a cura di Carmelo A. Rapisarda. Pàtron Editore, Bologna, 1991.

RONDELET, A. F.

- 1846 *Cornelius Celsus, oeuvres complètes*, trad. par Des Etangs; *Vitruve, oeuvres complètes*, trad. par Perrault; *Censorin, oeuvres complètes*; *Frontin, de aquaeductis Romanis*, trad. par, trad. par Rondelet. Collection des auteurs latins avec la traduction française, publ. sous la dir. de D. Nisard. Dubochet & Cie. Didot, Paris, 1846.

CHLODONIAK, JOHANNES

- 1889 *Censorinus de die natali liber*. Ad codicum denuo collatorum fidem recensuit Joannes Chlodoniak. C. Ricker, St. Petersburg, 1889.

Az alábbi weboldalról letölthető:

http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/E/Roman/Texts/Censorinus/home.html"

További szövegkiadások:

JAHN, OTTO

- 1845 *Censorinus de die natali liber*. Recensuit et emendavit Otto Jahn. Berolini, Reimer, 1845. Újabb kiadásai: Amstelodami (Rodopi) 1964, illetve Hildesiae (Olms) 1965.

HULTSCH, FR.

1967 Censorinus *de die natali liber*. Recensuit Fr. Hultsch. Teubner, Lipsiae, 1967.

Felhasznált műfordítások:

SALLMANN, KLAUS

1988 Censorinus *Betrachtungen zum Tag der Geburt*. 'De die natali' mit deutscher Übersetzung und Anmerkungen herausgegeben von Klaus Sallmann. BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Berlin, 1988.

MAUDE WILLIAM

1900 Censorinus *De die natali ("The Natal Day")*. Trans. into English by William Maude. Cambridge Encyclopedia Co., New York, 1900.

MANGEART, J.

1843 Censorinus *de die natali liber*, traduit pour la première fois en français par J. Mangeart. Pankoucke, Paris, 1843. Az alábbi weboldalról letölthető:

http://www.ukans.edu/history/index/europe/ancient_rome/E/Roman/Texts/Censorinus/home.html"

A disszertációban a hivatkozások a web-oldalszámra utalnak.

ROCCA-SERRA, G.

1980 Censorinus *Le jour natal*. Traduction annotée. Par Rocca-Serra, G. Paris, 1980.

Szakirodalom

ADAMIK

1994 Adamik Tamás: *Római irodalom az aranykorban*. Seneca Kiadó, Pécs, 1994.

1996 Adamik Tamás: *Római irodalom a késő császárkorban*. Seneca Kiadó, Pécs, 1996.

2001 Adamik Tamás: *Római irodalom az archaikus korban*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.

2002 Adamik Tamás: *Római irodalom az ezüstkorban*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2002.

ÄGYPTOLOGIE

1980 *Lexikon der Ägyptologie. Bd. III.* Hrsg. von Helch, W. - Otto, E. Otto

Harrasowitz, Wiesbaden, 1980.

VON ALBRECHT, MICHAEL

2003 von Albrecht, Michael: *A római irodalom története I.* (Ford. Tar Ibolya)
Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

1992 von Albrecht, Michael: *Geschichte der Römischen Literatur. II.* Bern –
München, 1994.

ALFÖLDI ANDRÁS

1963 Alföldi András: *Early Rome and the Latins.* Ann Arbor, 1963.

ALONSO-NÚÑEZ, J. M.

1988 Alonso-Núñez, J. M.: Herodotus ideas about World Empires. *Ancient
Society* 19, 1988, 125-133.

ASSYRIOLOGIE

1976-1980 *Reallexikon der Assyriologie Bd. V.* Hrsg. Edzard, Dietz Otto. Walter de
Gruyter, Berlin – New York, 1976-1980.

BAKTAY ERVIN

1942 Baktay Ervin: *A csillagfejtés könyve.* Budapest, 1942.

BENEDEK ISTVÁN

1978 Benedek István: *A gyógyítás gyógyítása.* Orvosi-orvostörténeti
tanulmányok. Budapest, 1978.

1990 Benedek István: *Hügeia.* Budapest, 1990.

BERVE, H.

1927 Berve, H.: Lustrum. *RE* XIII (1927) 2040-2059.

BICKERMAN, E.

1980 Bickerman, E.: *Chronology of the Ancient World.* New York, 1980.

BIDEZ, J. - CUMONT, F.

1938 Bidez, J. - Cumont, F.: *Les Mages Hellénisés I-II.* Paris, 1938.

BIRLEY, ANTHONY R.

1988 Birley, Anthony R.: *The African Emperor. Septimius Severus.* B. T.
Batsford Ltd, London, 1988².

BOEKER, R. - SONTHEIMER, W.

- 1967 Boeker, R. - Sontheimer, W.: Zeitrechnung. *RE* II, 9 (1967) 2338-2472.
- BOLL, F.
- 1903 Boll, F.: Dodekaeteris. *RE* VI (1903) 1254-1255.
- BOLL, F. - BEZOLD, C.
- 1987 Boll, F. - Bezold, C.: *Csillaghit és csillagfejtés.* (Ford. Bendl Júlia) Budapest, 1987.
- BOLLÓK JÁNOS
- 1986 Bollók János: Jegyzetek, ill. Ovidius és a Római naptár. In: P. Ovidius Naso: *Római naptár. Fasti.* Helikon, Budapest, 1986. 139-196, ill. 229-254.
- 2003 Bollók János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében.* Argumentum, Budapest, 2003.
- BORHY LÁSZLÓ
- 2001 Borhy László: *Pannoniai falfestmény.* Budapest, 2001.
- BORZSÁK ISTVÁN
- 1975 *Horatius. Ódák és epódoszok.* Budapest, 1975.
- BURKERT, W.
- 1962 Burkert, W.: *Weisheit und Wissenschaft.* Studien zu Pythagoras und Platon. Nürnberg, 1962.
- BRIAND'AMOUR, P.
- 1978 Briand'Amour, P.: L'origine des Jeux Séculaires. *ANRW* 16, 2, Berlin-New York, 1978, 1334-1417.
- CAH VII. 2.
- Cambridge Ancient History* Vol. VII. Part 2. The Rise of Rome to 220 B.C. (ed. by Walbank, F. W. W. - Astin, A. E. - Frederiksen, M. W. - Ogilvie, R. M.) CUP, Cambridge, 1989.
- DE CALLATAÏ, GODEFROID
- 1996 de Callataï, Godefroid: *Annus Platonicus. A Study of World Cycles in Greek, Latin and Arabic Sources.* Univesité Catholique de Louvain Institut Orientaliste, Louvain-la-Neuve, 1996.
- CAMÓN FERNÁNDEZ DE AVILA, ENRIQUE
- 1996 *Testis Censorinus. Censorino y la transmisión de la cultura.* PhD

- értekezés. Barcelona, 1996.
- 1999 Elementos de estoicismo tardío en Censorino. *Cuad. Filol. Clás. Estudios Latinos* 16, 1999, 201-237.
- COHEN, HENRY
- 1880-1892 *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales. I- VIII.* Paris 1880-92².
- CONRAD, L. I. - NEVE, M. - NUTTON, V. - PORTER, R. - WEAR, A.
- 1998 *The Western Medical Tradition. 800 BC to AD 1800.* Cambridge, 1998³.
- CORNELL, TIM
- 1995 *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 B.C.)* Routledge, London - New York, 1995.
- CYMBURSKIJ, V. L.
- 1986 De die natali liber. *VDI* 178, 1986, 224-237.
- CRAKE, J. E. A.
- 1940 The Annals of the Pontifex Maximus. *CPh* 35/4, 1940, 375-386.
- CSABA GYÖRGY
- 1986 *Csillagjósulás. Legenda és valóság.* Budapest, 1986.
- DICKS, D. R.
- 1970 *Early Greek Astronomy to Aristotle.* Thames and Hudson, Bristol, 1970.
- DIEHL, E.
- 1934 Das saeculum, seine Riten und Gebete. *RhM* 83, 1934, 255-272, 348-372.
- DREWS, R.
- 1988 Pontiffs, Prodigies and the Disappearance of the Annales Maximi. *CPh* 83, 1988, 289-299.
- DUMEZIL, G.
- 1974 *La religion romaine archaïque.* Paris, 1974.
- DUMEZIL, G.
- 1986 *Mítosz és eposz.* (Ford. Fridli Judit). Európa Kiadó, Budapest, 1986.
- ECKART, W. U.
- 1998 *Geschichte der Medizin.* 1998³.

ELIADE, MIRCEA

- 1994 *Vallási hiedelmek és eszmék története. I.* (Ford. Saly Noémi) Budapest, 1994.
1995 *Vallási hiedelmek és eszmék története. II.* (Ford. Saly Noémi) Budapest, 1995.
1998 *Az örök visszatérés mítosza.* (Ford. Pásztor Péter) Európa Kiadó, Budapest, 1998.

ERKELL, H.

- 1969 *Ludi saeculares und ludi Latini saeculares. Eranos 67,* 1969, 166-74.

FORISEK PÉTER

- 2003 Számmisztika és orvostudomány. Censorinus és az antik orvosi iskolák. *Ókor* II. évf. 2003/2-3. 53-57.

FORSYTHE, GARY

- 1999 *Livy and Early Rome. A Study in Historical Method and Judgement.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999. *Historia Einzelschriften* 132.

FRAENKEL, E.

- 1976 *Horaz.* Darmstadt, 1976.

FRANCESCHI, F.

- 1954 Censorino e Varrone. *Aevum* 8, 1954, 393-418.

FREYBURGER, G.

- 1988 Le savoir "philologique" du grammairien Censorinus. *Ktéma* 13, 1988, 149-154.
1992 Un païen du IIIe siècle: Censorinus, auteur du *De die natali*. *REL* 70, 1992, 215-227.

FRIER, B. W.

- 1979 *Libri Annales Pontificum Maximorum.* The Origins of the Annalistic Tradition. Rome, 1979.

GELZER, H.

- 1954 Der Anfang römischer Geschichtsschreibung. *Hermes* 82, 1954, 46-55.

GESZTELYI TAMÁS - HAVAS LÁSZLÓ

- 1999 Római kronológia. In: *Bevezetés az ókortudományba III.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 235-272.

GINZEL, FRIEDRICH KARL

- 1906 *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, das Zeitrechnungswesen der Völker.* I. Drgst. von F.K. Ginzler. Leipzig, 1906
- GRAFTON, A. T. - SWERDLOW, N. M.
- 1985 Technical chronology and astrological history in Varro, Censorinus and Others. *CQ* 35, 1985, 454-465.
- GRAFTON, A. T.
- 1985b Censorinus' Aureolus Libellus. *CR* 35, 1985, 46-48.
- GRANT, MICHAEL
- 1993 *Róma császárai.* (Ford. Borhy László) Corvina, Budapest, 1993.
- 1996 *The Severans. The Changed Roman Empire.* Routledge, London - New York, 1996.
- GTSz
- 1996 Görög történelem. Szöveggyűjtemény. (Szerk. Németh György) Osiris, Budapest, 1996.
- GUNDEL, W.
- 1936 *Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos.* Funde und Forschungen auf dem Gebiet der antiken Astronomie und Astrologie. München, 1936. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung. Neue Folge, Heft 12.
- GUTHRIE, W. K. C.
- 1957 *In the Beginning.* Some Greek views on the origins of life and the early state of man. London, 1957.
- HAHN ISTVÁN
- 1968 Zur Interpretation der Vulcatius-Prophetie. *Acta Antiqua* 16, 1968, 239-246.
- 1980 *Istenek és népek.* Budapest, 1980².
- 1983 Die Augusteischen Interpretationen des Sidus Iulium. *ACD* 19, 1983, 57-66.
- 1998 *Naptári rendszerek és időszámítás.* Filum, Budapest, 1998².
- HAVAS LÁSZLÓ - ÓBIS HAJNALKA - SZÜCS GÁBOR - UJLAKY ISTVÁN
- 1998 *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. I-II.* AGATHA IV. Debrecen, 1998.
- HAVAS LÁSZLÓ

- 1984 Zur Geschichtskonzeption des Florus. *Klio* 66, 1984, 590-598.
- 2000 A jubileum előtörténete. *Klio* 9, 2000/3, 3-10. (recenzió Kissel 2000-ról)
- 2002a *Corpus Rei Publicae*. Studia Historico-Philologica Collecta. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. AGATHA IX.
- 2002b Az imperium Romanum és a korai kereszténység mint a közös európai kultúra alappillére. *Debreceni Szemle* 2002/3, 368-383.

HEGYI DOLORES - KERTÉSZ ISTVÁN - NÉMETH GYÖRGY - SARKADY JÁNOS

- 1999 *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig*. Osiris, Budapest, 1999³.

HEGYI DOLORES

- 1998 *A görög Apollón-kultusz*. Budapest, 1998. (Apolló Könyvtár 19.)
- 2002 *Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe*. Osiris, Budapest, 2002.

HOLFORD-STREVENSON, L. A.

- 1993 The Harmonious Pulse. *CQ* 43, 1993, 475-479.

HOLLEMAN, A. W. J.

- 1984 On Some Etruscan Relics in the Roman Calendar. *Ant Class* 53, 1984, 245-248.

HOLLOWAY, R. ROSS

- 1996 *The Archaeology of Early Rome and Latium*. London - New York, 1996.

HORNYÁNSZKY GYULA

- 1910 *A görög felvilágosodás tudománya. Hippokratés*. Budapest, 1910.

HORSFALL, NICHOLAS

- 1974 Virgil's Roman Chronography: A Reconsideration. *CQ* 24, 1965/1, 111-115.

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

- 1967 Az etruszk saeculum-számítás továbbélése a rómaiaknál. *AT* 14, 1967, 254-256.

HÜLSEN, CH.

- 1932 Neue Fragmente der Acta ludorum saecularium von 204 n. Chr. *RhM* 81, 1932, 366-394.

JORDAN, H.

- 1907 *Topographie der Stadt Rom im Alterthum*. I. 3. Berlin, 1907.

KAIMIO, JORMA

1979 *The Romans and the Greek Language.* Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1979.

KÁKOSY LÁSZLÓ

1978 *Egyiptomi és antik csillaghit.* Budapest, 1978.

1993 *Ré fiai.* Budapest, 1993².

2001 *Az alexandriai időisten.* Budapest, 2001.

KÁRPÁTI ANDRÁS

1996 Antik zene. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* (Szerk. Havas László) Debrecen, 1996, 233-250.

KIRK - RAVEN - SCHOFIELD

2002 *A preszókratikusok.* (Ford. Ciszter K. és Steiger K.) Budapest, 2002.

KISSEL. TH.

2000 Miliarium saeculum. Zur Jahrtausendfeier Roms. *Antike Welt* 31, 2000, 192-194.

KÖVES-ZULAUF, THOMAS

1990 *Römische Geburtsriten.* Beck, München, 1990. (Zetemata. Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft. 87.)

1995 *Bevezetés a római vallás és monda történetébe.* Budapest, 1995.

2001 Roma Aeterna? - Az örök Róma? *Debreceni Szemle* 2001/4, 492-500.

KRAUS, W.

1980 Vergils vierte Ekloge: Ein kritisches Hypomnema. *ANRW* 31, 1, Berlin-New York, 1980, 604-645.

KULIN GYÖRGY - RÓKA GEDEON (SZERK)

1975 *A távcső világa.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.

LATTE, KURT

1960 *Römische Religionsgeschichte.* München, 1960. (Handbuch der Altertumswissenschaft V. 4.)

LESKY, ERNA

1950 *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken.* Mainz, 1950. (Abh. AWL Mainz, Geistes- u. sozialwiss. Kl. 1950, 19)

- LEUZE, OTTO
 1909 *Die römische Jahrzahlung.* (1909).
- LIEBESCHUETZ, J. H. W. G.
 1979 *Continuity and Change in Roman Religion.* Oxford, 1979.
- LINDBERG, DAVID C.
 1992 *The Beginnings of the Western Science.* Chicago - London, 1992.
- LION-GILLE, BERNADOTTE
 1998 *Una Lectura "Religieuse" de Tite-Live.* I. Cultes, rites, croyances de la Roma Archaïque. Paris, 1998.
- LONG, A. A.
 1998 *Hellenisztikus filozófia.* (Ford. Steiger Kornél) Budapest, 1998.
- LUCE, T. J.
 1990 Livy, Augustus and the Forum Augustum. In: *Between Republic and Empire.* Ed. by Raaflaub, K. A. - Toher, M. Berkeley - Los Angeles - Oxford, 1990. 123-138.
- MARÓTH MIKLÓS
 2002 *A görög filozófia története.* Piliscsaba, 2002.
- MENDELS, D.
 1981 The Five Empires: A Note on a Propagandistic Topos. *AJPh* 102, 1981, 330-337.
- MICHELS, AGNES KIRSOPP
 1967 *The Calendar of the Roman Republic.* Princeton University Press, Princeton (N. J.), 1967.
- MOMMSEN, THEODOR
 1859 *Die römische Chronologie bis auf Caesar.* Berlin, 1859².
- NEUGEBAUER, OTTO
 1984 *Egzakt tudományok az ókorban.* (Ford. Guman Péter) Budapest, 1984.
- NÉMETH GYÖRGY
 1996a Az aranykortól Utópiáig. In: Németh György: *A zsarnokok utópiája.* Antik tanulmányok. Budapest, 1996. 73-108.

- 1996b Saeculum. In: Németh György: *A zsarnokok utópiája*. Antik tanulmányok. Budapest, 1996. 109-134.
- 2002 Romulus. In: Németh György: *Karthágó és a só*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 49-61.
- NILSSON, M. P.
- 1920 Saeculares ludi. *RE I A*, 1920, 1696-1720.
- OGILVIE, R. M.
- 1958 Livy, Licinius Macer and the libri lintei. *JRS* 48, 1958, 40-46.
- 1981 FRIER, B. W.: Libri Annales Pontificum Maximorum. The Origins of the Annalistic Tradition. Rome, 1979. (recenzió) *JRS* 71, 1981, 199-201.
- OLAJOS TERÉZ
- 1999 A görög kronológia. In: *Bevezetés az ókortudományba III*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 219-234.
- O'MARA, PATRICK F.
- 2003 Censorinus, the Sothic Cycle, and Calendar Year One in Ancient Egypt: the Epistemological Problem. *JNES* 62, 2003/1, 17-26.
- PALLOTTINO, MASSIMO
- 1980 *Az etruszkok* (Ford. Jászay Magda) Gondolat, Budapest, 1980.
- PARKE, H. W.
- 1988 *Sibyls and Sibylline Prophecy in Classical Antiquity*. London-New York, 1988.
- PASCAL, BENNETT C.
- 1979 Fire on Tarentum. *AJPh* 100, 1965/4, 532-537.
- PIGHI, I. B.
- 1965 *De Ludis Saecularibus*. Milano, 1965².
- PRICE, S. R. F.
- 1996 The Place of religion: Rome in the early Empire. In: *Cambridge Ancient History* Vol. X The Augustan Empire, 43 B.C.-A.D. 69. (ed. by Bowman, A. K. - Champlin, E. - Lintott, A.) CUP, Cambridge, 1996.
- RAWSON, E.
- 1971 Prodigy Lists and the Use of the Annales Maximi. *CQ* 21, 1971, 158-169.

RICHTER, L.

1968 Die Geburtstagsschrift des Censorinus als Musiktheoretische Quelle. in: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums* (hrsg. von Harmatta, J.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 215-223.

RIHLL, T. E.

1999 *Greek Science*. Oxford, 1999. (Greece and Rome. New Surveys in the Classics No. 29.)

RITOÓK ZSIGMOND

1982 *Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez*. Budapest, 1982. (Görög és latin írók - Scriptorum Graeci et Latini 17.)

ROSCHER, W. H.

1906 *Die Hebdomadenlehren der griechischen Philosophen und Ärzte. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Philosophie und Medizin*. Leipzig, 1906. (Abh. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 24. 6)

1907 *Enneadische Studien. Versuch einer Geschichte der Neunzahl bei den Griechen, mit besonderer Berücksichtigung des älteren Epos, der Philosophen und Ärzte*. Leipzig, 1907. (Abh. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 26. 1)

1913 *Die hippokratische Schrift von der Siebenzahl in ihrer vierfachen Überlieferung zum erstenmal herausg. u. erkl.* Paderborn, 1913. (Studien z. Gesch. u. Kultur d. Altertums 6, 3/4)

BORHY LÁSZLÓ (SZERK.)

1998 *Római történelem. Szöveggyűjtemény*. (Szerk. Borhy László) Osiris, Budapest, 1998.

RUIZ DE ELVIRA, A.

1976 Problemas del calendario romano. *CFC* 11, 1976, 9-18.

SADLER, T. W.

1999 *Langman Orvosi embryologia*. (Ford. dr. Hadházy Csaba, dr. Lévay Géza) Medicina, Budapest, 1999.

SALLMANN, KLAUS

1983b Censorinus "de die natali". Zwischen Rhetorik und Wissenschaft. *Hermes* 111, 1983, 223-248.

SAMUEL, A. E.

1972 *Greek and Roman Chronology*. München, 1972. (Handbuch der Altertumswissenschaft I. 7.)

SCARBOROUGH, J.

1969 *Roman Medicine*. London 1969.

SCHMIDT, W.

1912 Genethlios hémera/Dies natalis. *RE* VII. 1912. 1135-1149.

SCHMITZ, LEONHARD

1875 Dies. In: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (Ed. Smith William). London, 1875.

(<http://www.ukans.edu/history/index/europ...E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA/Dies.html>)

Horologium 1875 = Schmitz, Leonhard: Horologium. In: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (Ed. Smith William). London, 1875.

(<http://www.ukans.edu/history/index/europ...E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA/Horologium.html>)

SCULLARD, H. H.

1981 *Festivals and Ceremonies of the Roman Empire*. Cornell University Pree, Ithaca, New York, 1981.

STEAD, CHRISTOPHER

2002 *Filozófia a keresztény ókorban*. (Ford. Bugár M. István) Osiris, Budapest, 2002.

STEIGER KORNÉL

1998 *Parmenidész és Empedoklész kozmológiája*. Budapest, 1998.

STEIN, PETER

1962 Generations, life-spans and usufruits. *Rev. Int. Droits de l'Ant.* III. 9, 1962, 335-355.

SZABÓ ÁRPÁD - KÁDÁR ZOLTÁN

1984 *Antik természettudomány*. Budapest, 1984.

SZABÓ ÁRPÁD

1998 *Antik csillagászati világgép*. Typotex, Budapest, 1998.

SZABÓ EDIT

1999 Római történelem. In: *Bevezetés az ókortudományba III*. Kossuth

Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. 120-194, 197-218.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

1980 *Róma születése. Kiállítás-kalauz bevezető.* Szépművészeti Múzeum, Budapest, 1980.

TERES ÁGOSTON

1999 *Biblia és asztronómia.* Budapest, 1999³.

THOMSON, R. M.

1980 The Reception of Censorinus, De Die Natali, in Pre-Renaissance Europe. *Antichthon* 14, 1980, 177-185.

VERSNEL, H. S.

1982 Die neue Inschrift von Satricum in historischer Sicht. *Gymnasium* 89, 1982, 193-235.

DE VOGEL, C. J.

1966 *Pythagoras and the Early Pythagoreanism.* Assen, 1966.

VAN DER WAERDEN, B. L.

1977 *Egy tudomány ébredése.* Egyiptomi, babiloni és görög matematika. (Ford. Pollák György) Budapest, 1977.

1979 *Die Pythagoreer. Religiöse Bruderschaft und Schule der Wissenschaft.* Artemis Verlag, Zürich - München, 1979.

WAGENVOORT, H.

1978a Virgil's Fourth Eclogue and the Sidus Julium. In: Wagenvoort, H.: *Studies in Roman Literature, Culture and Religion.* New York-London, 1978, 1-29.

1978b The Origin of the Ludi Saeculares. In: Wagenvoort, H.: *Studies In Roman Literature, Culture and Religion.* New York-London, 1978, 193-232.

WALDE-HOFMANN

1938 *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch.* I. Heidelberg 1938³.

1954 *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch.* II. Heidelberg 1954³.

WEISS, PETER

1973 Die 'Säkularspiele' der Republik - Eine Annalistische Fiktion? *MDAI* (Röm. Reihe) 1973, 205-217.

WEST, M. L.

1983 *The Orphic Poems*. Clarendon Press, Oxford, 1983.

WILLE, G.

1973 Aufstieg und Niedergang der römischen Musik. *ANRW* I. 4 (1973) 971-997.

WISEMAN, T. P.

1995 *Remus. A Myth*. Cambridge University Press, Cambridge - New York, 1995.

WISSOWA, GEORG

1998 Censorinus Nr. 7. *RE*, III. Metzler, Stuttgart, 1898.

1912 *Religion und Kultus der Römer*. Beck, München 1912.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Általános rövidítések

cos.	consul
frg.	fragmentum (töredék)
gör.	görög
lat.	latinul
magy.	magyarul

Szöveggyűjtemények, gyűjteményes kötetek

ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum.</i>
DK	DIELS, H. - KRANZ, W.: Die Fragmente der Vorsokratiker. I-III. Berlin 1951 ⁶ .
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum.</i> Ediderunt C. et Th. MÜLLER. I-IV. Paris 1841-1854. V. Paris 1938.
FGrHist	<i>Die Fragmente der griechischen Historiker.</i> Ed. JACOBY, FELIX. I-XVI. Berlin 1923-től, majd Leiden 1954-től.
FIRA	<i>Fontes Iuris Romani Antejustiniani in vsvm scholarvm. Leges, auctores, liber Syro-Romanus, negotia.</i> I- III. Ed. RICCOBONO, SALVATOR. Florentiae 1968 - 1969.
GRF	<i>Grammaticae Romanae Fragmenta.</i> Collegit recensuit FUNAIOLI, H. I. Leipzig 1907.
GTSz	NÉMETH GYÖRGY (Szerk.): <i>Görög történelem. Szöveggyűjtemény.</i> Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
HRR	<i>Historicorum Romanorum Reliquiae.</i> Collegit disposuit praefatus est PETER, H. I-II. Leipzig 1904-1906.
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae.</i> DESSAU, H. Berlin 1902.
NP	<i>Der Neue Pauly</i>
RIC	<i>The Roman imperial coinage.</i> I-IX. Ed. by MATTINGLY, HAROLD. London, 1923-1981.
RTK	HAVAS LÁSZLÓ - NÉMETH GYÖRGY - SZABÓ EDIT: <i>Római történeti kézikönyv.</i> Korona Kiadó, Budapest, 2001.

RTSz	BORHY LÁSZLÓ (Szerk.): <i>Római történelem. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest,</i>
RE	PAULY-WISSOWA (Ed.) <i>Realencyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft.</i> Stuttgart, 1894-1978.
SVF	<i>Stoicorum Veterum Fragmenta</i> , collegit IOANNIS AB ARNIM. I-III. Stuttgart, 1964 ² .
VL	<i>Világirodalmi Lexikon</i>

Antik szerzők rövidítésjegyzéke

Ain. Takt.	AINEIASZ TAKTIKOSZ <i>Taktikon hüpomnéma peri tou pósz khré poliorkoumenousz antekhein</i> (“Taktikai értekezés, hogyan kell az ostromlottaknak ellenállni”)
Apul. <i>Met.</i>	APULEIUS <i>Metamorphoses (Az aranyszamár)</i>
Ariszt. <i>de gener. anim.</i> <i>de hist. anim.</i> <i>Met.</i> <i>Pol.</i> <i>Rhét.</i>	ARISZTOTELÉSZ <i>De generatione animalium</i> <i>De historia animalium</i> <i>Metaphüsziika</i> <i>Politika</i> <i>Rhétorika</i>
Arisztoph. <i>Av.</i> <i>Vesp.</i> <i>Nub.</i>	ARISZTOPHANÉSZ <i>Aves (Madarak)</i> <i>Vespae (Darazsak)</i> <i>Nubes / Nephelai (Felhők)</i>
August. <i>civ. Dei</i>	AUGUSTINUS (SZENT ÁGOSTON) <i>De civitate Dei (Az Isten állama)</i>
Aur. Vict.	SEXTUS AURELIUS VICTOR <i>Liber de Caesaribus (Történelem dióhéjban)</i>
Cat. <i>de agr.</i>	CATO, M. PORCIUS <i>De agricultura (A földművelésről)</i>
Cens.	CENSORINUS

Cic.	CICERO, M. TULLIUS
<i>Acad.</i>	<i>Academica (Az Akadémia)</i>
<i>ad fam.</i>	<i>Epistulae ad familiam (Levelek a családomhoz)</i>
<i>Att.</i>	<i>Epistulae ad Atticum (Levelek Atticushoz)</i>
<i>de div.</i>	<i>De divinatione (A jóslásról)</i>
<i>Cat. sen.</i>	<i>Cato maior. De senectute (Az idősebb Cato, avagy az öregség)</i>
<i>nat. deorum</i>	<i>De natura deorum (Az istenek természete)</i>
<i>Orat.</i>	<i>Orator (A szónok)</i>
<i>Phil.</i>	<i>In M. Antonium orationum Philippicarum libri XIV (Philippikák XIV könyvben M. Antonus ellen)</i>
<i>Rosc.</i>	<i>Pro S. Roscio Amerino (Beszéd S. Roscius Amerinus védelmében)</i>
<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes (Tusculumi beszélgetések)</i>
<i>Verr.</i>	<i>In Verrem (Verres elleni beszéd)</i>
Colum.	COLUMELLA
<i>re rust.</i>	<i>De re rustica (A földművelésről)</i>
Diod.	DIODÓROSZ SZIKELIÓTÉSZ
	<i>Bibliothéké hisztoriké (Történeti könyvtár)</i>
Eutr.	EUTROPIUS
	<i>Breviarium ab urbe condita (Rövid történelem a város alapításától)</i>
Eur.	EURIPIDÉSZ
<i>Phoen.</i>	<i>Phoenisszai (Föníciai asszonyok)</i>
Festus	FESTUS
	<i>De verborum significatione</i>
Galén.	GALÉNOSZ
<i>sem.</i>	<i>De semine (A magról)</i>
Gell.	AULUS GELLIUS
<i>NA</i>	<i>Noctes Atticae (Attikai éjszakák)</i>
Hérod.	HÉRODIANOSZ
	<i>Tész meta Markon baszileiasz historiai (A császárság története Marcus után)</i>
Hér.	HÉRODOTOSZ

Historiae (Történelem)

Hipp.	HIPPOKRATÉSZ
<i>de carn</i>	<i>De carnibus (gör. Peri szarkón; A húsról)</i>
<i>de nat. hom.</i>	<i>De natura hominis (gör. Peri phüsziosz anthrópou; Az emberi természetről)</i>
<i>de sept. partu</i>	<i>De septimestri partu (gör. Peri heptaménou; A héthónapos szülésről)</i>
<i>de nat. puer.</i>	<i>De natura puerorum (gör. Peri phüsziosz paidiou; A gyermek természetéről)</i>
Hor.	Q. HORATIUS FLACCUS
<i>carm.</i>	<i>Carmina (Énekek)</i>
<i>carm. saec.</i>	<i>Carmen saeculare (Százados ének)</i>
<i>ep.</i>	<i>Epistulae (Levelek)</i>
<i>sat.</i>	<i>Satirae (Szatírák)</i>
Iszokr.	ISZOKRATÉSZ
<i>Paneg.</i>	<i>Panegürikosz</i>
Lact.	LACTANTIUS
<i>De opif. Dei</i>	<i>De opificio Dei (Isten művéről)</i>
Liv.	T. LIVIUS
	<i>Ab Urbe condita (A római nép története a Város alapításától)</i>
Joh. Lyd.	JOHANNES LYDUS
<i>mens.</i>	<i>De mensibus (A hónapokról)</i>
Lucr.	LUCRETIUS
<i>rer. nat</i>	<i>De rerum natura (A természetről)</i>
Macr.	MACROBIUS
<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
<i>somn. Scip.</i>	<i>Commentarius ad Ciceronis Somnium Scipionis (Kommentár Cicero Scipio álma c. művéhez)</i>
Manil.	MANILIUS
	<i>Astrologica (Asztrológia)</i>
Mart.	MARTIALIS
	<i>Epigrammata (Epigrammák)</i>
Orig.	ORIGENES

<i>adv. Cels.</i>	<i>Adversus Celsum (Celsus ellen)</i>
Oros.	OROSIUS
	<i>Historia adversus paganos (Történelem a pogányok ellen)</i>
Ovid.	P. OVIDIUS NASO
<i>Fasti</i>	<i>Fasti (Római naptár)</i>
<i>Metam.</i>	<i>Metamorphoses (Átváltozások)</i>
Pers.	PERSIUS
<i>Sat.</i>	<i>Satirae (Szatírák)</i>
Pind.	PINDAROSZ
Ol.	Olümpia (Olümpiai óda)
Plat.	PLATÓN
<i>Krat.</i>	<i>Kratülosz</i>
<i>Leges</i>	<i>Leges (Törvények)</i>
<i>Menex.</i>	<i>Menexenosz</i>
<i>Philéb.</i>	<i>Philébosz</i>
<i>Theait.</i>	<i>Theaitetosz</i>
<i>Tim.</i>	<i>Timaiosz</i>
Plaut.	T. MACCIUS PLAUTUS
<i>Am.</i>	<i>Amphitruo (Amphitruo)</i>
<i>As.</i>	<i>Asinaria (Asinaria)</i>
<i>Aul.</i>	<i>Aulularia (A pénzesfazék)</i>
<i>Boeot.</i>	<i>Boeotia (Boeotia)</i>
<i>Cas.</i>	<i>Casina (Casina)</i>
<i>Curc.</i>	<i>Curculio (Zsizsik)</i>
<i>Most.</i>	<i>Mostellaria (A kísértet)</i>
<i>Poen.</i>	<i>Poenulus (A pun ifjú)</i>
<i>Psz.</i>	<i>Pseudolus (A hazug)</i>
<i>Trin.</i>	<i>Trinummus (Három pénz)</i>
Plin.	C. PLINIUS SECUNDUS
<i>NH</i>	<i>Naturalis Historia (Természetrájk)</i>
Plut.	PLUTARKHOSZ
	<i>Bioi Paralleloi (lat. Vitae parallelae; Párhuzamos életrajzok)</i>

	<i>Num.</i>	<i>Numa Pompilius</i>
	<i>Publ.</i>	<i>Publicola</i>
	<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>de placit. philos.</i>		<i>De placita philosophorum (A filozófusok tételei)</i>
<i>Mor.</i>		<i>Moralia</i>
<i>Quaest. conv.</i>		<i>Quaestiones conviviales (Asztali beszélgetések)</i>
Pol.	POLÜBIOSZ	
		<i>Historiai (Történeti könyvek)</i>
Pom. Mela	POMPONIUS MELA	
		<i>De chorographia</i>
Serv.	SERVIUS GRAMMATICUS	
<i>comm. ad Aen.</i>		<i>Commentarius ad Vergilii Aeneidem (Kommentár Vergilius Aeneiséhez)</i>
<i>comm. ad Georg.</i>		<i>Commentarius ad Vergilii Georgicam (Kommentár Vergilius Georgicájához)</i>
Sext. Emp.	SEXTUS EMPIRICUS	
<i>Adv. math.</i>		<i>Adversus mathematicos (A szaktudósok ellen)</i>
SHA	SCRIPTORES HISTORIAE AUGUSTAE	
<i>Avid. Cass.</i>		<i>Avidius Cassius</i>
<i>Claud.</i>		<i>Divus Claudius (Az isteni Claudius)</i>
<i>Comm.</i>		<i>Commodus (Commodus)</i>
<i>Gord.</i>		<i>Tres Gordiani (A három Gordianus)</i>
<i>Max. et Balb.</i>		<i>Maximus et Balbinus (Maximus és Balbinus)</i>
<i>Maximin.</i>		<i>Maximinus (Maximinus)</i>
<i>Sept. Sev.</i>		<i>Septimius Severus (Septimius Severus)</i>
<i>Tac.</i>		<i>Tacitus (Tacitus)</i>
<i>Trig. Tyr.</i>		<i>Triginta Tyranni (A harminc zsarnok)</i>
Stat.	STATIUS	
<i>Silv.</i>		<i>Silvae (Erdők)</i>
Suet.	C. SUETONIUS TRANQUILLUS	
		<i>Vita Caesarum (A Caesarok élete)</i>
	<i>Aug.</i>	<i>Augustus (Augustus)</i>
	<i>Cal.</i>	<i>Caligula (Caligula)</i>
	<i>Claud.</i>	<i>Claudius (Claudius)</i>

	<i>Dom.</i>	<i>Domitianus (Domitianus)</i>
Val. Max.	VALERIUS MAXIMUS	
<i>mem.</i>		<i>Facta et dicta memorabilia (Nevezetes tettek és mondások)</i>
Varro	M. TERENTIUS VARRO	
<i>ling. lat.</i>		<i>De lingua Latina (A latin nyelvről)</i>
<i>re rust.</i>		<i>De re rustica (A mezőgazdaságról)</i>
Verg.	P. VERGILIUS MARO	
<i>Aen.</i>		<i>Aeneis (Aeneis)</i>
<i>Ecl.</i>		<i>Eclogae (Eklogák)</i>
Veg.	FLAVIUS VEGETIUS RENATUS	
<i>ep.</i>		<i>Epitoma rei militaris</i>
Vitruv.	VITRUVIUS	
		<i>De architectura (Az építészetről)</i>
Zószim.	ZÓSZIMOSZ	
		<i>Historia Nea (Újabbkori történelem)</i>